

valóság

A TARTALOMBÓL

Erős Vilmos: A XIX. századi német historizmus

Erdélyi István: A „kettős honfoglalás” hipotézise, és ami körülötte van

Kapronczay Károly: Babes Viktor és tudós családja

Gulyás László: Vezető csehszlovák politikusok Közép-Európa-felfogása 1914 előtt

Gereben Ágnes: A második világháború frontjairól a GULÁGRA

Evva Ferenc: Az élet keletkezése és a világnézet

Szegedi László: Semmi sem jobb mint egy sztár halála (A bulvár sikertörténete)

Bangó Jenő: A vízparadigma

Szokolczai György: A gyarlóság kora: Soros György új könyvének ismertetése

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
0
7

12

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2007. november
L. évfolyam 12. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 318-8791
Fax: 318-8791
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Veszprémi Nyomda Zrt.
Felelős vezető
Fekete István
vezérgazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap
Nemzeti Kulturális
Örökség Minisztériuma

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczki László

Szerkesztők
Kapronczay Károly
Loppert Csaba
Loppert Dániel

A XIX. századi német historizmus¹

A XIX. századi német historizmus jelentősége az, hogy megteremtette az ú.n. professzionális, vagy szakszerű történetírás alapjait. Maga a historizmus fogalma természetesen ennél szélesebb körű, egyelőre elegendő annak rögzítése, hogy ebben az időszakban a filozófiában is a középpontba kerülnek a történelemmel kapcsolatos elméletek – s a fogalom erre a bővülésre is utal.

A XIX. századi német historizmus elméleti alapvetői közül mindenekelőtt Hegelt² kellene kiemelni, aki köztudottan filozófiai rendszerének középpontjába állította a történelmet, a dolgok történelmi szempontú megközelítését. A történelemmel kapcsolatos felfogását a legátfogóbban az „Előadások a világtörténet filozófiájából„ című művében fejtette ki (ez, mint ismeretes, egyetemi előadásai alapján készült). Különösen a mű bevezetője lehet fontos számunkra, hiszen itt koncentráltan elemzi és fejt ki a történelem megismerésével, menetével, a történetírás válfajaival...stb. kapcsolatos nézeteit.

Hegel történelemre vonatkozó felfogásának alapvető kiindulópontja (s ez szintén szélesebb körökben ismert) a természet és szellem megkülönböztetése.³ A természet lényege ugyanis az állandóság, az ismétlődés (ezen alapul megismerhetősége is), a kész, a befejezett lét (németül *sein*). A történelem, a szellem, a kultúra terrénuma ezzel szemben a változásnak (a szent ágostoni *civitas terrena*-nak) a világa, az időbeliségnek, az egyediségnek, a levének (németül *werden*) birodalma. Hegel szerint ez a két létezési mód két különböző megismerési módot is involvál: az állandó, befejezett létmódú természeti világ megismerésének instrumentuma ugyanis az *értelem*, (németül *Verstand*)⁴ melynek fő törekvése ennek megfelelően ennek az állandóságnak, az ismétlődésnek, a törvényszerűnek, az azonosnak s így általánosnak a felderítése. Ez alapvetően a matematikai igazságnak, de a természet-tudományos igazságnak is, a törvényszerűnek, a képletekbe foglalhatónak és így általános érvényűnek az instrumentuma. A történelem, a szellem világa azonban alapvetően nem az ismétlődésen és így általánosíthatón alapul, ezért megismerése is egy az értelemtől gyökeresen különböző szellemi képesség, megismerési forma az ész (németül *Vernunft*) segítségével történik. A történelemben is vannak általánosságok, azonosságok ugyanis - véli Hegel - ez azonban nem mondjuk az ismétlődésnek az általánossága, hanem az eszmék, a célok, a jelentés, az erkölcsi értékek, a legfőbb jó általánossága. Így az ésszerű, a *Vernunft* segítségével történő megismerés (ami persze Hegel számára a legmagasabb rendű megismerési forma, s lényegében a filozófiai megismerést jelenti) elsősorban a történelem céljára, irányára, értelmére (*Sinn*), lényegére kérdez rá s ez adja meg a történelemből kiolvasható általánosságot. Ennek azután egyik sajátossága (hiszen a szükségszerűsége alapult természetrel szemben a történelem a szabadság terrénuma) hogy a cél, a jelentés, az értelem és az így felfogott általánosság nincs eleve, ab ovo a történelemben, hiszen a megismerő egyúttal alakítója, ágense, teremtője is lehet a történelemnek, ő maga is része a folyamatnak (szubjektum és objektum sok tekintetben összekapcsolódik, sőt - mint Vico írja - felcserélhető: „*verum et factum convertuntur*„). Így az ésszerű, a filozófiai megismerés, s ez az egyik fontos különbsége a pusztán értelmén alapuló igazsággal szemben - nemcsak rögzítője, hanem alakítója is a valóságnak. (a gondolat így tetté is válik, mint később Croce írja híres „A történelem, mint gondolat és tett„ című művében, de ez az egyik kiindulópontja Marcuse híres „Ész és forradalom„ című könyvének is.)⁵

Mi az ésszerű azonban a történelemben Hegel szerint, mi a történelem célja és értelme?

A „Bevezetés,-ben kifejtett gondolatai alapján a berlini filozófus szerint a történelem a szabadság tudatában való előrehaladás, aminek alapvetően három fő korszaka van: Kelet, ahol egy ember szabad, az antik világ: itt több ember szabadságának elve az alap; végül a Nyugat, a keresztény-germán világ, amely minden emberi lény elismertetésének, egyenlő szabadságának elvén épül fel. (Itt érdemes rövid kitérőt tenni Hegel szabadságfogalmának értelmezésére is. Hiszen felfogása láthatóan világosan elkülöníti a felvilágosodás nézeteitől. A felvilágosodás reprezentánsai – pl. Condorcet – szerint a történelem fejlődésének alapja, célja a boldogság (eudémonizmus), az anyagi javakban való gyarapodás, az ipar, a kereskedelem, a civilizáció, a jólét és az ezt megalapozó racionális tudományok fejlődése (és mondjuk az ezt akadályozó vallás, az irracionális háttérbe szorulása.) Hegel ugyanakkor, bár szintén elismeri a fejlődést a történelemben, de nem a haladást (a német Fortschritt, illetve Entwicklung, illetve a posztmodern progresszus és processzus fogalmára utalhatnék itt) – éppen, hogy az érzékiségtől, a közvetlentől, a természetből való megszabadulásban, a szellemivé válásban, az eszméivé s így öntudatosá és erkölcsivé válásban látja a történelmi fejlődés lényegét, a szabadság öntudatának kibontakozását. Jól kifejezi ezt egyébként – a történelemértelmezésével természetesen kongruens – esztétikája is,⁶ ahol a művészet fejlődését az érzéki közvetlenségtől való megszabadulásban látja. Ennek – szintén három – fokozata: Kelet – ahol vezető szerepe az érzéki, tárgyi-természeti túltengését, túlsúlyát reprezentáló építőművészetnek van (=az eszme érzéki látszása); antik (görög-római) aminek emblémája az érzéki-szellemi egyensúlyt, harmóniáját megvalósító szobrászat a vezető művészeti ág (ezen alapul a görög harmónia eszménye); végül a keresztény-germán (nyugati), ahol a művészet fő ágai, a szellemnek az érzékitől, tárgyítól való teljes megszabadulását (s így szabadságát) jelentő költészet és zene.)

Meg kell itt még emlékeznünk Hegel állammegfelfogásáról is, hiszen ez a történelemmel kapcsolatos nézetei szempontjából alapvető jelentőségű. Ennek veleje, hogy Hegel szerint az állam, a hatalom valamiféle szellemi lényeket, erkölcsiséget képvisel, hiszen az eszmék, célok megvalósításának egyik legfontosabb eszköze. Ez természetesen szemben áll mondjuk a későbbi marxizmus felfogásával, melyben az állam alapvetően leválasztva a vele szemben egzisztáló társadalomtól az uralkodó osztály erőszak- és elnyomás-szervezete s ezért lényegében szükséges a megszüntetése. De Hegel felfogása szemben áll a felvilágosodás, kitüntetetten Kant univerzalisztikus állammegfelfogásával is,⁷ aki szerint az állam, a politikai közösség végső célja az egyetemes erkölcs, morális közösség megvalósítása, végső fokon valamiféle világállam megteremtése, s így az örök béke létrejöttének elősegítése. Hegel szerint ugyanakkor (s ez a gondolat szerves összefüggésben áll a korábban elmondottakkal) ez nem reális, ez magának a történelemnek (azaz Hegel szerint a valóságnak) a megszüntetése lenne. Ennek ugyanis alapvető közege, eleme a hatalom, az érzelmek, a szenvedélyek világa s a fő cél nem ennek felszámolása, hanem megnemesítése, az eszmék, célok, nembeli értékek szolgálatába állítása kell, hogy legyen. Ezt fejezi ki Hegel híres formulája az „ész cseléről,, – die List der Vernunft⁸–, amely szerint nem baj, hogy az érzelmek, ösztönök irányítják a történelem ágenseit, akik a „nem tudják, de teszik,, értelmében úgy gondolják, hogy a saját céljaikat érik el, miközben sokkal általánosabb eszméket, valamiféle világtörténelmi tervet valósítanak meg. Az ész tehát kihasználja, felhasználja saját céljai megvalósítása érdekében az egyéni szenvedélyeket. A létező – s így saját korában a porosz államot – nem megszüntetni kell, hanem megnemesíteni, eszmékkel átítatni, mondjuk Meineckével szólva kultúrértékek szolgálatába állítani s aligha kétséges, hogy Hegel tételét, miszerint dicsőítette s a történelem legtökéletesebb államának, a fejlődés betetőzőjének a fennálló porosz államot tartotta – tökéletesen félreértették: eszménye ugyanis (ld. ehhez még Meinecke) a megreformált, a porosz reformok (főként Humboldt,

de Stein, Scharnhorst, Gneisenau...stb is⁹) által általános, egyetemes kultúrértékek szolgálatába állított hatalom volt, nem pedig az öncélú porosz militarizmus.

Szólnunk kell végül Hegel kategorizálásáról a történetírás fajtáit illetően. Ez a rendszerzés is követi a jól ismert hegeli hármas egységet s tökéletes összhangban van a rendszerzerűen kifejtett korábbi tételekkel. A történetírásnak ugyanis három fajtáját különbözteti meg: eredeti, reflektált és filozófiai. Eredeti történetírás az önéletírás történeti beszámolója, ami lényegében a történeti eseményekben közvetlenül részt vevőknek az eseményekről, élményeiről, gondolataikról való beszámolóját jelenti. (Pl. Julius Caesar, de akár Saint Simon herceg is.) Reflektált történetírás a már általánosításon alapuló historiográfia, mely egy magasabb, de csak részleges és így különös szempontból mérlegeli a korábbi történéseket. Ilyen például a speciális művészet-történetírás (ma talán a résztudományok, alkotmánytörténet, gazdaságtörténet stb, kapcsolódhatnak ide) vagy a forráskritikát középpontba állító rankei típusú történetírás. A történetírás legmagasabb rendű formája (minthogy az öntudat is ez – v.ö. „A szellem fenomenológiája,¹⁰) – az észen, eszméken, célokon és értékeken alapuló filozófiai történetírás, mely részint a legáltalánosabb szempontok, a nembeli értékek szerint rendezi el az eseményeket; ugyanakkor ez a történetírói munkákban megnyilvánuló, kifejezésre jutó filozófiai igazság végtelenül konkrét is, hiszen nem áll szemben külsőlegesen a valósággal, hanem befolyásolni és alakítani kívánja azt, így képviselve valami igazi szabadságot. Ehhez kapcsolódik később a neohegeliánus Croce „A történelem, mint gondolat és tett,” című tanulmánya, de Ortega is nyilvánvalóan hasonló nyomokon halad.¹¹

Ezt persze Hegel szerint a történetírás, mint szaktudomány ritkán éri el, hiszen alapjában véve az értelmi jellegű tevékenység szférájában marad. De – s itt alapvetően egyetérthetünk Collingwooddal – Hegel maga kitűnően és következetesen megvalósította mindezt filozófiatörténetében,¹² nem igaz tehát a gyakori kijelentés, hogy rossz történészek bizonyult volna (noha „Bevezetésének,” történeti része tényleg gyenge teljesítmény történészi szempontból) – csak elveit olyan területen ültette át a gyakorlatba, amely a politikátörténetet preferáló korában valóban újdonságnak tűnhetett: a filozófiai eszmék történetében, a filozófiatörténetben. Amely így máig is az egyik legjobb ilyen jellegű összefoglalás.¹³

Hegeltől meglehetően függetlenül működött Leopold von Ranke,¹⁴ akit a modern „tudományos,” történetírás megteremtőjének tekintenek. A történetírás tulajdonképpen alapjait ő rakta le. Ranke jelentősége abban található, hogy az. ún. professzionális, szakszerű történetírás eszköztárát teremtette meg. Ranke életműve a vele kapcsolatos irodalom szerint - három szakaszra bontható: A harmincas évek elejéig fő tevékenységi köre a híres forráskritika („wie es eigentlich gewesen,¹⁵) elvének a gyakorlatban való kipróbálása és megfogalmazása, de foglalkozott ebben az időszakban ókori témákkal, a szerb felkelés történetével, a germán-román népek történetével is. A harmincas évektől kezdődően inkább német, porosz történeti témák felé fordul érdeklődése (de ekkor írja a pápák történetéről szóló összefoglalását is), s ebben az időben – 1832-1836-ig – szerkeszti és írja a történetírás egy új műfajának, a történetpolitikának alapját megvető „Historisch-politische Zeitschrift,”-jét is.¹⁶ 1848-49-ben alapvetően távol tartja magát a forradalmi eseményektől – később ismertető elveivel szoros összefüggésben. Ezután haláláig – ez lenne életművének harmadik szakasza – inkább egyetemes történeti kérdésekkel, francia és angol történelemmel foglalkozik, s ekkor írja egyetemes történeti összefoglalását is.¹⁷

Ranke egyik – talán legfontosabb – jelentősége abban áll, hogy ő a modern és módszeres forráskritika elveinek megfogalmazója és gyakorlati intézményeinek intézményes alapjainak megteremtője is. A nevezetes, emblematikussá váló fő elv, a „wie es eigentlich gewesen,” azt jelenti, hogy a történelmet úgy kell megírni, ahogy volt, ahogy az valójában

megtörtént. Ez azonban nem a szimpla tacitusi „sine ira et studio, -t jelenti, hanem azt, hogy a történész számára az és csakis az a kijelentés az igaz, amire van forrás, ami bizonyítékokon nyugszik.¹⁸ A fő cél – s inentől kezdődik a történészi szakma teljes önállósodása, emancipációja például a filozófiától, vallástól, irodalomtól de a természettudományoktól is – a forráskritika elveinek, fogásainak elsajátítása, az elsődleges forrásokkal való bánni tudás, hiszen ez a történészi munka autonómiájának elengedhetetlen feltétele.¹⁹

Ranke egy másik tézise is alapvető a XIX. századi német historizmus szempontjából, s ezek az állammal kapcsolatos gondolatai. Ranke szerint ugyanis a történésznek és a politikusnak (ezeket fejt ki „Historisch-politische Zeitschrift, -jének hasábjain) elsősorban az állami szuverenitás megerősítésével, kiépítésével, a hatalmi kérdésekkel, a külpolitikai viszonyokkal kell foglalkozni (der Primat der Aussenpolitik),²⁰ hiszen a nemzetközi életet, a történelmet, főként a hatalmi kérdések mozgatják, a nagyhatalmak azon törekvése, hogy megtartsák vagy megerősítsék helyzetüket a nemzetközi erőviszonyok koncertjében, szövetségében. Ennek viszont egyenes következménye, hogy a külpolitikának alárendelődik e belpolitika, az állami szuverenitásnak a társadalmi szuverenitás, a társadalmi haladás, az alkotmányosság és a szabadságjogok szempontjai. Ranke számára például 1848-49-ben ezért másodlagos a liberális reformok, a parlamentarizmus kérdése, hiszen a német érdekeket csak egy erős, monarchista berendezkedésű Poroszország képviselheti és védheti meg – ezért elsősorban ennek a támogatása az időszerű.⁴

A rankei gondolatoknak volt végül – az előbb említettekkel szoros összefüggésben álló – szellemtörténeti vonatkozása is, amelyet főként életének utolsó periódusában fejteget. Eszerint a történelemben alapvetően nem beszélhetünk haladásról, legalábbis nem az erkölcsi viszonyok, a művészetek, a vallás vagy a filozófia területén, hiszen – mint Ranke megfogalmazza – „Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott,²² (Minden korszak azonos távolságban van Istenhez.) Azaz minden történeti korszakot önmagából kell megérteni (s így megérteni, nem pedig megmagyarázni – általános okokból, törvényekből - és főleg nem megítélni, elítélni egy utólagos szempontból vagy a jelen álláspontjáról és értékeiből.) Fontos – ezzel összefüggő és több tekintetben Wilhelm von Humboldt²³ gondolataira emlékeztető – álláspontja Rankénak a századok vezető eszméiről, gondolatairól való tanítás: eszerint minden század mélyén, az események mögött valamiféle vezető eszme húzódik meg, amelyet többnyire nagy emberek, kiemelkedő személyiségek képviselnek s a történeti munka lényege ezen eszmék bemutatása, ábrázolása s az egyes koroknak ennek alapján történő megértése.

Lényegében a rankei intenciók nyomán következett be a német történetírás professzionalizálódása²⁴ a XIX. században, annak is inkább a középső harmadától kezdve. A professzionalizálódás, szakszerűsödés fő elemei a következők voltak (ezeknek egyik fő tartalma az egyébként, hogy folytatták, sőt kiteljesítették, intézményes és nemzeti szintre emelték a XVI-XVIII. századi kritikai történetírás fő kezdeményezéseit):²⁵ Az egyik legfontosabb momentum a nagy nemzeti forráskiadványok megindítása volt, amelynek mintapéldánya a Monumenta Germaniae Historica²⁶, illetve ennek későbbi és az újkorra vonatkozó pendant-ja, az Acta Borussiae voltak. E gyűjtemény magában foglalta a középkori német történelemmel kapcsolatos legfontosabb elbeszélő, okleveles valamint aktajellegű forrásokat. Mint szó volt róla, több tekintetben az „Acta Sanctorum,„ egyfajta folytatásának tekinthető, azonban a felekezeti kereteket (és korlátoltságot) alapvetően meghaladta, hiszen felölelte a teljes nemzeti étellel összefüggő forrásanyagot. Másrészt – ez természetes – metodikai tekintetben is nagy a javulás, ebbe már ugyanis hamis oklevél nemigen kerül, kialakul a regeszták készítésének gyakorlata s jóval szélesebb körű az anyag, hiszen a gazdasági-társadalmi kérdésekkel kapcsolatos iratok is bekerülnek a kiadványokba.

A nagy forráskiadványok mellett fontos eleme volt a „wie es eigentlich gewesen„ elvén nyugvó professzionalizálódásnak a szemináriumi rendszer²⁷ beindítása. Az elsődleges, eredeti forrásokkal való bánásmód, a kútfőkritika elsajátítása ugyanis külön intézményt igényelt s ennek felállítása Ranke egyik nagy újítása volt. Korábban ugyanis alapjában véve az előadás számított a történelemmel való megismerkedés fő keretének, az önálló munkára, kritikára, következtetésekre levonására képző gyakorlati műhelyek a történettudomány laboratóriumai lettek ezentúl a szemináriumok. A módszeres kútfőkritika elsajátításához pedig alapvetően a segédtudományokban való jártasság megszerzésére volt szükség (diplomatika, heraldika, genealógia, paleográfia, epigráfia, archontológia, szfragisztika stb.) – s e jártasság elsajátítása lett a szemináriumok fő feladata. Bizonyos területeken e képzettség elsajátítására már külön, a szemináriumi kereteket is meghaladó, önálló intézmények jöttek létre, így a francia „École des Chartes„, vagy az osztrák „Institut für die Österreichische Geschichtsforschung„,²⁸ Alapvető további eleme volt a professzionalizációnak a történész szakfolyóiratok beindítása lett, ennek mintája az 1859-ben indított és Sybel szerkesztésében megjelent „Historische Zeitschrift„, lett.²⁹ Itt már kizárólag olyan szaktudományos cikkek jelenhettek meg, amelyek el voltak látva tudományos apparátussal, eredeti forrásokon alapultak, tele az ellenőrizhetőséget biztosító és a lehető legnagyobb terjedelmű bizonyító apparátust rögzítő lábjegyzetekkel, eredeti dokumentumközlésekkel, a történeti irodalomról tájékoztató recenziós résszel stb. (Természetesen a század második felében, immár a rész tudományok, önálló történeti tanszékek kialakulásának időszakában tömegével jelennek meg az egyes részterületek, tudományágak eredményeit rögzítő, közétevé szakfolyóiratok, a bizantinológia „Bizantinische Zeitschrift„-jétől egészen a huszadik század elején meginduló s a gazdaságtörténet alapvető orgánumává váló „Vierteljahrschriftsc hrift für Social- Wirtschaftsgeschicht„,-ig.³⁰)

További lényeges összetevőjét jelenthetik még a professzionalizációnak és intézményszerűsülésnek a kutatásokat és a publikálást nemzeti keretekben összefogó történész társaságoknak a létrejötte, illetve az egyetemi történész képzés beindulása már a tudományos fokokatok, habilitációk, a szakmai előmenetelt és képzettséget biztosító további „grádus„,-oknak a kiépítésével együtt.³¹ Lényeges és alapvető novumnak számított a képzés alapjául szolgáló metodikai kézikönyvek, bevezetések elterjedése is, amelyek közül a leginkább forgatott Ernst Bernheim: *Lehrbuch der historischen Methode*-ja³² lett, de sokan használták és így nagy hatásúnak tekinthetjük a híres ókortörténész, Droysen „Historik„,-ját³³ is (ez utóbbi lényegesen mélyebb elméleti alapokkal rendelkezett.) Mindkettőben közös – s így a német alapokon szerveződő professzionalizmus egyfajta kvintesszenciájaként is tekinthetők -, hogy a szociológiai szempontot többé-kevésbé elutasították, alapnak a segédtudományok elsajátításán felépülő forráskritikát tartották, s a történelmi általánosítás alapja szerintük a nagy erkölcsi értékek keresése, s az ezen alapuló megértés. Jól kifejezi mindezt a pozíciót Droysen híres megfogalmazása a történészi munka alapjairól. Szerinte ennek lényege a „forschend zu verstehen„,³⁴ Az előtag a metodikus forráskritika, azaz a segédtudományokban való jártasság , az elsődleges forrásokkal való bánni tudás elsajátítására utal. Az utótag pedig arra, hogy a magyarázatokkal, törvényekkel, okokkal operáló természettudományokkal (s Comte szociológiájával) szemben a történelmet hermeneutikusan kell megközelíteni. A fő cél így a múltbeli cselekedetek, nagy egyéniségek és tetteik megértése – nem magyarázata – főként annak alapján, hogy mennyiben fejeznek ki, testesítenek meg valamiféle általános erkölcsi értéket.

A XIX. század közepén a történetírás már szorosabb kapcsolatba került a politikai élettel, a politikai irányzatokkal, ezt bizonyítja az. ún. Sybel-Ficker vita is.³⁵ A polémia középkori kérdésekről, nevezetesen a Német-Római Császárság Itália politikájáról folyt. Az

egyik oldal – reprezentánsuk a kisméretű egység politikai megoldását támogató Heinrich von Sybel volt – azt hangoztatta, hogy a német-római császárság Itáliával kapcsolatos politikája káros volt, hiszen csak szétforgácsolta a birodalom erejét (végső soron ez vezetett azután a német Aranybullához, amely évszázadokra meghatározta a német birodalom szétforgácsoltságát.) Sybel szerint az igazi német érdekek Kelet-Európában voltak, s a Drang nach Osten, a keleti német gyarmatosítás és a keresztény vallás és az európai művelődés itteni terjesztése jelentette volna az optimális politikát. Ficker³⁶ és a nagynémet, azaz Habsburg vezetéssel létrejövő egység hívei ugyanakkor pozitívan értékelték a császárok itáliai törekvéseit. Ebben ugyanis egyfajta (saját korukban a Habsburgok által megtestesített) európai univerzalizmus, egyetemes keresztény birodalom megteremtésére irányuló törekvéseket láttak, ami a német érdekek képviselőjének is egyedüli eszköze volt.

Sybel támogatói között találjuk azután az ún. kisméretű történetírói iskola képviselőit pl. Droysent, Treitschkét vagy Waitzot és Wattenbachot. Utóbbiak inkább a rankei iskolán nevelődött minuciózus forráskritikai módszerek elterjesztésében emelkedtek ki.³⁷

Mindezzel együtt a század utolsó harmadára a német történetírás – persze rankei alapon – hihetetlen fejlődésen ment keresztül, főleg a forráskritika, forrásfeltárás, forrásközlés, a segédtudományos képzettség és apparátus elterjesztése, de a történettudomány társadalmi szerepének elismertetése terén is. Ebben a tekintetben azután volt egy nagy visszahatás is, hiszen megjelenik egy igen erőteljes történetellenes, antihistorista, a történelemmel és a hegeli nézetekkel meglehetősen szkeptikus álláspontot elfoglaló szerző, Friedrich Nietzsche.³⁸ Nietzsche a történelemmel kapcsolatos nézeteit híres „A történelem hasznáról és káráról, című könyvében fejti ki. Ebben leszögezi, hogy a történelmet alapvetően hasznosnak is lehetne tekinteni, hiszen az embert az különbözteti meg az állattól, hogy emlékezete van, amely jelentősen orientálhatja, segítheti cselekedeteiben eszközei megválogatásában... stb. Nietzsche azután a történetírás különböző fajtáiról értekezik, aminek során megkülönböztet monumentális, antikvárius és kritikai történetírást, művének summája azonban mégiscsak az, hogy a túl sok történeti tudás, a történelemmel (adatokkal, eseményekkel, nevekkkel stb.) való túlzott feltöltékezés káros, hiszen aki sokat tud, aki minden világnézetet megért, annak nincs önálló világnézete.³⁹ Márpedig ez nélkülözhetetlen a Nietzsche által oly fontosnak tekintett cselekvéshez, a hithez – hiszen (mondhatnánk), aki sokat hezitál, az nem képes az alkotásra.

Nietzschehez hasonlóan rezignáltan figyelte saját korának eseményeit Jakob Burckhardt⁴⁰ (Nietzsche közeli barátja) is, aki főleg a modern művelődéstörténet, mondhatnánk szellemi történet egyik első jelentős képviselője. Burckhardt híres történetfilozófiai művében („Weltgeschichtliche Betrachtungen,„ Világtörténelmi elmélkedések) a történelem három potenciáját, mozgató faktorát különbözteti meg, amelyek: a vallás, a politika (hatalom) és a művészet. Ezek közül a legmagasabb rendűnek a szellemi potenciákat, a vallást és a művészetet tekinti s saját korának eseményeit, tendenciáit azért figyelme mélyeséges szkepticismussal és rezignációval, mert egyre inkább dominánssá kezd válni a politika, a hatalomért folytatott demagóg küzdelem, előtérbe kerül a tömeg, háttérbe szorulnak a nagy, teremtő egyéniségek és az erkölcsi értékek igazi hordozója, a magas műveltség. (Látható, hogy ez a szellemi történet problémáinak megelőlegezése – Nietzschevel együtt, akinek hasonló nézetei voltak a történelemről – annak esztéticizmusával, szellemi arisztokratizmusával és a szociális kérdések iránti tökéletes közömbösségével egyetemben⁴¹)

Mindezen a történelemmel kapcsolatos szkeptikus nézetek persze kevésbé befolyásolták a szakszerűsödés, a professzionalizmus további kifejlődését, amelynek legfontosabb mozzanata a század utolsó harmadában az ún. rész tudományok kifejlődése, azaz a történettudomány további specializációja volt. Ezek közül az újonnan kifejlődött részdiszciplínák közül természetesen számosat megnevezhetünk, egyelőre azonban meg kell elégednünk csupán néhányuknak a felidézésszerű megemlékezésével.

Az egyik ilyen kiemelkedő s nagy fejlődésen keresztül ment részdiszciplína a porosz-német alkotmány- és jogtörténeti, közigazgatás-történeti irány volt, amelynek fő reprezentánsai a korszakban Georg von Below, Otto Hintze, (ők persze már átnyúlnak a következő, a két világháború közötti korszakba is), Gustav Schmoller.⁴² Az irányzat legfontosabb XIX. századi előzményének a század első felében kibontakozott jogtörténeti iskolát tekinthetjük, így Johannes Hallert, Eichorn vagy Savigny.⁴³ Az iskola egyik fő jelentőségének azt tarthatjuk, hogy bár – s így a rankei tradíciókhoz kötődött – politikátörténet-centrikus volt, ez azonban nem ragadt meg a szimpla eseménytörténeti rekonstrukciónál, a nagy egyéniségek történeténél. Sokkal inkább a kollektív jelenségekre összpontosított ezzel szemben, centrumban az intézmények, a közigazgatás elemzésének, fejlődésének bemutatásával, összehasonlításával. Ennek során kezdtek meghonosodni a közigazgatás-történet, kormányzattörténet olyan alapvető fogalmai, mint a patrimoniális állam, vagy – főként Max Weber érdemeinek köszönhetően – az uralmi formák különböző típusai (karizmatikus királyság, rendiség, tradicionális, legális uralom, hűbériség stb., amikhez később az abszolutizmus fogalma, illetve az ezzel kapcsolatos viták társulnak⁴⁴) Mindez abban az irányban hatott, hogy a szimpla, narratív, leíró jellegű politikátörténet analitikus, elemző, fogalmi jellegűvé vált és fejlődött tovább.

Hasonló tendencia figyelhető meg a mind önállóbbá váló kultúr-, vagy művelődéstörténet kialakulásában, amely több tekintetben megelőzte a századforduló környékén triumfáló szellemtörténeti irányzatot. A kultúr-, illetve művelődéstörténet leginkább kiemelkedő történészei ekkor az említett Jakob Burckhardt, a fiatal Wilhelm Dilthey, Max Weber, vagy a különböző és formálódó művészettörténeti iskolák reprezentánsai, pl. a svájci Wölfflin, az angol Ruskin, az osztrák Max Dvorák, Alois Riegl, a német Aby Warburg, a filozófus Ernst Cassirer és mások voltak.⁴⁵ (Az irányzat természetesen itt is átnyúlik egészen a két világháború közötti időszakba, sőt virágkorát is igazán akkor, a szellemtörténet idején élte.)

A kultúra-és művelődéstörténeti munkák már egyértelműen meghaladják az egyoldalú politikátörténetet, s olyan fogalmak meghonosításával, mint a román, gótikus, reneszánsz, barokk, felvilágosodás, romantikus stb. művelődési korszakok, arra szolgáltak, hogy kiemeljék az egyes korszakok fő vonásait (itt nyilvánvaló az összefüggés Ranke vagy Humboldt Ideenlehre-jével) s a lényeges momentumokra összpontosítsanak. Ebben az időszakban kezdődnek meg a nagy viták az egyes korszakok fő jellegzetességeiről – előtérben a sötét, drámai, dinamikus, ösztönös barokk, illetve a racionális, világos, körülhatárolt kontúrokat előnyben részesítő, epikus, evilági reneszánsznak a szembeállítására, illetve a hasonló korszakok váltakozására. Az irányzatra többé-kevésbé általában jellemző az, ami Burckhardttal kapcsolatban is felvetődött: főként a nagy eszmékre, a magas művészetre összpontosítottak, s így nem ritkán bizonyos arisztokratizmus és esztéticizmus is jellemezte őket, általában összekötődtek egyfajta – pesszimiztikus alapállású – kultúrkritikával (mélységesen szkeptikusan tekintettek saját koruk és a pozitívizmus haladás-ígézetére) – s így azután a szociális kérdések is többnyire hidegen hagyták őket.⁴⁶

Igen jelentős volt, s a már említett irányokkal, iskolákkal tökéletes kongruenciában volt a német szociológia kifejlődése a század utolsó harmadában, illetve a századforduló környékén, amelynek egyik fontos következménye lett a társadalom- és gazdaságtörténeti kutatások, iskolák elszaporodása. Ennek fő ágenseiként részben az említetteket – Below, Schmoller – részben az ezután említendőket (Lamprecht), vagy az említett gazdaságtörténeti folyóiratot – Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte – illetve mondjuk az osztrák történészeket (Inama Sternegg, Dopsch⁴⁷) tekinthetjük. Szociológiai vonatkozásban a legnagyobb hatása azonban kétségtelenül Max Webernek, illetve pl. Ferdinand Tönnies-nek⁴⁸ volt. Max Weber a legnagyobb befolyást talán az említett uralmi formák

típusainak kidolgozásával tette, egyetemben az ehhez szorosan kapcsolódó „ideáltípus”, módszertani fogalmának megalkotásával – erről később azonban esik még szó. A szociológia kialakulásának legnagyobb jelentősége azonban abban áll, hogy – mivel fő céljának (már Comte-nál) a társadalom fejlődésének, működésének modellezését, az ismétlődő, fogalmakban rögzíthető jelenségek keresését tartotta – hozzájárult a történetírás említett analitikus jellegének elmélyüléséhez. Alapvető és nagy hatást gyakorló példa minderre Tönnies elmélete, amely nálunk inkább a két világháború között, különösen Hajnal Istvánra volt nagy hatással.⁴⁹ Tönnies a „Gemeinschaft und Gesellschaft”, című híres könyvében különbséget tett a közösség elvén alapuló, organikusan létrejött s főként a hagyományokon, a szokásszerűségeken, nem utolsósorban a természeti kötelekeken alapuló középkori társadalomszerveződés (fő kerete a falu) és a racionalitáson, a hasznosságon, a tételes jogszerűségeken és az érdekeken, valamint az individualizmuson és az üzletszerűségeken alapuló újkori – kapitalista – társadalomszerveződés között, amelynek fő kerete a város, s amely főként a társadalmi osztályok kialakulásában, szembenállásában és egymással folytatott küzdelemben artikulálódik. Tönnies az egész európai fejlődést egyfajta racionalizációs folyamatnak, azaz a „közösségből”, a „társadalomba”, való átmenetnek tekinti - ezt azonban konzervatív, antikapitalista szemszögből károsnak tartja, hiszen ideális társadalomszervező formája az egyfajta népi, rurális és egyúttal rusztikus közösségeken alapuló, organikus és patriarkális középkori berendezkedés.⁵⁰

Az újonnan kifejlődött rész tudományok közül ki kell emelnünk az ókortörténetet is, amelynek fő reprezentánsai a korszakban Th. Mommsen, Eduard Meyer, Julius Beloch voltak.⁵¹ Közülük természetesen különösen is kitűnik az ókor alapvető segédtudományának, az epigráfiának az alapjait a „Corpus Inscriptionum Latinarum”,-mal megvető, megteremtő Mommsen.⁵² Ő ismeretesen politikai, parlamenti szerepet is vállalt s 1903-ban, a „Römische Geschichte”,⁵³ című összefoglalásáért irodalmi Nobel-díjat kapott. Ez utóbbiban Róma történetének szereplőit saját korának fő politikai alakjaival azonosítja, így lesz Sullából a konzervatívok, Julius Caesarból Bismarck, a Gracchusokból a szocialisták alteregója. Közülük a konzervatív, az állami szuverenitás érdekeit előtérbe helyező, ugyanakkor a társadalmi reformok iránt sem teljesen közömbös Julius Caesar (értsd: Bismarck) lesz Mommsen ideálja.⁵⁴

Természetesen még hosszasan lehetne sorolni és taglalni a század második felében, illetve a századforduló környékén felbukkanó újabb irányzatokat (lásd például az újankeanus iskolát vagy mondjuk a szociáldemokrata felfogás ekkori megjelenését) – a továbbiakban azonban még csak két momentumra szeretnék utalni, amelyeknek a későbbi német történetírás alakulásában és értelmezésében is alapvető jelentőségük lesz.⁵⁵

Az egyik az ún. településtörténeti, történeti-földrajzi iskola megjelenése, amelynek – szerencsétlen módon – ideológiai hátterét a Treitschke, Lagarde, Claas és mások által kifejlesztett és széleskörűen propagált pángermán, völkisch ideológia szolgáltatta.⁵⁶ Az irányzat különösen a két világháború közötti időszakban, az első világháborús békeszerződések után teljedett ki, amikor németek milliói kerültek az állami határokon kívülre s a német tudományos apparátus a velük való foglalkozás jelszavával különböző kisebbségkutató intézeteket hozott létre Stuttgartban, Marburgban, Münchenben, Berlinben, Rigában, Boroszlóban és másutt.⁵⁷ Az irányzat – fő reprezentánsai: Aubin, Keyser, Helbok, Kötzschke, Boehm, J. Haller (bizonyos mértékben Dopsch és Breysig is⁵⁸) – politikai, eszmei-ideológiai alapját egy sajátos, völkisch alapokon nyugvó népi-nemzet fogalom alkotta. Eszerint a németiséghez való tartozás alapja (v.ö. Herder) a kulturális, nyelvi-faji leszármazási kötelék s ilyenformán természetesen az állami-politikai határokon kívül álló németek (volgai, balti, szudéta, szepesi, erdélyi szász stb.) története legalább annyira hozzátartozik

a nemzeti történehez, mint az állami kereteken innen élőké. Mindehhez persze egy megfelelő faji-ideológia is társult, hiszen a szóban forgó alapon nem tartoztak a németiséghez a zsidóság és a szlávok, sőt utóbbiakat alacsonyabb rendűeknek tekintették. A németek hivatását ugyanis abban látták, hogy egyfajta kultúrtrágya („Kulturdünger,„) szerepet játszva közvetítsék e népek számára az európai civilizáció értékeit (kereszténység, városok, reformáció, felvilágosodás, iskolarendszer, színház, jog, mezőgazdasági technika és technológia ... stb.) Az irányzat Leitbegriffjei az ún. Volksboden és Kulturboden (néptalaj és kultúrta) voltak,⁵⁹ azaz részint azt vizsgálták, hogy az állami határokon kívül hogyan alakult a német keleti terjeszkedés (Drang nach Osten), hol voltak a németek számbelileg is többségben; másrészt azt tekintették fontosnak, hogy melyek voltak azok a területek, ahol bár a németek nem voltak számbeli fölényben, túlsúlyban, a térség kulturális-civilizatorikus jellegét mégiscsak ők határozták meg (a korábban említett szempontok alapján.) Az irányzat értékeléséhez és értelmezéséhez feltétlenül hozzátartozik, hogy bár nemzetfogalmuk lehet a náciizmus megelőlegezése (de nem mindenkinél), módszertani szempontból rendkívül innovatív elemeket is involválhatott: az említett néptalaj és kultúrta bemutatása, ugyanis pl. gyökeresen új, nem feltétlenül okleveles (urbáriumok, városalaprajzok, dűlőnevek, személynevek) forrásbázison történt, megkövetelte a rokntudományokkal való kooperációt (nyelvészet, földrajz, antropológia, szociológia, statisztika, demográfia, archeológia), általában a nagy egyéniségek s a politikai eseménytörténet helyett a kollektív jelenségekre és az alsóbb társadalmi rétegek életére, valamint az anyagi kultúrára összpontosított. Végeredményben tehát több tekintetben is kongruált a pozitívizmus célkitűzéseivel s egyfajta művelődéstörténetként is interpretálható.⁶⁰

Befejezésül szólnunk kell a XIX. századi német történetírás egyfajta záróakkordjának is tekinthető Lamprecht-vitáról. Karl Lamprechtnek⁶¹ fő célkitűzése a pozitívizmus elveinek a német történetírásban való meghonosítása volt. Azaz az alapvetően politikai- és eseménytörténet centrikus, rankei vénájú történetírással szemben úgy gondolta (s meg is valósította, írta már ezt ifjúkori műveiben is – így a német gazdaságtörténetről, illetve kultúrtörténetről írott nagyszabású szintéziseiben), hogy a történetírásnak inkább a kollektív, a tipikus-, az ismétlődő, a törvényszerű jelenségekkel kell foglalkoznia, s ezek leginkább a szélesebb értelemben vett művelődéstörténetben (gazdaság-, társadalom, technika-, mentalitás) nyilvánulnak meg. A német művelődéstörténetet összefoglaló nagy művében ennek megfelelően állította fel (konstruálta meg) a szimbolikus, tipikus, objektív, individuális, szubjektív stb. korszakokat, amely osztályozás sok vitát és rectificatiót váltott ki, de mindenképpen az esemény és politikatörténet meghaladását célozta, és végül eredményezte is.⁶² A Lamprecht nézeteivel leszámoló vitában a német történészek túlnyomó része, élükön Below-al és Meineckével, a hagyományos, rankei alapokon működő történetírás paradigmája mellett állt ki. Azaz ragaszkodtak ahhoz, hogy a történetírásnak alapvetően az egyedi, az individuális (azaz az esemény és a cselekedetek) az igazi tárgya és területe, amivel együtt járt a nagy egyéniségek kiemelkedő szerepének elismerése, valamint a hatalmi viszonyokra, az állami, birodalmi szuverenitásra való összpontosítás(a „Primat der Aussenpolitik,„) is. A vitában így végül Lamprecht ellenfelei kerekedtek felül s mindennek alapvető következménye az lett, hogy a német történetírásban egészen az 1970-es évekig, a „Geschichte und Gesellschaft,„ körének megjelenéséig⁶³ a domináns irányzat a rankei, hatalom és eszmetörténeti, hermeneutikus alapozású történet szemléleti paradigma maradt.⁶⁴

JEGYZETEK

- 1 A historizmusról általában v.ö. Eduard Fueter: *Geschichte der neueren Historiographie*. München-Berlin. 1911.
- Heinrich Ritter von Srbik: *Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart*. 2 B-de. München-Salzburg. 1951.
- G. P. Gooch *History and historians in the Nineteenth Century*. I-II. Beacon Press, Boston. 1963.
- Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft. Band I. Die deutsche Geschichtswissenschaft vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Reichseinigung von oben. (Herausgegeben von Joachim Streisand.) Berlin, 1963
- Friedrich Engel-Janosi: *Zum Werden des deutschen Historismus*. In: *Uő: Die Wahrheit der Geschichte*. (Versuche zur Geschichtsschreibung in der Neuzeit. Verlag für Politik und Geschichte, Wien. 1973. 41-114.o.
- V. F. Aszmusz: *Marx és a polgári historizmus*. Gondolat, Budapest, 1973.
- Ernst Breisach: *Historiography: Ancient, Medieval, and Modern*. Chicago, London. 1983.
- Georg G. Iggers: *A német historizmus*. Bp., 1988.
- DOSSE, François: *La professionnalisation de l'histoire [A történetírás professzionalizálódása]*. In. *Uő: L'histoire*, Párizs, Armand Colin, 2000.
- Christian Simon: *Historiographie. Eine Einführung*. Stuttgart, 1996.
- Legújabbban pl. Donald R. Kelley: *Fortunes of History. Historical inquiry from Herder to Huizinga*. Yale University Press. New Haven-London, 2003.
- ESCUDIER, Alexandre: *De Chaldenius à Droysen. Théorie et méthodologie de l'histoire de langue allemande (1750-1860) [Chaldenius-től Droysenig. A német nyelvű történetírás elmélete és módszertana (1750-1860)]*, *Annales HSS*, 2003/4, július-augusztus, pp. 743-777.
- A magyar nyelvű irodalomból v.ö pl. Léderer Emma: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Budapest, 1969. ; Elekes Lajos: *A történelem felfogása korunk polgári tudományában*. Budapest, 1975.
- R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívizmus a magyar történet-tudományban*. Bp., 1976.
- Tóth Zoltán: *Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerkesztette: Bódy Zsombor-Ö. Kovács József. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 57-109.o. Ö Kovács József: *A társadalomtörténet németországi útjai*. In. *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. 167-186.o.
- Meg lehet itt jegyezni, hogy a 19.századi német historizmus értelmezésében kitűnően demonstrálhatók a historiográfiai megközelítések különböző lehetőségei. Azok (pl. F. Engel Jánosi), akik inkább az eszmetörténeti szempontokat érvényesítik, nyilván nagyobb hangsúlyt fektetnek a filozófusokra, gondolkodókra. Úgy gondolom, hogy ma már sok tekintetben elavult, de legalábbis egyoldalú Georg G. Iggers műve, aki a német historizmust ideológiai és ideológiai kritikusként értelmezi, s igen erősen bírálja annak állam-és hatalomcentrikus jellegét, normaellenességét és a fogalmi gondolkodás elutasítását. Mindezt (némi lukács györgyi ihletésre) az elmaradott német társadalmi fejlődéssel, tulajdonképpen a historische Sozialwissenschaft „Sonderweg„-ével hozza összefüggésbe.
- Ehhez képest lényegesen üdítőbb az újabb német irodalom (Rüsen, Blanke, Oexle v.ö. róluk Kelley pontos irodalmi hivatkozásai), de akár a nevezett francia értelmezések vagy pl. Kelley szóban forgó műve is. A narrativitás újjáéledésével már nem tűnik olyan ijesztőnek az „individuum est ineffabile„ vagy a „wie es eigentlich gewesen„ tézise sem. Újabb keletű fogalom a híres „Verwissenschaftlichung„ kategóriája (amelyet a francia irodalom pl. Dosse is átvesz), amely szerint a történelem fokozatos tudománnyá válásában, de legalábbis emancipálódásában forradalmi jelentőségű újdonság az új paradigma, a 19.századi professzionalizálódás, amelyben élenjárók (mintaadók és paradigmaalkotók) a németek és Ranke (tehát ennek semmi köze az amúgy valóban elmaradottnak minősíthető német társadalmi viszonyokhoz.) Szintén üdítő Kelley műve, amely (mellőzve az ideológiai kritikát) számos új vonással, például az intézménytörténeti, gazdaságtörténeti, de ökotörténeti, sőt őstörténeti és antropológiai munkák aprólékosabb bemutatásával teszi sokkal életszerűbbé a historizmusról alkotott képet.
- Mindezek fényében természetesen roppant elavultnak és ideológikusnak tekinthetők a hatvanas-hetvenes évek magyar összefoglalásai, még R. Várkonyi Ágnesé is. Utóbbi a historizmust a nemesi-romantikus érték kategóriák (hősök, állam, múlt iránti lelkesedés stb.) foglyaként értelmezi, amelyhez képest a pozitívizmus a maga társadalomtörténeti megközelítésével, a tömegszerű jelenségek középpontba állításával stb. lényegesen közelebb áll az általa ideálisnak tekintett marxista tudományossághoz.
- Sokkal inkább érződik az új irodalom hatása pl. Ö. Kovács József és Tóth Zoltán munkáin. Ők részben utalnak az említett „Verwissenschaftlichung„-ban betöltött újszerű szerepre; másrészt - v.ö. Tóth Zoltán – ismeretelméleti szempontból is utalnak pl. a historizmus nagy elméleti harcot folytató pozitívizmus egyoldalúságaira, és így egy megértőbb, empatikusabb pozíciót képviselnek.
- 2 Hegelről v.ö. újabbban *Történetelmélet I*. Szerkesztette: Gyurgyák János-Kisantal Tamás. Osiris Kiadó, Budapest. 2006. 368-370.o. Ugyanott

- részletes irodalom, magyar nyelvű is, valamint részletek az „Előadások a világtörténet filozófiájáról,-ból. 371-458.o.
- 3 V.ö. Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Budapest, 1979. különösen 78.o. és passim.
- 4 Ész és értelem megkülönböztetésre v.ö. még pl. Karl Jaspers: Vernunft und Existenz.(Fünf Vorlesungen) R. Piper&Co Verlag, München , 1960., Herbert Marcuse: Ész és forradalom. (Hegel és a társadalomelmélet keletkezése.) Gondolat, Budapest, 1982. illetve Ortega később idézendő műve.
- 5 Ész és értelem megkülönböztetésének fel nem ismerése okozza Poppnernél, hogy Hegel eszméit teljesen félreértve, azokat törvényeknek tekinti. V.ö. Karl R. Popper: A nyitott társadalom és ellen-ségei. Balassi Kiadó, Budapest, 2001.
- 6 Hegel esztétikai nézeteihez – a könyvtárnyi iro-dalomból – v.ö. pl. Antonio Banfi: A művészet problémája Hegelnél. In: Antonio Banfi válogatott írásai. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 367-382.o.
- 7 Kant történetfilozófiai nézeteihez v.ö. Történetelmélet I. 276-278.o. Illetve u.o. pl. „Az emberiség egyetemes történetének eszméje világ-polgári szemszögből, című tanulmánya. 278-287. o.
- 8 Az ész cselének általában kétféle jelentése ismeretes: egyrészt jelenti azt, amikor az ember a természet erőit (pl. a szelét)felhasználja saját céljainak megvalósítása érdekében. Másrészt – ettől persze nem elválaszthatóan – azt is jelentheti, hogy az ész az eredetileg cél és értelem nélküli, vak ösztönöket, szenvedélyeket(mondjuk a hatalomvágyat) a saját szolgálatába állítja.
- 9 V.ö. ehhez Friedrich Meinecke: Preußische Gestalten und Probleme. Leipzig, 1940.
- 10 V.ö. Georg Wilhelm Friedrich Hegel: A szellem fenomenológiája. III.kiad. (fordította Szemere Samu). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- 11 V.ö. José Ortega y Gasset: A történelem, mint rendszer. In uő: Két történelmi esszé. Budapest, 1979.
- 12 V.ö. Hegel: Előadások a filozófia történetéről. (Fordította Szemere Samu). Akadémia Kiadó Budapest, 1977. II. kiadás.
- 13 Természetesen a hegeli gondolatoknak számos értelmezési lehetősége van, s a későbbiekben nyilván vissza kell még térnünk ezekre. Azt viszont máris le lehet szögezni, hogy a felvilágosodással (kitüntetetten mondjuk Condorcet-val) szemben a hegeli gondolatok alapvető jellemzője, hogy hiányzik belőlük a jövő, az utópia. A felvilágosodás elvont/egyoldalú racionalizmusával szemben ugyanis (s ez tökéletesen összhangban van a korábban elmondottakkal, pl. a sein-werden, illetve az értelem-ész oppozícióval) az igazság nem valami kész, befejezett állapot(törvény), s főként nem valami pusztán a jövőben megvalósítandó vagy „szükségszerűen„, megvalósuló, elvont eszmény, hanem az igazság, éppúgy, mint a szépség, jóság és szabadság a történelemben jön létre, valósul meg Hegel szerint, s a történelem minden egyes fokozata (korszaka, alakzata) így egy szükségszerű és ésszerű állomás ezek megvalósulásában. A történelem így ésszerű, racionális folyamat, amelyben a fő cél így az egyes fokozatok, korszakok ésszerűségének feltárása, megértése, nem pedig egy „általános„, időtől független, vagy jelenbeli szempontból történő megítélése. (Így értelmezhető Hegel híres tétele a „minden, ami valóságos az ésszerű, és minden ami ésszerű az valóságos„-ról is. Ezt persze lehetne úgy is értelmezni, hogy ez minden történetileg létrejöttnek – pl. a porosz államnak – a kritikátlan dicsőítése, ennek azonban gyökeresen ellentmond az értelemmel szembeállított ész fogalma, amely éppen a cselekvés, a valóság alakításának, megváltoztathatóságának, szubjektum és objektum „azonosságá„,-nak instrumentuma.) Nem lehet kétséges, hogy mindez azután gyökeresen szembenáll a később ismertető Nietzsche vagy Schopenhauer ahistorikus felfogásával, akik a történelemben pusztán az érdekek, érzelmek és szenvedélyek cél és irány nélküli körforgását, a „Wille zur Macht„-ot látták, amelyben így semmi fejlődés nincsen, hanem csak ugyanannak örök visszatérése.
- Megjegyzendő az is, hogy Hegel azután a később tárgyalandó szellemtörténetnek is egy nagy elődje, amennyiben az ésszerűség, azaz a valóság és az öntudat legmagasabb fokának – ebben a sorrendben – a művészetet, vallást és filozófiát tartja, s ezek így a történelemnek egyfajta moztatórugói is (mondjuk a marxizmus gazdasági determinizmusával szemben.)
- 14 Rankéről v.ö. Történetelmélet II. 1043-1044.o. Ugyanitt részletek „Az újabbkori történelem szakaszai„,-ból. 1045-1049.o. Megjegyzendő, hogy az itt felsorolt irodalomjegyzékből több lényeges Ranke-interpretáció hiányzik. Például a német szakirodalomból Gerhard Schilfert: Leopold von Ranke. In: Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft. Band I. Die deutsche Geschichtswissenschaft vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Reichseinigung von oben. (Herausgegeben von Joachim Streisand.) Berlin, 1963. 241-270.o.
- 15 Értelmezéséről v.ö. 18.jegyzet.
- 16 V.ö. erről Georg G. Iggers idézett műve.
- 17 V.ö. pl. Ranke: Über die Epochen der Neuere Geschichte. Aus Werk und Nachlaß 2, ed Theodor Schieder und Helmut Berding. München-Wien, 1971.
- 18 Úgy gondolom, hogy az egyik legnagyobb fokú visszaélés történik unos-untalan Ranke e híres tézisével, amelyet a történetírói objektivitás meg-fogalmazásának tartanak, s amely így – hasonlóan

a pozitívizmushoz – a történelemnek a természettudományokhoz való hasonlatosságát, azokkal való egyenértékűségét állítja. (A teljes félreértés egyenes következménye azután professzionalizmus/historizmus és pozitívizmus összekeverése, s úton-útfélen hallani a forráskritika, forrásgyűjtés, forráspublikáció [faktológia] ügyén a pozitívista minősítést.)

Holott Ranke tézise éppen a történelemnek a természettudományoktól való függetlenségét, elhatárolását fejezi ki s így sok vonatkozásban Hegel, illetve a későbbi szellemtörténet [Dilthey, Windelband, Rickert] nyomvonalán halad. Ranke e tézisével – ha a szövegét, de legalábbis szóban forgó mondatát teljes egészében elolvassuk – azt mondja, hogy a történelemnek/történésznek (a természettudományokkal ellentétben) nem tértől és időtől független, általános, törvényszerű igazságot kell megfogalmaznia, amiből azután a jövő is predikálható. Hiszen a történés tárgyja nem mondjuk az állam, társadalom, kultúra stb. általános fogalma, hanem a konkrét, térben és időben körülhatárolt (görög, római, kínai, indiai, orosz, 12.századi) állam, társadalom, művészet, vallás, amelyeket semmiféle általános törvényből, szűkségyszerűségből, axiómából nem lehet levezetni. Tehát egyes, egyedi alakzatok, amelyről csak és kizárólag a források tájékoztatnak, mert, hogy Rómában melyik évben hány consul volt, és kik voltak azok, csak ennek alapján rekonstruálható. (Megjegyzendő azután, hogy Ranke tézise tovább is megy mindennél, hiszen egyértelműen involválja az ellenkező következtetést is. Mégpedig azt, hogy a történelemben tértől és időtől független általánosítások, a törvénynek a megfogalmazása/keresése és így a történelem előrejelzése [tehát végsősoron a természettudományos, matematikai módszerek kizárólagos alkalmazása] éppenhogy tudománytalansághoz, igazolhatatlan madár- és bélyésláshoz vezetnek, hiszen mindent, amit a történelemből korábban megjósoltak – v.ö. Condorcet – sohasem következett be, csupán a történelemhez intézett óhaj maradt.

Hozzáteendő azután, hogy persze Ranke szerint sem elég a puszta forráskritika, a történelemben is vannak általánosságok, a szintézist, a történelmet egyben láttatni segítő tendenciák (de nem törvények), amit ő a századok vezető eszméiben talált meg.

(Hozzáfüzhető mindehhez még az is, hogy Ranke e nézetének volt egyenes következménye a szociológia elutasítása s a filológiai kritikai módszer előtérbe helyezése, hiszen kizárólag utóbbi az egyes dolgok feltárásának – a „wie es eigentlich gewesen,-nek – az egyedüli instrumentuma. Mindez viszont újból aláhúzza, hogy felfogását nem lehet összekeverni a szociológiára és a természettudományokra esküvő pozitívizmussal.)

19 U.a. Ranke szövegét eredetiben és teljes szöveg-

összefüggésében idézi Tóth Zoltán említett tanulmánya a „Bevezetés a társadalomtörténetbe, című kötetben.

- 20 A kérdéshez v.ö. még a későbbiekben a szellemtörténeti fejezetnek a Meineckéről szóló részeit.
- 21 Mindebből azután világosan következik, hogy Ranke számára a politikai történet, a diplomáciai történet, az államok és a nagyhatalmak sűrűlódásai jelentik a történetírás igazi, legmagasabrendű formáját (ami szerint nem is baj, ha ezek konfliktusba kerülnek egymással, hiszen - mint Hegelhez hasonlóan mondta - az államok „isten gondolatai,, azaz szellemi, erkölcsi értékeket reprezentálnak). Ebből azután világosan következik az is, hogy Ranke kedvenc műfaja és egyben találmánya a Historisch-politische Zeitschriften a történetpolitika volt. Azaz a történelmi múltból a jelenre, az aktuális politikai viszonyokra való tanúságoknak, összefüggéseknek a levonása, népszerűbb esszéisztikus formában - hiszen ez a nevelő funkció a történetírás igazi feladata.
- 22 A mondat „Eine jede Periode ist unmittelbar zu Gott, változatban is ismert, a kettő között nincsen tartalmi különbség.
- 23 Humboldtól v.ö. Történetelmélet II. 9-10.o. Ugyanott „A történetíró feladatáról, című tanulmány 10-21.o.
- 24 A professzionalizmus fogalmáról v.ö. BREISACH, Ernest: *Historiografia*, Budapest, Osiris Kiadó, 2004.; SIMON, Christian: *Historiographie. Eine Einführung*. Stuttgart, 1996.; FUCHS, Eckhardt: Wissenschaft, Positivismus und Geschichtsschreibung in England Mitte des 19. Jahrhunderts, In. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1994/3.; GILBERT, Felix: „The Professionalization of History in the Nineteenth Century,„ In. HIGHAM, G. Higham (szerk.): *History, The Development of Historical in the United States*. 1966.
- DOSSE, François: La professionnalisation de l'histoire [A történetírás professzionalizálódása], In. Uő.: *L'histoire*, Párizs, Armand Colin, 2000.
- 25 Minderről v.ö. pl. Ulrich Muhlack: Die Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung (Die Vorgeschichte des Historismus.) München, 1991. Erich Hassinger: Empirischer Historismus. (Seine Ausbildung in der Literatur Westeuropas von Guicciardini bis saint Evremond.) Bern-München, 1978.
- 26 A Monumenta Germaniae Historiciához v.ö. pl. Kelley idézett műve, valamint az ott megjelölt irodalom.
- 27 Ennek természetesen már voltak előzményei a 16-18.századokban is, pl. Gatterernél, illetve a kései német felvilágosodásban. V.ö. erről a korábbi fejezetek.
- 28 V.ö. Alphons Lhotsky: *Österreichische Historiographie*. Verlag für Geschichte und Politik. Wien, 1962. 149.o. és passim.

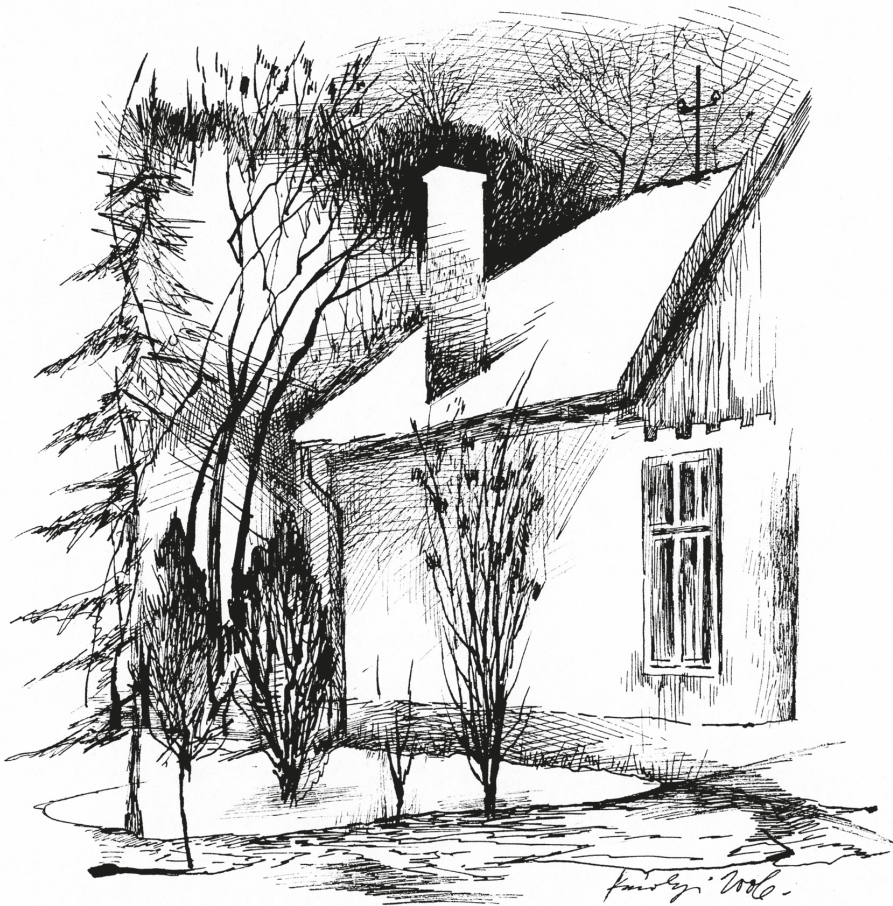
- 29 A Historische Zeitschrifthoz v.ö. Theodor Schieder: Die deutsche Geschichtswissenschaft im Spiegel der HZ. In: Historische Zeitschrift 189, 1959. 1-107.o.
- 30 V.ö. mindezekhez pl. Gooch: i.m.
- 31 Mindezekhez magyarul újabban v.ö. Gerard Noiriel: A történetírás válsága. Budapest, 2001. Különösen a 237-263. oldalak és passim.
- 32 V.ö. erre Ernst Bernheim: Lehrbuch der historischen Methode. Leipzig, 1894.
- 33 Droysenről v.ö. Történetelmélet II. 44-45.o. Ugyanott a „Historika„ című művéből részletek 46-120.o. Nem szerepel az ottani magyar szakirodalomból pl. Jóó Tibor: Bevezetés a szellemtörténetbe című könyve (Budapest, 1935), aki pedig művének 33-42. oldalain részletesen ismerteti és elemzi Droysent.
- 34 Droysen nagy jelentőségű, de mindenképpen emblemikus tézisének értelmezéséhez, valamint Buckle-al való vitájához v.ö. Tóth Zoltán: i.m.(Bevezetés a társadalomtörténetbe.) A Buckle-al való vita, valamint Tóth Zoltán empatikus írása azért is fontos, mert érzékelteti a historizmus és a pozitívizmus közötti eredendő, az alapvető kiindulópontokból fakadó ellentétet. A vitához v.ö. Johann Gustav Droysen: Erhebung der Geschichte zum Rang einer Wissenschaft. In: Uő: Historik. Vorlesungen über Enzyklopedie und Methodologie der Geschichte. München-Berlin, 1937. 386-405.o.
- 35 V.ö. erről Gottfried Koch: Der Streit zwischen Sybel und Ficker und die Einschätzung der mittelalterlichen Kaiserpolitik in der modernen Historiographie. In: Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft I. 311-336.o. Illetve Ernst Breisach: i.m. passim.
- 36 Ficker és Sybel egyéb munkáihoz v.ö. pl. Heinrich von Sybel: Vortraege und Abhandlungen. München, 1897.; Julius Ficker: Forschungen zur Reichs- und Rechtsgeschichte Italiens. Band I. Innsbruck 1868.
- 37 V.ö. újabban Treitschkeről Ulrich Wyruna: Heinrich von Treitschke. Geschichtsschreibung und öffentliche Meinung im Deutschland des 19. Jahrhunderts. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 2003. (Jhg. 51.) Heft 9. 781-792.o.
- 38 Nietzsche-ről újabban v.ö. Thomas H. Brobjer: Nietzsche's relation to historical methods and nineteenth-century german historiography. In: History and Theory 46. (May 2007.) 155-179.o.
- 39 Nietzschehez magyarul v.ö. még pl. Tatár György: Az öröklét gyűrűje. (Nietzsche és az örök visszatérés gondolata.) Gondolat, Budapest, 1989.
- 40 Burckhardtról v.ö. Történetelmélet II. 1050-1051.o. Ugyanott részletek a „Világtörténelmi elmélkedések„-ből 1052-1077.o. Nem szerepel az ottani irodalomban pl. Johannes Wenzel: Jacob Burckhardt. In: Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft. II. 41-56.o.
- 41 V.ö. a szellemtörténetről később.
- 42 Belowra v.ö. pl. Szekfü Gyula recenziója a „Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen„, című könyvről. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1917. 575-587.o. Hintzére és Schmollerra pl. Ernst Breisach és Georg G. Iggers említett művei.
- 43 Róluk v.ö. Kelley: i.m. Valamint pl. Die romantische Schule. In: Friedrich Engel Janosi : i.m. 65-71.o.
- 44 Mindezen fogalmak a magyar történetírásban a két világháború között vertek mélyebb gyökeret. V.ö. erről a későbbi fejezetek.
- 45 V.ö. még mindehhez a szellemtörténetről szóló fejezet a későbbiekben.
- 46 U.a.
- 47 V.ö. róluk például Alphons Lhotsky: Österreichische Historiographie. Verlag für Geschichte und Politik. Wien, 1962.
- 48 V.ö. Ferdinand Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft. Leipzig, 1887.
- 49 Hajnal István mellett még a neves debreceni történész Szabó István nevét említhetjük, ugyanis az ő nézeteire is alapvető hatást gyakoroltak Tönnies nézetei, még az 1960-as években is. V.ö. erre Erős Vilmos: Szabó István és 1848/49.in: Valóság. 2003/7. 94-108. o.
- 50 A két világháború közötti „közösség„-elméletekhez a német történettudományban. V.ö. pl. Winfried Schulze: Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945. R. Oldenburg Verlag, München 1989. 31-45.o. passim.
- 51 Mommsenről v.ö. Albert Wucher: Theodor Mommsen. (Geschichtsschreibung und Politik.) Musterschmidt Verlag, Göttingen. 1956.
- 52 A CIL-ről v.ö. még Alföldy Géza: Theodor Mommsen és a római felirattal utolsó 150 éve. Aetas 2004/1. sz. 193-208.o.
- 53 A „Römische Geschichte„, első kiadásának első három kötete 1854 és 1856 között jelent meg. Mindehhez és a további kiadásokhoz v.ö. még pl. Rigoberth Günther: Theodor Mommsen. In: Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft. Band II. 9-24.o.
- 54 Az újraneáns iskolához v.ö. pl. Waltraut Reichel: Studien zur Wandlung von Max Lehmanns preussisch-deutschem Geschichtsbild. Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft. Band 34. Göttingen 1963.
- Mehringtől magyarul v.ö. Franz Mehring: Tanulmányok a német történelemről. (Válogatta és az előszót írta: Gunst Péter). Gondolat Kiadó, Budapest. 1981.
- 55 Riehlről és Freytagról v.ö. pl. Georg L. Mosse: Die völkische Revolution. (Über die geistigen Wurzeln des Nationalsozialismus.) Frankfurt am Main, 1991.
- 56 V.ö. erre újabban Romsics Gergely: „Völkisch kihívás, konzervatív válasz.(A Habsburg Birodalom a két világháború közötti német és osztrák történet-

- politikai gondolkodásban – magyar kitekintéssel -), című doktori értekezése és az ott megjelölt irodalom. (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest, 2007. Kézirat)
- 57 V.ö. erről Willi Oberkrome: *Volksgeschichte: Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft. 1918-1945.* Illetve ismertetésem a könyvről in: *Debreceni Szemle* 1996/3. 431-432.o.
- 58 Mindezekhez v.ö. még pl. Winfried Schulze-Otto Gerhard Oexle(Hgg.): *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus.* Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1999., illetve az ott megtalálható újabb irodalom.
- 59 A fogalmakhoz, valamint az erről szóló irodalomhoz v.ö. újabban Romsics Gergely idézett, kéziratban található doktori értekezése.
- 60 A kérdéskörhöz kapcsolódó vitákhoz v.ö. Schulze-Oexle: i.m. Valamint ismertetésem: *Egy történész-vita utóregzései.* In: *Klió*, 2002/1. 21-23.o.
- 61 V.ö. *Történetelmélet* II. 269-270.o. Ugyanott részletes idegen és magyar nyelvű irodalom is. Valamint részlet a „Modern történettudomány,-ból u.o. 271-280.o.
- 62 *Lamprecht magyar kiadása v.ö. Uő: Modern történettudomány.* (Fordította Sas Andor). Révai Kiadás, Budapest. é.n. (Világkönyvtár sorozat.)
- 63 V.ö. még mindehhez Cinzio Violante: *Das Ende der 'grossen Illusion'. Ein europäischer Historiker im Spannungsfeld von Krieg und Nachkriegszeit,* Henri Pirenne /1914-1923/ - *Zu einer Neulesung der „Geschichte Europas,„* Illetve ismertetésem a könyvről.in: *Debreceni Szemle*, 2005/2. 302-305.o.
- Megjegyzendő, hogy az olasz szerző itt Pirenne kapcsán Lamprecht történetírásának több súlyos ellentmondására is rámutat. Leginkább arra, hogy Pirenne az első világháború előtt egyik mesterének tekintette a társadalomtörténész Lamprechtet, viszont a háború alatti fogságának idején megismerte Lamprecht faji alapú írásait (amelyek a flamand-germán kultúra és faj magasabbrendűségét állították a vallonnal szemben s ennek alapján követelték Belgium annexióját is), teljesen kiábrándult belőle.
- 64 A fentiekhez hozzá kell tenni, hogy ez a rövid összefoglalás egy historiográfiai összefoglaló részeként készült (amely általában is inkább bevezető jellegű), tehát szükségszerűen vázlatos és számos további kiegészítésre, valamint értelmezésre szorul, ami részben az egyetemi curriculumokban, részben az összefoglaló további fejezeteiben történhet meg.
- Csak utalásszerűen jelezném például, hogy a tizenkilencedik századi német történetfilozófiából (amely alapvető konstituense a historizmusnak) nyilván meg kell még említeni (főként a század első feléből) pl. Fichte, Schelling, Humboldt vagy Schleiermacher nagy történetfilozófiai rendszereit, illetve műveit is. De nyilván nem lehet említés nélkül elmenni mondjuk Novalisnak a történelemre vonatkozó nézetei mellett sem, amely leginkább Chateaubriand vagy Je Maistre, illetőleg De Bonald nézeteivel vethetők össze.
- Nyilvánvaló azután, hogy az itt elemzett, megemlített történetírói irányzatok úgyszintén jelentős kiegészítésre szorulnak, hiszen a század első feléből kihagyhatatlan az ókortörténész Niebuhr, vagy az ún. liberális történetírók pl. Gervinus, Schlosser, Rotteck, akik ráadásul a politikai élet irányításában/alakításában is jelentős szerepet játszottak. De ugyanígy kimaradt az előbbi felsorolásból a német történeti földrajz úttörő alakja, Ritter, valamint az ehhez szorosan kötődő Riehl és Freytag munkássága, akik a század közepén jelentős voltak a későbbi kultúrtörténet (Lamprecht) előfutárai voltak, annak összes ellentmondását megelőlegezve.
- Természetesen egy inkább az intézménytörténetre vagy a kollektív-nemzeti emlékezetre összpontosító munka nagyobb figyelmet szentelne a német akadémiák, levéltárak, összefoglaló szintézisek, múzeumok és könyvtárak kialakulásának és elterjedésének, s pl. a német helytörténeti kutatás is kiemelkedően fontos ebben az időszakban. (Mindezeknek roppant fontos szerepük volt az ún.,„kollektív, nemzeti emlékezet,, a nemzeti identitás kialakulásában és persze manipulálásában.)
- A század utolsó harmadában pedig, az említettek mellett roppant fontosságú volt még pl. a német mezőgazdaságtörténeti, vagy egyháztörténeti irányzat is(Pastor). Előbbiben különösen Knapp és Maurer kutatásai jelentősek, akik részben felvetették a mezőgazdaság porosz utas fejlődésének problematikáját, részben pedig a korai germán és szláv falukialakulás, falurendszer (pl. települési formák) kutatásában alkottak maradandó műveket, megfelelő retorikával fűszerezve kutatásaikat.
- Szó esett az előzőekben az ókortörténetről, de nem a régészetről és az őstörténetről, pedig a német történeti kutatás ebben a tekintetben is nemzetközi jelentőségű és hatású, elég csak H. Schliemann, később Oppenheim vagy az archeológia egyik apostolának tekintett Kossina nevét említenünk. (Utóbbi persze szintén a nemzeti, sőt faji szempontokat érvényesítette elméletében, nyilvánvaló aktualitásoktól befolyásolva.) Sőt az antropológia olyan óriásai is itt említendőek, mint Frobenius, vagy Bachofen (akik ugyan nem a Német Birodalomhoz, de mindenképpen a német nyelvterülethez és kultúrához kötődnek.)
- Természetesen mindezek tárgyalásának részletessége (mint ahogy erről már esett szó), csak abban a keretben értelmezhető és igazolható, hogy milyen szempontoknak, elveknél tulajdonítunk nagyobb jelentőséget a historiográfia tárgyalásában.
- Külön kérdés azután a marxizmus jelentkezése is a német történetírásban a tizenkilencedik század

folyamán. A marxizmus ugyanis bizonyos aspektusait tekintve akár a német historizmus eszmei történetének integráns része is lehetne, hiszen – Hegelhez kötődően, s mondjuk Nietzschevel, Schopenhauerrel és Kierkegaarddal ugyancsak ellentétben – középpontba állította a történelmet, s az emberi felszabadulás legfontosabb terepének tekintette azt.

A későbbi időkben különösen nagy hatása volt az ún. formációelméletnek vagy az elidegnedéssel összefüggő koncepciónak (v.ö. a Frankfurter Iskola vagy Lukács György, de Max Weber is) s nem feledkezhetünk meg pl. Marx, Louis Bonaparte brumaire 18-á,-járól vagy Engelsnek mondjuk az ösközösségi társadalmakról szóló kutatásairól, vagy inkább értekezéseiről sem. Ugyanakkor az

elmélet számos paradoxona közül az egyik leginkább szembeszökő, hogy a történelmet mégiscsak felülről szemlélte, a társadalmi cselekvés szolgálatába állította, így a „wie es eigentlich gewesen,„ helyett túltengett benne a prófécia (s a történészek nagy része ezért is távolságtartó volt velük szemben.) Jelentős novumnak lenne tekinthető mind ebben a társadalomtörténeti aspektus felfedezése (középpontban a társadalmi konfliktusokkal), de nem feledhető, hogy mindez (a klasszikusokon kívül Mehringnél is) – mivel a politikai cselekvés szolgálatába kívánt állni - mindig azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy – önmagának homlokegyenest ellentmondva – politika- és politikai eseménytörténet, nem ritkán invektíva maradt.

A „kettős honfoglalás„ hipotézise, és ami körülötte van

A címben jelzett hipotézis előzményei és gyökerei igen messzire nyúlnak vissza. Mivel röviddel ezelőtt, a pozsonyi csata ezeregyszázastendős jubileuma kapcsán a napisajtóban újra felmerült a honfoglalás illetve a „kettős honfoglalás„ kérdésköre, magunk is szükségesnek tartjuk – az újabb szakirodalom kapcsán is – a hipotézis vizsgálatát.¹ A magunk részéről a „kettős honfoglalást„ kardinális kérdésnek véljük, hiszen ha igazolódik a hipotézis, akkor az érinti a honfoglalók lélekszámát, nyelvét és természetesen, önmagában véve magának az egy, avagy két honfoglalásnak az időpontját is.

Akiket közelebbről érdekelt ez a témakör, azok László Gyula – elhunyt régészprofesszor, az ELTE BTK egykori tanszékvezetője – nevéhez kötik általában, aki először 1964 nyarán, a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat nyíregyházi vándorgyűlésén adta elő nézeteit a tudományos nyilvánosság előtt.² Végül 1978-ban, kismonográfiában ismeltelte meg nézeteit, részben reflektálva az addigi kritikákra.

A magyar honfoglalás időpontja, lefolyása és jellege központi kérdést képezett a magyar történettudományban már akkor, amikor az ország a millennium megünneplésére és a vele kapcsolatos tisztázatlan kérdések megválaszolására készülődött, kissé megkésve. Megkésve, mivel a kiegyezésig, a 19. század derekán, az ilyen és hasonló magyar történelmi kérdésekkel nehezen lehetett volna nyomtatásban foglalkozni. 1900-ban már, amikor lezajlottak a kissé megkéssett ünnepek, a magyar történettudomány egyik legkiemelkedőbb személyisége, Pauler Gyula történész-akadémikus a következőket írta: a magyar honfoglalás „nem a 9. század végére, hanem jóval korábbra, a 6. század közepére (561-562) helyezendő, ez magyar eleink első, Kárpát-medencei megjelenésének éve... míg Kárpát-medencei megtelepedése 590-re teendő...“³

Hosszú ideig úgy tűnt, hogy van azonban a kérdésfelvetésnek még korábbi előzménye is. Vámbéry Ármin, a 19. századi jeles magyar orientalista-etnográfus a honfoglaló magyarságot nem finnugor nyelvű népek tételezte fel, ami még akkor is figyelmet keltett, amikor valamivel később megingott ennek hangoztatásában.⁴ A hipotézis gyökerei azonban jóval korábbi időre nyúlnak vissza! A jelentős mennyiségű régi szakirodalomban találva, a legelső ilyen irányú felvetést nem könnyű megtalálni. A millennium valós évében jelent meg Hunföldi Lehel, alias Marczali Henrik tanulmánya, kissé rejtélyesnek tűnő cím alatt. Álnév használó szerzője éveken át titkárkodott Vámbéry Ármin mellett. Így jutott tudomására, hogy Vámbéry ezt a gondolatát Réthy Lászlótól vette át, aki már 1888-ban értekezett erről, de említett könyvében erre nem utalt. Cikkében részletesen ismerteti a történeteket és Vámbéry beismerését.⁵

Vámbéryvel egyidőben, Nagy Géza, a kor egyik vezető régész-történésze a Marczali Henrik által szerkesztett⁶ szintézisben azt írta le, hogy „Árpád magyarokat is talált e hazában... ha előbb nem is, a VII. század utolsó negyedében a magyar bevándorlás is megkezdődött. Mondáink a székelyekben keresik ennek az első rajnak az ivadékeit...„. A fentiekkel csupán azt akartuk jelezni, hogy László Gyula részben az ő nyomdokaikon haladva, de tőlük eltérően, már konkrét régészeti bizonyítékokat igyekezett találni arra nézve, hogy

az Árpád fejedelem vezetése alatt bejött magyarok nem az elsők voltak. Ezzel a tételével azonban egy másik, korábban senki által még ilyen céllal ki nem aknázott, sajtósági forráscsoport nehézségeivel találta magát szemben.

László ugyanis a 7. század legvégén létesült avar temetőkre próbált támaszkodni. Ez kétségtelenül úttörő dolog volt, jöhet még ennél is későbbi avar bevándorlási hullámra már történt utalás Kovrig Ilona részéről⁷, de ezeket a temetőket az említett régész nem tartotta magyar emlékeknek. Még előbb, honfoglaló magyar régészeti emlékcsoportként értelmezte a késői avar, úgynevezett griffes-indás díszítésű bronzveretekkel jellemzett nép hagyatékát Györffy György jeles történész⁸. Ő azonban az írásos források avatott elemzője volt, de egyáltalán nem volt tisztában a régészeti leletek történelmi értékelésének módjával, és nem ismerte ennek az emlékcsoportnak az időrendi helyét sem.

Az első dolog tehát maguknak az emlékcsoportoknak az időrendi helyzete, hiszen mindmáig vita folyik arról, hogy a legkésőbbi avar temetők mikortól meddig voltak használatban. Lényegesebb dolog számunkra most az, hogy mikor nyitották meg ezeket a temetőket? Egy bizonyos, amint már arra korábban utaltunk⁹, és amit nemrégén Trugly Sándor is elfogadott¹⁰, hogy a 7. század utolsó harmadában, vagy még inkább annak vége felé megjelent avar néphullám a maga sajátos művészete-fémművészete (griffes-indás övveretek) és egyéb, sajátos temetkezési szokásai stb. alapján teljesen új etnikumot képviselt. Nos, erre a néphullámra gondolt és épített László Gyula¹¹ akkor, amikor megkísérelt régészeti bázist találni hipotézise elfogadtatásához. Ebben – amint mondtunk – tényleg újszerű dolgot vitt végbe. Egy dolog azonban mindmáig tisztázatlan. A késői, legkésőbbi, avar temetők használatának vége megnehezíti a tisztázást. (Mindez nem csorbítja László Gyula érdemeit a hipotézis továbbvitelében.)

László véleményét írásban és szóban először 1942-ben rögzítette, egy igen rangos budapesti konferencián.¹² Akkor azt gondolta, hogy a kaukázusi őshazából az avarok által magukkal szakított magyar néptörzs emlékeit találták meg a Tisza-Maros-Aranka folyók szegletében. László 1944-ben úgy vélte, hogy a „kései avarok,, és a honfoglaló magyarok szállásterületei, nagy tömbökben, mintegy kiegészítették egymást. Más szóval, az avarság megérte a magyar honfoglalást. 1963-ban pedig azt írta le, hogy a „kései avar,, kultúra határai egybeesnek az Árpád-kori magyar nyelvhatárral.¹³ Azonban, ha alaposabban megvizsgáljuk ezt – most már a Szentpéteri József által összeállított hatalmas avar lelőhelykatalógus¹⁴ adatainak és térképeinek fényében – akkor ezzel már nem tudunk egyetérteni. Ebben a vonatkozásban Fodor István is kritikát gyakorolt.¹⁵ Később László¹⁶ mindössze „hangos töprengésnek,, nevezte gondolatait. Az ebben a tanulmányban közölt nagyléptékű térképek azonban nem igazolhatták mondanivalóját. Hasonló dolgot az értekezés célra alkalmas nagyléptékű térképekkel, ugyanebben az évben közölte a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat folyóirata.¹⁷ Érvelését – úgy vélte akkor – Lipták Pál antropológus 1969-ben rögzített adatai is alátámasztani látszanak, aki szerint a „több fázisban történt magyar honfoglalás,, látszik elfogadhatónak. László véleményének népszerűsítő változatát 1970-ben tette közzé a debreceni *Alföld* című folyóiratban.¹⁸ Ott megismételte, hogy „...: a 670 táján bevándorolt új népesség zöme magyar volt, a magyarság már a VII. század végén benépesítette a Kárpátmedencét.,, Dolgozatát Nagy Géza emlékének ajánlotta. Régészeti szempontból azt írta, hogy a Volga jobb partján volt az „indások,, őshazája, ott találta meg a XIII. században Julianus barát az ott maradt magyarokat. Erre vonatkozólag azonban régészeti bizonyítékot a magunk részéről nem találtunk.¹⁹ Itt is megemlítette még azt, hogy a Csongrád melletti Felgyőn honfoglalás kori falut ásott (ezzel kapcsolatban sajnos meg kell jegyeznünk, hogy a falu némileg később volt lakott, mint a honfoglaláskor, és mindmáig nincs közölve a teljes leletanyaga és dokumentációja).

Kiérleltebb hipotézisét az 1978-ban kiadott könyvének címlapja is tükrözi, mivel azon

három évszám szerepel: 568, 670 és 860. (670 ott a második hullám, amely a Káma vidékéről jött, és az talán az első magyar honfoglalás éve).

A következőkben nézzük meg azt, hogy álláspontja védelmében milyen más, nem régészeti érveket igyekezett felsorakoztatni. Megjegyezzük, hogy ezzel egyúttal támadási felületet adott azoknak, akik – vele szemben – az **írásos** források avatott szakemberei, habár megjegyezte azt, hogy az elfogadott honfoglalás-kép mellett és nem az ellen vetett fel hipotetikus lehetőséget. Már 1970-ben megfogalmazta azt a tételt, hogy a 670-es évben a Káma felől érkezők kétségtelenül ugor-magyarok voltak, és hozzájuk csatlakoztak itt 896-ban Árpád magyarjai. Szerinte legkésőbb ebben az időpontban a magyar nyelven beszélők túlsúlyba kerültek, mert különben ezek nem magyarosodhattak volna el teljesen és olyan hamar. Megjegyezte azt is, hogy az 1970-ben megjelent tanulmányát vitaindítónak tartotta. Később²⁰ aztán maga László Gyula is elismerte, hogy nem tudjuk azt, hogy a griffes-índás művészetet hordozó nép honnan veszi eredetét. A Káma-vidékről történt ősmagyar levándorlás igazolhatatlan feltételezés. László megpróbált nyelvi tételeket is bekapcsolni hipotézise igazolásába. Véleménye szerint a korai szláv jövevényszavaink – főleg az egyházi körbe tartozók – átvételéhez jóval több, sőt korábbi időre volt szükség, mint a honfoglalás évszázada²¹. Ez a tétele tényleg elgondolkoztató és a kérdés alapos nyelvészeti vizsgálatot igényel!

A vitára kihívott Győrffy, ugyancsak a *Valóság* hasábjain, azt írta le, hogy a fő problémát az jelenti, hogy nincsenek írásos forrásaink arra nézve, hogy Árpád magyarjai itt magyar népet találtak volna, és hozzátette, hogy az anyagi kultúra emlékei alapján nem lehet népet és nyelvet meghatározni.²²

Az írásos források köre 1890-ben, Vámbéry Ármin jóvoltából, isztambuli vásárlása révén, egy újabbal gyarapodott. Ez a ma már közismert, Mahmud Terdzsumán nevével fémjelzett kézirat, a *Tarihi Unguru*, amelyet jóval később fordíthatott csak le a prágai magyar egyetemi tanár, Blaskovics József turkológus, illetve később – pontosabban – Hazai György turkológus-akadémikus.²³ Ez a forrás még alapos elemzésre vár a magyar őstörténet tekintetében is. László már megemlítette fontosságát. (Utóbb egy osztrák történész kiderítette azt is, hogy ki lehetett a munka – később iszlám vallásra tért – szerzője.)

1981-ben László még egyszer visszatért hipotézise egyes elemeire egyik tanulmánykötetében.²⁴ Leközölték a *História* című lapban, 1979-ben, az arról megjelent kritikát is.²⁵ Ennek a kritikának a lényege az, hogy a magyar honfoglalás előtt a Kárpát-medencébe bekerült bolgár-törökök között nem lehet kimutatni finnugor nyelven beszélőket, de ha voltak is közöttük ilyenek, nem ők határozták meg az etnikai-nyelvi arculatot. Ehhez László nem fűzött észrevételt. Kifejtette viszont, hogy a székelyeket magyar népnek tartja, akiknél **semmi sem utal arra, hogy valaha is török nyelvűek lettek volna.**²⁶ Egyébként magunk is úgy véljük, hogy a magyar őstörténet megoldásában a székely nép történetének, közelebbről: eredetének a feltárása alapvető jelentőségű. Írásos forrásadataink egyhangúlag arról szólnak, hogy elődeik itt voltak már a magyar honfoglaláskor, utána pedig elővédként harcoltak némely magyar „kalandozások„ során.

Az 1979-ben leírt, fentebb említett kritikából következően az 1990-es évek derekán László Gyula már nem kapott lehetőséget arra, hogy a nagyszabású budapesti millicentenárius tudományos ülészakok valamelyikén fejthesse ki részletesebben gondolatait, vagy védhesse meg azokat. De mások előadásaira sem reagálhatott hozzászólásával!

Legújabbán Király Péter budapesti történész (a Bolgár Tudományos Akadémia külső tagja), jelentős monográfiával²⁷ lépett színre – miután előzőleg már több tanulmányt közölt ebből a kérdéskörből – arra vonatkozólag, hogy lehettek-e *ungarus*-magyarok már korábban is a Kárpát-medencében, mint a 895. évre rögzített honfoglalás? A legrégebbi névadatot a svájci Sankt Gallen-i forrásban 731–736 táján jegezték le. Király ennek

alapján, tekintetbe véve a beilleszkedés évtizedeit is, 651-658 tájára gondolja helyezni a bejövételük évét. Véggkövetkeztetése: magyar eleink egyes csoportjai már 561-562 táján megjelenhettek, de betelepedésük 590 táján történhetett,²⁸ (a következő oldalakon a vélemények teljes szemléje és irodalma is szerepel). Erre a könyvre a tudományos közvélemény még nem reagált.

Egyedül az volna célravezető, ha a László Gyula által régészeti oldalról is megtámogatott hipotézis valós, személyeskedéstől mentes, tudományos vita tárgyát képezné. Ehhez azonban meg kellene állapítani a honfoglaló magyarok lélekszámát, melyet történelemszékregészeink – eddig szinte teljesen komolytalanul – hol 20 000, hol meg 500 000 (!) főre tettek. Ezenkívül szintén nagyon fontos volna a legkésőbb használatba vett és folyamatosan használt avar temetők keletkezési idejének az azonosítása, szemben az eddigi 803. (esetleg 815.) körüli záróévszámmal. Ezt a dátumot a régészek azzal indokolták eddig, hogy a frankokkal, és valamivel később délebben, a bolgárokkal folytatott csatározások nyomán az avarok kihaltak. Már vannak azonban olyan feltárt avar temetők Magyarország déli részein és a Duna-kanyarban is, valamint a szerbiai Vajdaságban – igaz nem nagy számban – ahol a 9. század derekán – és esetleg annak második felében is – temetkeztek. Ez arra utalhat, hogy az avarok leszármazottai megérték a honfoglalást.

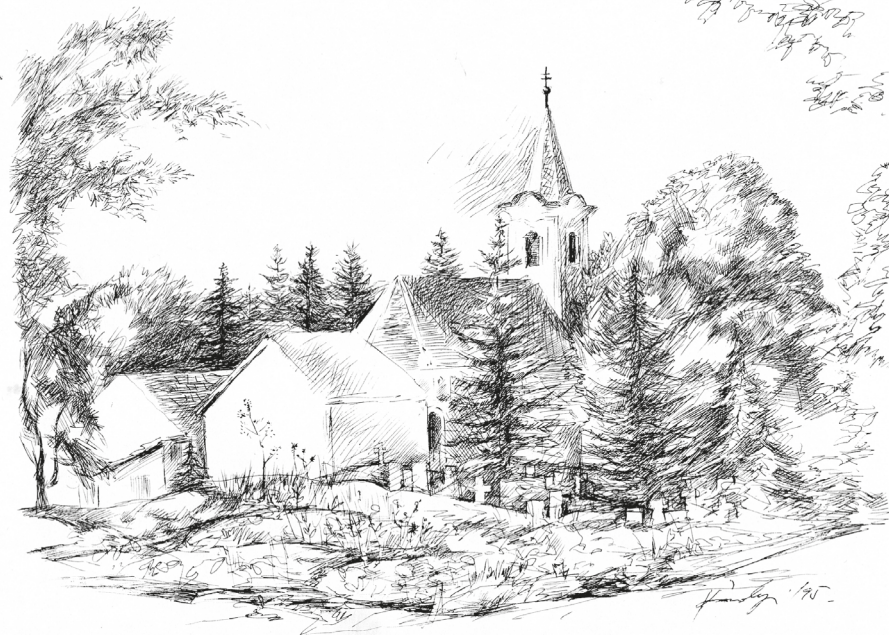
Nyitott kérdés viszont, hogy az oda eltemetettek milyen nyelven beszéltek. Az avar-kori, igen csekély számú, rovásírásos feliratok olvasata ugyanis szintén vitás még, az avar-kori személynevek, és a talán szintén az avarokból még megmaradt helynevek is nagyon kevés számúak, magyarázatuk sem jutott még teljesen nyugvópontra. Ebben még sok a tennivaló. A személynevek illetve rangok elnevezései, valamint a rövid rovásfeliratok inkább régi török nyelvi megoldással kínálóznak.

Lehetséges, hogy maga a „kettős honfoglalás„, elnevezés okoz zavart, vagy nehézséget. Helyesebb volna tehát két, egymástól különböző „honfoglalásról„ beszélni. Egyébként maga László Gyula is hajlott végül arra, amint azt fentebb már láttuk, hogy többszöri, azaz nemcsak kettős „honfoglalásról„ értekezzen. Világosan kell látnunk egyrészt azt, hogy a Kárpát-medence – akár ha még beleértjük a Bécsi-medencét is – a hatalmas eurázsiai steppének csak igen csekély kiterjedésű, mégha nem is jelentéktelen részét jelenti, ráadásul egészen sajátos növényzeti-vízrajzi és éghajlati jelleggel bír. Emiatt sok olyan, róla levont történelmi következtetés van, ami nem lehet érvényes a nála keletebbi területekre, illetve azok népeire, de megfordítva sem lehet egyenlőségjelet tenni. Másrészt a steppe felől nézve a Kárpátoktól nyugatra eső területeket soha nem zárták le hermetikusan a hegyek, és azok jó, részben még legelőváltó állattartásra is alkalmas legelői – vagy bizonyos korokban annak gazdag városai – kihívást jelentettek a lovasnépek számára. Így azután egymás után érkeztek területünkre nomád néphullámok. Ezek egyike volt az Árpád vezette magyar honfoglalás 895-ben. A cikkben vázolt, gyökereiben 19. századi hipotézis egy korábbi bevándorlás igazolását tűzte ki céljául. A megoldásban jelentős szerepet kaphatna a két néphullám tagjai nyelvének az azonosítása. A 7. század legvégéről és a 8. század java részéből a Kárpát-medence népeitől származó írásos adatok sajnos igen szegényesek.

JEGYZETEK

1 Novák Miklós: Lóhalál. Magyar Nemzet 1967 június 30. 30-31. o. 2 Magam is jelen voltam. 3 Pauler Gyula: A magyar nemzet története. Bp. 1900. 153. o., 62. jegyzet.	4 Vámbéry Ármin: A magyarság keletkezése és gyarapodása. Bp. 1895. 74., 102., 135. o. 5 Hunföldi Lehel: Ethnológiánk áprilisi hajtásai. Ethnographia VI. 3. 163-165. o.

- 6 Nagy Géza fejezete, in: *Marczali Henrik: (szerk.) A magyar nemzet története*. 1895. CCCLII. o.
- 7 Kovrig Ilona: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyan. *Archaeologia Hungarica* Bp. 1982. Akadémiai Kiadó. 183. o.
- 8 Györfly György: A magyar nemzetségtől a várme gyéig, a törzstől az orszáig. in: *Századok 1958. I-II*. Ugyanez könyv alakban: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Bp. 1959.
- 9 Erdélyi István: Az avarság és Kelet a régészeti források fényében. Kézirat: Bp. 1976, megjelent Bp. 1982, Akadémiai Kiadó
- 10 Trugly Sándor: A Komárom-hajógyári avar temető népességének keleti kapcsolatai. *Magyar Östörténeti Füzetek* 5. Bp. 2005. 89. o.
- 11 1964-ben, az említett konferencián.
- 12 Ligeti Lajos (szerk.) *A magyarság östörténete*. Bp. 1942. A Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti karának Magyarságtudományi Intézete és a Franklin Társulat kiadása.
- 13 László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Bp. 1944. Magyar Élet kiadása.
- 14 Szentpéteri József: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Bd. I-II. Bp. 2002.
- 15 Fodor István véleményét ld. László Gyula: *A „kettős honfoglalás„*. Bp. 1978. Magvető Kiadó, 110. o.
- 16 László Gyula: Kérdések és felvetések a magyar honfoglalásról. in: *Valóság* 1970. 64-68. o.
- 17 László Gyula: *A „kettős honfoglalás„* ról. *Archaeologiai Értesítő* 1970. 2. 161-191. o.
- 18 László Gyula: *A magyar nép kettős honfoglalásáról*. *Alföld* 1970. 8. 39-42. o.
- 19 Erdélyi István – Ojtozi Eszter – Wladimir Gening: *Das Gräberfeld von Newolino*. *Archaeologia Hungarica* XLVI. Bp. 1969.
- 20 László Gyula: *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. *Archaeologia Hungarica* XXXIV. Bp. 1955. Akadémiai Kiadó
- 21 László Gyula: i. m. 1978. 124-125., 163. o.
- 22 Györfly György: *A honfoglalásról, újabb történeti kutatások tükrében*. *Valóság* 1970. 7. 1-16. o.
- 23 Hazai György: *Nagy Szulejmán udvari emberének magyar krónikája*. *A Tarih-i Ungurus és kritikája*. Bp. 1996. Akadémiai Kiadó
- 24 László Gyula: *Őseinkről*. Bp. 1981. Tankönyvkiadó
- 25 Györfly György tollából.
- 26 László Gyula: 1978. i. m. 172. o.
- 27 Király Péter: *A honalapítás vitás eseményei*. *Nyíregyháza 2006, a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin tanszéke kiadása*. *Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae* 10. Rövid angol kivonattal.
- 28 Király Péter: i. m. 2006

Babes Viktor és tudós családjá

A kolozsvári Babes-Bolyai egyetem nevéből a „Babes,” név sokak számára ismeretlen, legalábbis kevésbé ismerjük Viktor Babes magyar vonatkozásait, kapcsolódását a magyar tudományhoz. A magyar tudománytörténelem, ezen belül az orvostörténelem alapos ismeretekkel rendelkezik a hazai tudományokat ért külhoni (külföldi tudományos iskolák) hatásokról, viszont nem végezte el azon kisugárzások feltárását, amelyekkel a magyar tudomány hatott más országok tudományos életének formálódására. Ez vonatkozik a magyar medicina kisugárzásaira: a magyar orvostudomány a 19. század végén világszínvonalon állt. Ezért a tudományos elemzés görcsöve alá kell vennünk mindazon személyek életművét is, akik magyar egyetemeken szereztek meg szaktudásukat, más egyetemeken fejtették ki nemzetközi szempontból is jelentős tudományos munkásságukat.

Eme orvosok közül kiemelkedik Viktor Babes (Babes Viktorként ismeri a magyar medicina) (1854-1926), a román származású bakteriológus, aki szakmai pályafutásának első évtizedeit a budapesti orvosi karon töltötte, s európai szempontból is lényeges eredményeinek egy részéhez a kutatásokat Budapesten végezte el. Igaz, az életművét feldolgozó elemzések mindig kiemelt helyen említik a budapesti éveit, a magyar feldolgozások viszont csak a magyarországi tevékenységét részletezik, keveset szólnak romániai munkásságáról, bukaresti egyetemi tanárságának idejéről. Életművének elemzésében bizonyos ellentmondást jelent, hogy a 20. század első felében készült feldolgozásokból nem hiányoznak Babes Viktor magyar vonatkozásai, viszont az 1945 után keletkezett szakirodalomban vagy csak román, vagy „valamiféle,” magyar vonatkozásokkal „is,” rendelkező nagy román orvos jelenik meg. A teljes képet bemutató Babes feldolgozások csak az 1960-as években láttak nyomdai napvilágot Marosvásárhelyen, magyar kutatók (Spielmann József és Izsák Sámuel) tollából.

(Babes Viktor családjá) A Babes család eredeti neve Caluseriu (Kaluser) volt, amit Babes Viktor apai nagyapja változtatott meg, miután 1818-ban a Temes megyében fekvő Hodosányban élő Babes Jakab nevű nagybátyja adoptálta, minden vagyonát ráhagyta. A már módos családban született első gyermek Babes Vince (1822-1907) – Babes Viktor apja – a 19. század utolsó harmadában már a hazai román nemzeti mozgalom kiemelkedő politikusa volt. A sokoldalú, művelt Babes Vince a magyarországi román intelligencia „tipikus,” útját járta be: alap- és középiskoláit Temesváron, Szegeden és Karlócán végezte, majd 1840-től az aradi görögkeleti püspökség szemináriumában teológiát tanult. 1843-ban beiratkozott a kecskeméti Jogakadémiára, majd jogi tanulmányait a pesti tudományegyetemen tökéletesítette. 1846-ban az aradi görögkeleti tanítóképző tanárává nevezték ki, s e minőségben készült fel ügyvédi vizsgáira, amiket 1848-ban tett le Pesten. Ez utóbbi helyen állt a görögkeleti püspök szolgálatába, jogtanácsosi feladatkörrel bízták meg, de ügyvédi irodát is nyitott.

Nem rokonszenvezett a márciusi forradalom ifjúságával, vezetőivel és eszméivel, de nem mutatott irántuk ellenséges magatartást sem. 1849-ben rövid ideig Temes-Krassó és Torontál vármegyék görögkeleti iskoláinak felügyelője, majd 1849 szeptemberétől az aradi görögkeleti püspök személyes képviselője a bécsi birodalmi kormány különböző hivatalaiban. Valójában e püspöki képviselői feladat indította el tisztviselői karrierjét: a császári

hivatalokban felügyeltek a több nyelvet beszélő, kiválóan képzett jogászra, és 1849 novemberétől a császári törvényeket és rendeleteket közlő román nyelvű lap szerkesztője lett. 1851-ben a legfőbb törvény- és semmítő szék tanácsi titkárává nevezték ki, 1859-ben „valóságos udvari tanácsos„ címet kapott. Befolyásos és tekintélyes kormánytisztviselő lett, aki szakmai sikereit főleg tehetségének és sokoldalúságának köszönhette. Bécsben házasodott meg, ott születtek fiai: Aurél (1852-1925), Viktor (1854-1926) és Emil (1858-1917), akik más és más területen, apjukhoz hasonló fényes pályát futottak be

Babes Vince 1862-63-ban a bűn-, büntető- és kegyelmi ügyek jogi referense lett a magyar királyi kancellárián, 1863-69-ben a Budai Királyi Tábla egyik bírójává nevezték ki: 1861-ben, 1865-75-ben és 1884-től haláláig a magyar országgyűlés képviselője volt. Mivel bírói és kormánytisztviselői beosztása összeférhetetlenné vált képviselői mandátumával, előbbi tisztségeiről lemondott. A magyar politikai életben a román és a magyar nemzeti nézetek összeegyeztetésének híve volt. Bár nem különült el a román nemzeti mozgalmaktól, mindig a megbékélés szellemét képviselte. Látványosan távol tartotta magát a szélsőséges nézetektől és köröktől. Első jelentős politikai sikere, hogy 1864-ben – Mocsáry Andrással együtt – kivívta a karlócai szerb kongresszuson a románság hierarchikus elválását a szerb görögkeleti egyháztól, és megalakulhatott Erdélyben a szebeni görögkeleti román érsekség.

Politikai pályájának kezdete egyben publicisztikai és szakírói munkásságának kibontakozását is jelentette: jelentős újságírói és szerkesztői tevékenységet fejtett ki. 1866 és 1876 között kiadta Pesten a román nyelvű, *Albina* nevet viselő politikai hetilapot, több magyar, német és román politikai hírlap levelező publicistája volt, napi politikai kérdésekről küldött elemzéseket a mérsékelt hangvételű bukaresti lapoknak. A kiegyezés elkötelezett híve volt, de kompromisszumot szeretett volna a Monarchia minden népe között, főleg a több milliós lélekszámú románsággal kapcsolatban. Világosan látta, hogy az erdélyi románság sok, (elsősorban gazdasági, polgárosodási, kulturális stb.) vonatkozásban különbözik a Kárpátokon túli románoktól, további felemelkedésük csak a magyarokkal megegyezve, a Monarchián belül biztosított. Babes Vince politikai pályafutásának első szakaszában rendkívül szoros kapcsolatban állt Deák Ferencsel, Eötvös Józseffel, Trefort Ágostonnal és Andrássy Gyulával. 1868-ban a magyar parlamentben éppen Babes mondott köszönetet az önálló román görögkeleti érsekség és püspökség elismeréséért és a magyarok politikai nagyvonalúságáért. Igaz, ez a lojalitás Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején fokozatosan romlott, de a formálódó és egyre magyarellenesebb román nemzeti mozgalomban Babes Vince képviselte azt az irányzatot, amely sohasem adta fel a magyar kormánnyal történő kiegyezés reményét és lehetőségét. Mocsáry Andrással együtt egyik alapítója lett a Román Nemzeti Pártnak (1890), azután ezt a pártot képviselte a magyar országgyűlésben haláláig..

Sohasem tartozott a „száraz hivatalnokok és jogtudósok„ közé. Az 1840-es években romantikus hangvételű verseket írt, később műfordításokkal is próbálkozott. Az 1860-as évektől erősen foglalkoztatta a román nyelv és nemzeti kérdés helyzete és lehetőségei a Monarchián belül, nézeteit és elképzeléseit a *Sprachen und Nationalitäten-Fragen in Österreich (von einem Rumänen)* c. munkájában foglalta össze, amit Pesten adott ki német és román nyelven, és ami valójában politikai pályafutásának „indulását„ jelentette. Deák Ferenc is igen jó véleménnyel volt e munkáról, ő ajánlotta olvasásra Eötvös Józsefnek is.

Más munkáiban Babes az erdélyi románság történetével, a görögkeleti püspökségek kialakulásával, a román egyházi elkülönülés szükségességével stb. foglalkozott, különböző javaslatokat tett a román királyság hivatali rendszerének kifejlesztésére, a román jogalkotások szakszerűségére stb. E munkásságának elismerését jelentette, hogy 1885-ben a bukaresti Román Tudományos Akadémia rendes tagjai sorába fogadta.

A Babes család igazi értelmiségi család volt, majdnem minden férfitagja a szellemi pályát

választotta hivatásának. Otthonának a Monarchiát tekintette, tagjai itt végezték iskoláikat, szereztek egyetemi képesítést. Az itt használt nyelveket anyanyelvi szinten sajátították el, bár otthonukban románul beszéltek. A román nemzeti sérelmeket tárgyalásokon kívánták rendezni, a politikai ellentéteket csupán nézetkülönbségeknek ítélték meg, nem az ellenségeskedést tartották az egyetlen megoldásnak. Ebben különböztek a magyarországi román nemzeti mozgalom „héjaitól,, akik viszont megalkuvónak tartották Babest.

Az előbbi szellemben nevelődtek a „Babes-fiúk,,. A legidősebb, Babes Aurél a vegyész-fizikusi pályát választotta, a budai főreálban (ma a budapesti Toldy Ferenc Gimnázium) folytatott tanulmányai után beiratkozott a budapesti tudományegyetem természettudományi karára. Ásványtanból, fizikából és kémiából szerzett tanári képesítést, majd vegytanból doktori oklevelet (1877). Útja innen Heidelbergbe vezetett, itt szerkesztette meg a róla elnevezett Babes-sterilizátort. Hazatérése után a brassói görögkeleti gimnázium tanára lett (1879), innen hívták meg 1884-ben a bukaresti tudományegyetem orvosi karához tartozó Gyógyszerészeti Iskola kémia, 1900-tól biokémia professzorának. Számos román nyelvű tankönyv szerzője lett. Amikor öccsét, Babes Viktort is meghívták Bukarestbe egyetemi tanárnak és megszervezte az egyetem bakteriológiai intézetét, Babes Aurél lett a kémiai laboratórium vezetője. Öccsével együtt számos francia nyelvű írást jelentetett meg szakmai folyóiratokban.

A legfiatalabb fivér, Emil a budapesti tudományegyetem jogi karán végzett. Megélhetési forrásként – hivatalosan az ügyvédi pályát választotta, de örökölte apja újságírási vénáját, a *Magyar Hírlap*, a *Pester Lloyd*, az *Alkotmány*, a *XX. Század*, a *Világ* és több más napi- és hetilap szakírója, a mérsékelt román nemzeti politika publicistája lett. Politikai eszméit az 1909-ben – magyarul és románul megjelent – *Diagnózis* c. munkájában foglalta össze. Rendkívüli módon érdeklődött a balkáni népek már „hagyományosnak,, mondott ellentétei iránt. Ezeknek nemcsak vallási jellegük volt, hanem a Balkánon tért nyerő nagyhatalmak is gerjesztették, így kívánták biztosítani a Török Birodalom összeomlása után megalakuló nemzetállamok feletti befolyásukat. Babes Emil a Balkán jövőjét – benne a román királyság sorsát is – nem ezen az úton, hanem a kompromisszumos tárgyalásokon keresztül szerette volna biztosítva látni. Számára nem volt közömbös egy független román nemzeti állam megszületése, de ellenségesen szemlélte az ún. nagy-román politikát, főleg a Monarchia szétfeszítésének vágyát, mert ennek szétesése – szerinte – beláthatatlan folyamatok kezdetét jelentette volna. Hiszen a helyén – vagy romjain – megszülető nemzeti államok nem az együttműködésre, hanem egymás alávetésére törekedtek volna. Feloldhatatlannak látta a magyar-román ellentétet, de ebben külön kérdésként kezelte az erdélyi románok ügyét. Ő is a Monarchia híve volt, mert keretén belül az erdélyi románság sokkal magasabb társadalmi, gazdasági és kulturális szintre került, mint a Kárpátokon túl élő nemzettársaik. A Nagy Románia megszületése után az erdélyi románok – véleménye szerint – kisebbségbe kerülnek, nem lenne befolyásuk egy új állam politikájára, lassan elvesztenék befolyásukat és különleges helyzetüket. Inkább az erdélyi autonómia híve volt, ahol a magyar-román-német együttműködés nemcsak a külső befolyást zárta volna le, hanem különleges lehetőséget teremtett volna a magyar-román megbékélés folyamatában. A román nemzeti politika ultrái őt sem – mint apját sem – értették meg, vagy nem akarták érteni. A három fivér közül ő hunyt el elsőnek 1917-ben.

(*Babes Viktor; az orvos*) Babes Viktor iskoláit már Pesten végezte, mivel a család 1861-től Pesten élt. A középiskola befejezése után a pesti tudományegyetem orvosi karára iratkozott be, ám a harmadik évtől Bécsben tanult, ahol 1878-ban megszerezte orvosi oklevelét. Ebben semmi különös nincs, hiszen kortársai is – aki tehette – orvosképzését a két város

egyetemén folytatta. Már pesti tanulmányai alatt nagy hatással volt rá Scheuthauer Gusztáv (1832-1894), a kicsit különc, de rendkívül nagy tudású korboncnok, akinek patológiai intézete az új orvosi eszmék és szellemi áramlatok műhelye volt. Az enciklopédikus műveltségű és óriási olvasottsággal rendelkező Scheuthauer ritka emberismerettel választotta ki munkatársait, gyakran már hallgató korukban, és atyai és szakmai tanácsaival indította el őket pályájukon. Nem véletlenül került ki intézetéből tizenkét egyetemi tanár, egyikük éppen Babes Viktor volt. A különlegesen szuggesztív Scheuthauer irányította az ifjú Babest a morfológiai betegségekutatás elmélyült tanulmányozására, végső soron a bakteriológiához. Scheuthauer 1876-ban kérte fel Babes Viktort asszisztensének, ami a még orvosi oklevéllel nem rendelkező medikusnak igen nagy megtiszteltetés volt. Ugyancsak ő javasolta neki a bécsi tanulmányokat, oda rendszeresen küldött leveleiben irányította tanítványa tanulmányait. A szünidőben Babes a pesti kórbonctani intézetben dolgozott, végzése után – visszatérve Pestre – Scheuthauer első asszisztense lett. 1880-tól egyetemi magántanárként működött, 1884-től pedig nyilvános rendkívüli tanárként az akkor felállított II. sz. Kórbonctani Intézetet vezette.

Babes a maga 30 életével az orvosi kar legfiatalabb tanárának számított. Pályafutásának kezdete egybeesett a mikrobiológia és a bakteriológia kezdeti nagy korszakával: amikor Koch felfedezte a tuberkulózist, Löffler és Schütz a takonykór kórokozóját, Löffler a diftéria, Gaffky a tífusz bacilusát. Az öreg „különc„, Scheuthauer – bár magát nem tartotta alkalmasnak a mikroszkópos technikára – mindent ismert, lelkesen fogadott minden új vívmányt. Babesben felfedezte mindazon emberi és tudományos kutatói erényt, ami alkalmassá tette a bakteriológia elmélyült művelésére, amit csakhamar igazoltak idegen nyelven megjelent közleményei.

A pesti orvosi iskola nagy befolyásos egyéniségei (Korányi, Fodor, stb.) Babes Viktornak négyéves tudományos ösztöndíjat biztosítottak, amelyet Európa legnevesebb egyetemein és bakteriológiai laboratóriumaiban töltött: Párizsban a neves Cornil professzor asszisztense volt, és együtt adták ki 1885-ben az első rendszeres *Bakteriológia* kötetet, amit 1886-ban magyarul is megjelentettek. Ez utóbbihoz Babes 24 színes táblát mellékel, amelyeket maga készített. A könyv magyar nyelvű megfogalmazása Babes munkája, megteremtve a szakmai nyelvzetet.

A budapesti orvosi karon megkezdte orvos-bakteriológiai előadásait, amelyre – a hallgatókkal együtt – beültek a kor legjelesebb magyar orvosprofesszorai, hiszen Babest a bakteriológia egyik jeles európai művelőjének tartották. Ennek köszönhető, hogy a román kormány megkereste a Román Királyság területén már évek óta pusztító szarvasmarha piroplazmolízis vagy ahogy, akkor nevezték, a „fertőző hemoglobinvérűség„, majd kórtanának tisztázása után a carcerag juhbetegség tanulmányozására. Babes is először fertőző betegségekre gondolt, és a „kórokozót„ meg is találta egy beteg juh vörösvérsejtjében. Igaz, a protozoont ő még baktériumnak vélte, azért is nevezte el a betegséget „haematococcus bovis„-nak. Valamivel előbb fedezte fel a betegség lényegét, mint Theobald Smith, aki hasonló vizsgálatokat végzett szarvasmarhákön, illetve ennek vektorát ismerte fel.

(*Babes Viktor Bukarestben*) A romániai kutatások eredményei alapján a román kormány meghívta Babes Viktort a bukaresti tudományegyetem orvosi karára, hogy szervezze meg a bakteriológiai intézetet és egyetemi tanári pozíciót is felajánlott neki. A meghívás fontosságát jelzi, hogy Babes meghívásával a kormány foglalkozott, eltérve attól a szokástól, hogy ilyen ügyekben csak az oktatásügyi miniszter járt el. A román kormány külön rendeletben biztosított jelentős összeget a bakteriológiai intézet megszervezésére, az építkezéstől egészen a felszerelésig, Babes Viktor fizetését is meghatározták. A román kormány nem

volt „szűkmarkú,, a beterjesztett költségvetéssel kapcsolatban, bizonyos mértékig nemzeti ügynek tekintették Babes „megszerzését,, és ezért – európai viszonylatban is – elképesztő összeget fordítottak az ügyre. Az 1899-ben megnyílt bukaresti bakteriológiai intézet kora legkorszerűbb és legjobban felszerelt intézménye lett.

Babes távozása Budapestről nem azonnal következett be: a román kormány kutatási felkérésének teljesítése érdekében 1887-ben a budapesti orvosi kar dékánjától egy éves fizetés nélküli szabadságot kért. Ezalatt visszajárt, általa fontosnak ítélt előadások megtartására és vizsgáztatásra. A román kormány által felajánlott intézet vezetését, a bukaresti kórbonctan-professzori megbízatást csak hosszas töprengés után fogadta el. Mielőtt lemondott volna budapesti állásáról, hosszas beszélgetést folytatott Scheuthauer Gusztávval, Fodor Józseffel és Korányi Frigyessel, míg végül meghozta döntését. Babes Viktor – mint családjának minden tagja – magát romának vallotta, Magyarországon kívül Romániát is hazájának tekintette. Budapesten nem érték sérelmek, tudományos „otthonának,, továbbra is a budapesti orvosi kart tekintette. Távozásának bejelentésekor és utána a hazai tudományos élet részéről sem támadás, sem bírálat nem érte, hiszen Babes döntéséhez hasonló több „eset,, is volt a magyar orvosi közéletben. Különben is az egyetem tanári karában nem egy olyan professzor volt, aki nem vallotta magát született magyarnak, de tevékenységével a magyar tudomány kincsestárát gazdagította. (Maga Scheuthauer is német volt, magyarul hibátlanul, de akcentussal beszélt, ha lehetett, németre fordította a beszélgetés nyelvét.) Az *Orvosi Hetilap* 1887. évi 46. számában így kommentálta Babes távozását: „sajnáljuk távozását egyetemünkről, de rossz néven nem vehetjük neki, hogy a munkásságának oly szép teret nyitó, amellet anyagiilag is rendkívül előnyös megbízatást nem utasította el. Egyébiránt minden esetre örvendetes tény, hogy a budapesti egyetem növendéke ily fontos misszióval megtiszteltetett, s örülni fogunk neki, ha munkaköre és annak eredményei iránt táplált reményei teljesülnek és sikerülni fog neki, habár egyelőre legalább idegen országban is, az orvosi tudományt mindnyájunk hasznára búvárlataival gyarapítani,, Kicsit „drukkoltak,, is neki, hiszen ekkor mind a budapesti, mind a kolozsvári orvosi karon csak „papíron,, létezett bakteriológiai intézet. Például Budapesten a kórbonctani tanszék és az I. sz. Belklinika keretén belül, amin belátható időn belül nem nyílt lehetőség változtatni.

Babes nem akart elszakadni Budapesttől: itt éltek szülei, testvérei és egész rokonsága, örökös szellemi háttérnek tekintette a budapesti tudományegyetemet. Bukarestből állandó szakmai levelezésben állt kora jeles magyar orvosaival, román nyelvű szakközleményeiben sűrűn idézte magyar mestereinek munkáit. Érdekes, hogy 1891-ben, amikor a magyar-román viszony ugyancsak mélyponton volt, a *Pester Loyd* c. lapban dr. H. K. terjedelmes írásban méltatta Babes Viktor bukaresti tevékenységét. Babes minden jelentősebb magyarországi orvosi rendezvényen, kongresszuson megjelent, gyakran – mint az 1894. évi Nemzetközi Orvosi és Demográfiai Kongresszuson – éppen csak előadásának megtartására érkezett Budapestre. Olyannyira tartotta a kapcsolatot Budapesttel, hogy a magyar orvosi szaksajtóban különböző szakmai vitákba is bekapcsolódott. Említhetjük még Hőgyes Endrével tartott kapcsolatát a veszettség kutatása területén, a magyar Pasteur Intézet megszervezésében játszott szerepét is. Babes valóban a bakteriológusok klasszikusai közé tartozott, aki a kórbonctani és mikrobiológiai szemléletet egyesítve, eredeti és átfogó kórtani felfogást dolgozott ki. Több mint 1300 tudományos dolgozata a patológia majdnem minden területét és nagy kérdéseit felölelte, számos új eszmét fogalmazott meg írásban, több mint 50 új baktériumot írt le. A szérumterápia előfutárának is tekinthető, s megsejtette a baktériumok antagonizmusának alapján az antibiózis lehetőségét is.

Szellemi arculatának kialakulása összetett, hiszen a francia és a magyar medicina forrásaiból táplálkozott, ezekre mindig hivatkozott. Különösen nagy jelentőséget tulaj-

donított a német iskolának, amely hatással volt a bécsi és a magyar orvosképzésre is. Ezt erősítette az a hosszú tanulmányi út is, amikor dolgozhatott Koch, Virchow laboratóriumában. Mestereitől megtanulta, hogy a tudomány nem zárt rendszer, hanem állandóan alakuló, fejlődő folyamat, ahol nincs helye a tekintélynek. Nem állt meg – ez Scheuthauer hatása – a sejt-kórtan határain, szervesen beépítette a bakteriológiát a kórbonctani szemléletbe, egységes felfogást dolgozott ki a fertőző folyamatok patomorfológiájáról, sőt vitába keveredett Virchowval, a baktérium kórokozó szerepét tagadó nézetével. Babes kitűnően értett ahhoz, hogy a francia Pasteur iskola eszméit elfogadtassa a német bakteriológiai iskola gyakorlatában. Mindez természetesen tudományos vitákon keresztül valósult meg, amit Babes nagy felkészültségével „vezetett”, le.

Babes Bukarestben fényes szakmai karriert futott be, több alkalommal volt dékán és rektor, sőt amikor a kolozsvári egyetem Szegedre menekült, a román kormány Babest kérte fel a Kolozsváron megnyíló román egyetem megszervezésére, az orvosképzés beindítására, amit kiváló diplomáciai érzékkel oldott meg. Arra törekedett, hogy minél több magyar kollegát nyerjen meg a kolozsvári orvosképzésnek, noha tudomásul kellett vennie, hogy a kormány megkívánta a román nyelv ismeretét. Ő maga adta elő a kórbonctant, az igazságügyi orvostant és a bakteriológiát, a románul nem tudó hallgatóknak külön magyar nyelvű előadásokat is szervezett vagy az előadás után magyarul is összefoglalta a leadott tananyagot. Ezt tette a vizsgáztatásnál is

Romániai tevékenysége főleg szakirodalmi munkássága révén volt rendkívül gazdag: nehéz számba venni német, francia nyelvű közleményeit, ezen nyelven megjelent nagy szakmai monográfiák szerkesztését, jelentős fejezeteinek megírását. Kiemelkedő az a törekvése, hogy román nyelvű szakkönyvek, tankönyvek sorát jelentette meg, ami a román orvosi nyelv megteremtése szempontjából sem közömbös. Halála előtt jelent meg fivérével, Auréllal közösen írt kétkötetes munkája, *A részletes és általános kórbonctan elemei* c. könyvük (románul és franciául), amely világviszonylatban is nagy jelentőségű volt a maga korában. 1893-ban tagja lett a Román Tudományos Akadémiának. 1926. október 19-én hunyt el Bukarestben, haláláról nemcsak a magyar orvosi szaksajtó, de minden napilap beszámolt.

IRODALOM

Aujerszky A.: A baktériumok természetrajza. Bp., 1912.; **Babes Viktor:** A bakteriológia rövid tankönyve. Bp., 1886.; **Győry T.:** Az orvosi kar története. Bp. 1936.; **Haranghy L.:** Acativitate lui Victor Babes la Budapeste. Bukarest, 1954; **Hőgyes E.:** Emlékkönyv a Budapesti Királyi Tudományegyetem Orvosi Karának múltjából. Bp., 1996.; **Izsák S.:** A román-magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bukarest, 1957.; **Kapronczay K.:** Viktor Babes élete és munkássága. Comm. De Hist. Artis Med. 186-187 (2004) 139-174. o.; **Spielmann J.:** Az orvostudomány története. Marosvásárhely, 1980. ; **Szinnyei J.:** Magyar írók élete. Bp. 1913.

Vezető csehszlovák politikusok Közép-Európa-felfogása 1914 előtt

(*Első világháború előtti koncepciók*) Az 1918-ban megszülető Csehszlovák Köztársaság vezetői politikusai közül – ebbe a kategóriába tartozik az a politikus aki az első csehszlovák köztársaság két legfontosabb államjogi tisztsége, a miniszterelnök, illetve a köztársasági elnök közül egyiket, vagy mindkettőt betöltötte – 1914 előtt három politikus (Edvard Beneš, Karel Kramář és Tomáš Garrigue Masaryk) volt az, aki Közép-Európa lehetséges berendezéséről, átalakításáról elméleti szinten, azaz írásban is rögzített elképzeléssel előállt. Cikksorozatunk első részében ezen három világháború előtti koncepciót mutatjuk be, időrendben, azaz a megszületés sorrendjében.

(*Edvard Beneš első világháború előtti koncepciója*) Edvard Beneš, miután leérettségizett, 1904-ben a Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karára iratkozott be. A második szemeszter elvégzése után úgy döntött, tanulmányait Párizsban a Sorbonne-on folytatja, ezért 1905 őszén Franciaországba utazott. A Sorbonne-on filozófiát és szociológiát, a párizsi társadalomtudományi főiskolán pedig politikai tudományokat hallgatott, 1906-ban néhány hónapot Londonban töltött, majd egy évet Berlinben.¹ 1907-ben már újra Franciaországban van, Dijonban jogot hallgat, és egy évvel később jogi doktorátust szerez. Ádám Magda mutat rá, hogy a dijoni egyetemen a külföldi hallgatók tanulmányok nélkül, színvonalas munka megvédéséért doktori címet kaphattak, Beneš is így szerezte doktorátusát.² Ez azonban témánk szempontjából mellékes körülmény, sokkal fontosabb disszertációjának tartalma. Beneš „*Az osztrák probléma és a cseh kérdés*„ című disszertációjában az Osztrák-Magyar Monarchia föderalizálásának kérdésével foglalkozott. E doktori disszertációban kifejtett gondolatrendszerét tekintjük első világháború előtti koncepciójának. Beneš disszertációja 1908-ban egy párizsi kiadónál könyvformában is megjelent.³ A 312 oldal terjedelmű könyv, egy rövid „*Bevezetés*„ után nyolc fejezetre tagolódik, és egy bibliográfia zárja.

A *Bevezetés*ben Beneš meghatározza disszertációja témáját, eszerint az ún. „osztrák probléma„ feltárására vállalkozik.⁴ Álláspontja szerint az „osztrák kérdés„ gyakorlatilag „cseh kérdés„ és ez alatt a csehek küzdelmeit érti „a németek és a dinasztia ellen„. Így ír: „A csehek és németek közti küzdelmek egy fél évszázad óta megbénítanak minden politikai fejlődést Ausztriában, és közvetlen következményük, hogy ott a parlamenti kormányzás nem tudott komolyan megszilárdulni. Ebből egy egész sor végzetes következmény született, akár az egész államra, akár a két harcban álló nemzetiségre nézve. Mára a helyzet mindenki számára elviselhetetlenné vált. Komoly kísérleteket kell tennünk, akár elméleti, akár gyakorlati szinten, hogy végezzünk ezzel az örökös kérdéssel„.⁵

A disszertáció nyolc fejezete két nagy részre tagolható. A nagyobbik első részt az 1-7. fejezet alkotja,⁶ melyben Beneš a „cseh kérdés„ történeti előzményeit mutatja be, azaz 1526-tól a 20. század elejéig ismerteti a csehek és a Habsburgok, illetve a csehek és a csehországi németek viszonyának alakulását. Ezt tekintjük a koncepció történeti felvezetésének. A második rész csupán egy fejezetből áll – a nyolcadik fejezetből –, melyben Beneš a „cseh kérdés„ általa javasolt megoldását vázolja fel.

Az 1526-tól 1906-ig terjedő időszakot Beneš három nagy periódusra osztotta: Az első periódus a Habsburgok 1526-os trónra lépésével kezdődik Csehországban és Magyarországon, és egészen 1740-ig, azaz III. Károly haláláig tart. E periódusban a Habsburg Birodalom feudális államok konföderációja – állítja Beneš. A második periódus Mária Terézia trónralépésével indul, és 1848-ig tart. Ez az abszolutisztikus centralizmus kora, amikor kialakul a modern, bürokratikus állam, és amelynek megerősítése érdekében a Habsburgok egységesítő politikát folytattak. A harmadik periódus az 1848-as forradalommal veszi kezdetét, és az alkotmányos centralizmuson keresztül egészen a dualizmus kialakulásáig tart.

Terjedelmi korlátaink miatt a történeti felvezetést, különösen az első és második peridust csak megemlíjük, de 1848-nál és 1867-nél meg kell állnunk, és külön ki kell térnünk arra a kérdésre, hogy mit írt, mit gondolt Beneš a nemzet és állam viszonyáról.

Az 1848-as közép-európai forradalmak ismertetésénél Beneš kifejti,⁷ hogy a forradalom kezdetén a csehek és a csehországi németek még egymás mellett álltak és közösen léptek fel az abszolutizmussal szemben. Hamarosan megjelentek azonban az érdekellentétek. Az 1848. május 18-án összeülő frankfurti nemzetgyűlés legfőbb célkitűzése az volt, hogy egyesítsen minden németek által lakott területet a Balti-tengertől az Adriai-tengerig. A csehországi németek támogatták ezt az elképzelést, azaz a nemzeti jogok elvét tüzték zászlajukra. Ezzel szemben a csehek Csehország – azaz a cseh állam, amely keretei között a németek és csehek együtt éltek – és nem az egyes nemzetek függetlenségéért küzdöttek. Egyéni jogokat és egységes szabadságot akartak mindenkinek, nemzeti hovatartozásától függetlenül. Beneš azt fejtegeti, hogy ebben a konfliktusban a cseheknek volt igaza a csehországi németekkel szemben, hiszen a nemzeti elvet nem lehetett érvényesíteni Csehországban, mivel a csehek és a németek erősen keverten laktak itt. A németek által szorgalmazott nemzeti elv végrehajtása a cseh államalakulat végét jelentette volna. Emiatt Frankfurtot – ahol a német nemzeti egység érdekében dolgoztak a képviselők – a csehek a legnagyobb veszélynek tekintették saját nemzeti létük vonatkozásában. A német veszély elkerülése érdekében a csehek „Ausztriát”, – Beneš a Habsburg Birodalom osztrák részét nevezi így – kezdték támogatni, annak ellenére, hogy Ausztria erősen szlávellenes állam volt. Így született meg Csehország történelmi jogának programja. Ennek lényege a föderalizmus létrehozása Ausztriával és Magyarországgal. Ez a program azonban nem valósulhatott meg, mert a forradalmak bukása után a Habsburgok ismét abszolutisztikus hatalmat vezettek be, majd 1867-ben az osztrákok és a magyarok felosztották egymás közt a birodalmat, előbbieket Ciszlajtániában, míg utóbbiak Transzlajtániában biztosították maguknak a hatalmat. Beneš szerint az Osztrák-Magyar Monarchia osztrák fele a félnék föderalizmus és a dinasztikus centralizmus elegye, a Habsburgok tökéletlen műve. A Monarchia nem lehet tökéletesen abszolutista állam, nincsenek meg hozzá a feltételek. Az államalkotó tartományok teljesen különbözőek, történelmi hagyományaik szinte összeegyeztethetetlenek. A különböző népek mindig ellenálltak a centralizmusnak. A dinasztia soha nem tudta elérni ezt a célját, csupán az egységes állam látszatát tudta fenntartani.⁸

E helyzet ellen vették fel a harcot az Ausztriában élő szlávok. A csehek és a németek küzdelme minden nemzeti küzdelem sarokköve, ugyanakkor kifejezi az ausztriai probléma lényegét is: ha a cseh-német konfliktus megoldódna, akkor az Ausztriában meglévő többi nemzeti konfliktus is megoldódna. A németek számára a centralista államforma fenntartása az egyetlen garancia túlsúlyuk és privilégiumaik megőrzésére. Ezért lépnek fel a csehek azon törekvései ellen, melyek a régi cseh államalakulat létrehozására – azaz a Monarchia föderalizálására – irányulnak. A németek gondolkodásában az állam felsőrendűbb a nemzetnél. Emiatt a németek és a szlávok közti ellentétek kiéleződtek.

Beneš részletesen kitért a cseh politikai elit 1867 – azaz az osztrák-magyar kiegyezés – utáni magatartására is.⁹ Gondolatmenete szerint a cseh nemesség féltékeny lett azt látva, mekkora hasznot húzott a magyar nemesség az osztrák-magyar kiegyezésből. Annak érdekében, hogy elnyerjék Csehországban ugyanazt a szerepet, amit a magyar nemesség szerzett meg Magyarországon, a cseh nemesek nem láttak más eszközt, minthogy ugyanazt alkalmazzák, mint a magyarok. Ezért a cseh nemesség Csehország történelmi jogának lelkes hívévé vált (ezt államjogi programnak is szokták nevezni – G. L.), és a legsimulékonyabb német udvaroncokból hajlíthatatlan, radikális csehekké alakultak át. A cseh nemesek utánozták a magyarokat, ugyanazokat a jogokat követelték Csehország számára, mint amiket Magyarország megkapott. A dualizmussal szemben, a trializmus és a csehországi történelmi jogok programját állították fel.

Beneš disszertációja e pontján értékelte is ezeket a trialista elképzeléseket az alábbi módon: Az államjog egy tiszteletreméltó ábránd, egy nagyon is jogos remény, de csak egy remény. Az eseményekből kiderült, hogy e program nélküli a józan ész. . . Az államjogi politika tehát elkerülhetetlenül bukásra volt ítélve. Már bemutattuk, mennyire abszurd az államalapítás gondolata a népesség egyharmadának akarata és minden tiltakozása ellenében. A csehországi németek nem fogadták el az alárendelt helyzetet, bármilyen komolyak is lettek volna azok a garanciák, amelyeket a csehek adtak volna számukra az elnyomással és a jogtalansággal szemben.,¹⁰

A mondanivaló jobb megértése érdekében egy pillanatra meg kell szakítanunk Beneš disszertációjának ismertetését, és be kell mutatnunk a fentebb említett etnikai szituációt. Ha az etnikai viszonyokat nézzük, akkor azt látjuk, hogy az 1880-as első hivatalos statisztika szerint¹¹ a 21 750 000 lakosú Osztrák Császárságban – az Osztrák Magyar Monarchia osztrák felének ez volt a hivatalos elnevezése – 5 100 000 cseh élt, a három ún. „cseh korona tartomány„-ba: Csehország, Morvaország és Szilézia, széttagolva.

A „cseh korona tartományai„-ban azonban nemcsak csehek éltek. A statisztika szerint: Csehország lakosságának 63%-a cseh és 37%-a német, Morvaország lakosságának 70%-a cseh és 30%-a német, Szilézia lakosságának 23%-a cseh és 49%-a német (továbbá 28%-nyi lengyel is élt itt).

Ha a fentebb említett 3 cseh koronartartomány adatait összesítjük, akkor azt mondhatjuk, hogy a cseh koronartartományok lakossága 1880-ban 8 millió lelket számlált, ennek 62%-a cseh, 35%-a német, 2%-a lengyel nemzetiségű. Azaz kimondható, hogy a cseh koronartartományok (a régi Bohémia) a cseh és a német nemzet közös hazája volt, mivel minden harmadik lakója német volt. Ráadásul ezek a németek egy tömbben éltek.

Visszatérve Beneš disszertációjához, kijelenthetjük, hogy amikor Beneš a cseh nemesség trialista elképzeléseit bírálta, pontosan a fentebb említett etnikai szituációból indult ki. Vissza kell továbbá utalnunk Beneš disszertációjának 1848-cal foglalkozó részére is, ahol kifejtette, hogy a csehországi németek által szorgalmazott nemzeti elv megvalósítása a történelmi Csehország szétszakítását eredményezte volna.

Beneš az alábbi módon folytatta gondolatmenetét: az egész cseh nemzet, élén a nemességgel, olyan státust követelt, mint Magyarországé, ezért kidolgozták az eljövendő osztrák-cseh megegyezés terveit. Ez az „államjogi program„ egyfajta sérthetetlen dogmává vált. Ennek következtében a csehországi németek és a csehek közti küzdelmek sokkal kiélezettebbé váltak. Jól mutatja ezt, hogy Hohenwart – 1871 februárja és októbere között volt osztrák miniszterelnök – osztrák-cseh kiegyezési kísérlete megbukott és az ezt követő Auersperg-kormány – amely 1871-től 1879-ig volt hivatalban – keményen fellépett minden cseh törekvés ellen. A csehek és osztrákok között újabb komoly tárgyalásokra és engedményekre csak Taaffe második miniszterelnöksége – 1879 és 1893 között – alatt

került sor. Különösen fontosak voltak – mondja Beneš – az 1890-ben lezajló tárgyalások. E tárgyalások eredményeit az ún. „Megegyezés”, foglalja össze. Ennek lényege, hogy a „cseh korona tartományaiban”, a csehek és németek a politikai és gazdasági élet számos területén egymástól elkülönülten szervezhetik meg saját életüket. Nézzünk két példát a „Megegyezés”,-ből: 1. A közoktatási legfelsőbb tanácsot két szekcióra – egy csehre és egy németre – kell osztani. Így minden nép saját maga számára szabályozhatja a saját iskoláit érintő kérdéseket. 2. A mezőgazdasági legfelsőbb tanácsot is két szekcióra – csehre és németre – kell osztani, melyek szintén a közös ügyek intézése esetén ültek össze. Ezenkívül minden szekció önállóan fog működni. A jogi és adminisztratív körzetek oly módon lesznek átalakítva, hogy amennyire csak lehet, egy csoportban legyenek akár a cseh, akár a német községek.

Az ócsehek és Taaffe megállapodása a cseh nép körében elégedetlenséget és felháborodást szított, míg a németek nagyon elégedettek voltak vele – mondja Beneš. Ugyanis a cseh királyság egysége megtört, egy sérthetetlen területet németnek ismertek el. A német kerületben a cseheknek semmi joguk sem volt, míg a cseh kerületekben a németek egyenlők voltak a csehekkel. Azaz az ócsehek cserbenhagyták a cseh kisebbséget a német régiókban, ahol a németek uralmát biztosították. Az ifjúcsehek – akiket nem hívtak meg a tárgyalásokra – elfogadhatatlannak nyilvánították a „Megegyezés”,-t, és felléptek ellene, hangsúlyozták az ország teljes oszthatatlanságát. Ezzel elnyerték a cseh választópolgárok támogatását, az 1891 évi birodalmi parlamenti választásokon legyőzték az ócseheket, és így meg tudták hiúsítani az egyezmény megszavazását.

Miután Beneš hét fejezetben keresztül felvázolta a „cseh-kérdés”, történetét, a disszertációja VIII. fejezetének *Az ausztriai probléma megoldása* címet adta, ezzel jelezve, hogy ismerteti az általa helyesnek tartott megoldást.¹² Gondolatmenete felvezetésében kritizálta mind az ócsehek, mind az ifjúcsehek által követett stratégiát. Kifejtette, hogy az ócsehek államjogi programja, mely a történelmi jogra épült és Csehországot oszthatatlannak tekintette, nem vezethetett sikerre. 1890-ben az ócsehek a megalkuvás útjára léptek, az ún. „Megegyezés”,-ben feladták az oszthatatlanság elvét, és hozzájárultak a csehországi németek és csehek adminisztratív/területi elkülönítéséhez. Ez kiváló gondolat volt – mondja Beneš –, hiszen a széles autonómiával rendelkező homogén kerületek intézménye elvezethetett volna ahhoz, hogy a nemzetiségek maguk, a saját ügyekben önrányítók legyenek, kedvezményeket kapjanak és nagymértékben lecsökkentsék az állami beavatkozást ügyekben. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy Beneš disszertációjában néhány oldallal korábban azért bírálta az ócseheket, mert a „Megegyezéssel”, hozzájárultak Csehország megosztásához. Mindebből azt valószínűsíthetjük, hogy Beneš nem nagyon kedvelte az ócseheket) Az ócsehek után Beneš az ifjúcseheket is megkritizálta. Így érvel: az ifjúcsehek kihasználták a cseh nép elégedetlenségét a „Megegyezés”,-sel szemben, a történelmi jogot tüzték zászlajukra és ennek következtében a választásokon az ócsehek fölé kerekedtek. Az ifjúcsehek szentnek tekintették Csehország történelmi jogát, számukra ez volt a cseh politika végcélja. De miközben Csehország történelmi jogára hivatkoztak, valójában föderalista irányba mozdultak el – mondja Beneš. Az ifjúcsehek 1890 után nemzeti radikálisoknak vallották magukat, akik államjogot követeltek, de valójában föderalisták voltak. Ezt jól demonstrálja az ifjúcsehek által 1903-ban készített – erős föderatív elemeket tartalmazó – alkotmányterv is. Föderalizmusuk nem volt letisztult – mondja Beneš – nem tudták eldönteni, hogy programjuk a történelmi jogra vagy a természet jogra épüljön, azaz hogy Ausztriából tartományok föderációját vagy nemzetek föderációját kell-e kialakítani.

Beneš viszont markánsan állást foglalt ebben a kérdésben, azt mondta, hogy a cseh politikának a természetjogra kell épülnie. Úgy véli a történelmi jogot követelni elég veszélyes,

hiszen ez az elv maguk a csehek ellen is felhasználható. Gondolatmenete folytatásában sorra veszi a többi cseh párt nézetét a „cseh kérdésről”,¹³ így bemutatja a Cseh Nemzeti Szocialista Párt (radikálisok), az Agrárpárt, a Csehszláv Szocialista Munkás Párt (szociáldemokraták) és a Cseh Néppárt (Masaryk pártja, vagy másképpen az ún. realisták¹⁴) nézeteit a cseh kérdés megoldásáról. Az alábbi módon: a Nemzeti Szocialista Párt (radikálisok) határozott hívei a történelmi jognak, kivettek néhány hangzatos jelmondatot az államjog régi történelmi programjából, és ezeket arra használják, hogy a tömeget a „mindent vagy semmit”, politikába vonják bele. Az Agrárpártnál az osztályérdek az uralkodó, nemzeti programjukban nemigen távolodtak el az ifjú csehektől. A szociáldemokraták szerint a különböző nemzetek közti küzdelmek is csupán a kapitalista rezsim következményei, és a nemzeti kérdés végeredményben szociális kérdés, ugyanis a feudális társadalom elleni küzdelmek Ausztriában nemzeti jelleget öltöttek. A realisták – élükön Masarykkal – határozottan a természetjog híveinek nyilvánították magukat. Ebből az elvből ered programjuk. Elvetik a régi cseh állam visszaállításának lehetőségét, és szintén elutasítják az ifjúcsehek programjának kétértelműségét, amely elméletben a történelmi jogból indul ki, ám gyakorlatban, a mindennapi küzdelmekben, a természet és a nemzetiségi jogok elvén alapszik. A realisták kifejezetten a föderalizmus hívei. Az „ausztriai problémát”, és a „cseh kérdést”, decentralizációval akarják megoldani, ezért föderalista és autonomista vonásokat erősítő alkotmányreformot szorgalmaznak. A reform lényege a nemzetiségi kerületek felállítása, azaz az adminisztratív és bírói körzetek nemzetiségi alapú megosztása. A realisták nem félnek a cseh királyság megosztásától, a nemzetiségi körzetek létrehozásában látják a megoldást. Meg kell jegyeznünk, hogy az egyes pártok álláspontjának ismertetése során egyértelműen kiderül, hogy Beneš a Masaryk-féle realista programot tartja a legjobbnak.

Ezután Beneš ismét feltette a kérdést: „De hogy lehet újjászervezni Ausztriát oly módon, hogy minden nemzet önmagát kormányozza? Territoriális vagy egyéniségi elv alapján?”,¹⁵

Válasza igen bonyolult sikerült. Válaszának első részében a személyi elv előnyeit hangsúlyozza a területi elvvel szemben. Kifejti, hogy a nemzetek olyan szétválasztása, amely az ugyanahhoz a nemzethez tartozók által lakott területek alapján osztotta volna fel az államot, lehetetlen. Csehországban például vannak olyan német területek, amelyek nagy cseh kisebbségekkel rendelkeznek, és amelyeket nem lehet körülhatárolni a nemzetiségek alapján. A csehek és németek itt ugyanazon kantonokban, ugyanazon közösségekben, gyakran „ugyanabban a házban élnek,„. A probléma egyetlen megoldása tehát – mondja Beneš – az egyéni elv (vagy másképpen személyi elv) alkalmazása. Az ország kizárólag az egy nemzetiséghez tartozó egyének egységeire lenne felosztva, és minden állampolgárnak saját nemzetiségi körzetében lenne joga feliratkozni. Az ugyanahhoz a nemzethez tartozó, nem csupán ugyanabban a körzetben, hanem az állam egészében a különböző területeken élő egyének egy nemzeti egységet, egy testet, egy „erkölcsi személyt”, képeznének. Ennek a nemzeti egységnek, ennek az „erkölcsi személyiségnek”, lenne a feladata, hogy tagjainak minden erkölcsi szükségletét kielégítse; biztosítsa számukra az iskolák, színházak, könyvtárak, múzeumok, intézmények, az oktatás stb. szükséges mennyiségét. Ügyeljen a tagjait érintő törvények szigorú alkalmazására, tehát saját adminisztrációval és jogszabályozással rendelkezzen, tagjaitól behajtsa az adókat, tehát minden szempontból igazi állam legyen.

Ezen a ponton azonban Beneš csavar egyet gondolatmenetén, és a személyi elv mellé a területi elvet rendeli. A gondolatmenetének megértését alaposan megnehezíti, hogy a diszsertáció további részében Beneš egyetlen egy szót sem ejt személyi elvről, így arra se tér ki, hogy hogyan kívánja összeötvözni a személyi elvet a területi elvvel.

Beneš azt mondja, hogy területileg az országrészeket – azaz a cseh korona tartományait – kerületekre kell osztani. Ezeket a közigazgatási kerületeket, amennyire lehetséges,

ugyanazon nemzethez tartozó népségéből kell kialakítani. (Felhívjuk a figyelmet arra, hogy itt Beneš ellentmond önmagának, hiszen disszertációjában éppen néhány oldallal korábban fejtegette, hogy nem lehet elhatárolni a cseheket és németeket. – G. L.) Minden egyes nemzeti és adminisztratív részegységnek – községeknek, városoknak és kerületeknek – lenne általános választások által megválasztott speciális tanácsa, amelynek kizárólag saját nemzetének iskoláival, nemzeti oktatási építményeivel, múzeumaival, színházaival, könyvtáraival, stb. kellene foglalkoznia. A szó konkrét értelmében vett adminisztratív és politikai helyi gazdasági ügyek intézéséhez a kerületekben, a városokban és a községekben, az általános választójog alapján választott vegyes tanácsokat kellene felállítani, ahol a kisebbségek az össznépség arányában vennének részt.

Ezt a rendszert nem csupán Csehországban, hanem egész Ausztriában be kell vezetni – mondja Beneš. Azaz a Monarchia osztrák felét a reform után a következő módon kellene elképzelni: minden községben, minden városban, minden kerületben, ahol két különböző nemzetiség lakik, három intézmény, három egység, három tanács lenne. Például Csehországban minden vegyes lakosságú kerületen belül lenne cseh nemzeti tanács, német nemzeti tanács, és emellett egy, a közös politikai és gazdasági ügyeket intéző vegyes tanács. A helyi nemzeti tanácsok küldötteiből állna a nemzeti országgyűlés, amely egy felelős minisztert delegálna a központi kormányba.

Beneš szerint az iskola-kérdés és a nyelvhasználat kérdése különösen fontos területe a cseh-német küzdelemnek. Ezzel kapcsolatban azt javasolja, hogy az államnak semmilyen illetékessége ne legyen az iskolák alapítását érintő ügyekben. E szempontból minden nemzet önálló és abszolút felügyelője lenne a közoktatásának. Az általános és középiskolákat a községek/városok és tanácsaik, míg a kerületi iskolákat a kerületi tanács alapítaná és tartaná fenn. Ezeket az iskolákat a nemzeti tanácsok felügyelnék, a felső-iskolákat pedig a nemzeti országgyűlés felügyelné. A vegyes kerületekben minden nemzeti iskola a neki megfelelő nemzeti tanácshoz tartozna.

A nyelvhasználat kérdésében Beneš az alábbi megoldást javasolja: azokban a kerületekben, ahol a népség homogén, a köztisztviselők nyelve a többség nyelve. A vegyes kerületekben minden nemzet saját nyelvén intézné ügyeit ugyanúgy, ahogy saját iskoláira felügyelne. Csak azon ügyek intézése lenne kétnyelvű – például Csehországban a cseh és német – megkülönböztetés nélkül egyik vagy másik nemzet számára, melyek közösek a vegyes körzetekben.

Beneš gondolatmenetének folytatásában hangsúlyozza, hogy az egész állam újjászervezésének alapja a kerületek autonómiája lenne. Ehhez azonban demokratizálódásra van szükség, azaz indokolt lenne egy demokratikus választási rendszer bevezetése. Ma – írja Beneš – a különböző ausztriai népek burzsoáziája semmi áron nem akarja engedélyezni a proletariátusnak a demokratikus választási rendszert, mert minden demokratikus rendszer előnyben részesítené az elnyomott nemzetiségeket, és ártana az elnyomóknak. A demokráciáért folyó harc tehát Ausztriában a nemzeti küzdelmek része és formája is.

Beneš ezután kijelenti, hogy fel kell számolni a centralizált alkotmányt. Ausztriának át kell alakulnia a nemzetek föderációjává. Ebben az átalakításban a nemzettesteket, a kerületeket, a körzetek és a községeket kell favorizálni, azaz a régi országrészeket és történelmi tartományokat oly módon kell átalakítani, hogy homogén nemzettesteket alkossanak. Az így létrehozott egységeket fel kell ruházni saját adminisztrációval és egy általános választójog alapján – teljesen demokratikusan – megszervezett törvényhozással. Az általános választójognak kivétel nélkül érvényesülnie kell minden választáson. Az adminisztratív autonómiának – az angol önkormányzathoz hasonlóan – teljesnek kell lennie. A községeknek, körzeteknek, és kerületeknek joguk legyen, hogy nemzetiségük alapján felső nemzeti

egységbe szerveződjenek. Meg kell alapítani a nemzeti országgyűléseket, és szuverenitást kell adni nekik.

A központi parlament csak a szükségszerűen közös ügyeket tarthatná meg, így például a katonai ügyeket, a vasútvonalak ügyét, a postákat, a távírókat, a rendőrséget. Ehhez hozzáilleszthetnék a nemzeti bíróságok intézményét, amely a nemzetek közti peres ügyeket intézné. A vegyes régiókban lévő konfliktusok megoldására Belgium vagy még inkább Svájc jelenlegi szerveződése kiváló példaként szolgálhatna Ausztria számára. Mindez nem szüntetné meg a nemzeti küzdelmeket – mondja Beneš – de talán ezek leszűkülőnének néhány vegyes régióra.

Gondolatmenete záró részében Beneš kritikával illette Aurel C. Popovici föderációs tervét,¹⁶ mivel az szerinte nem alkalmas a nemzeti küzdelmek megszüntetésére. Különösen Popovici azon elképzelését kritizálta, mely szerint az újjászervezett birodalomban mindegyik nemzet a maga saját tartományában beolvashatná az ott lakó kisebbségeket. Itt jegyezzük meg, hogy ezen beolvastási kísérletek alól Popovici csak a kisebbségbe került németeknek adott felmentést, mivel őket kisebbségi jogokkal kívánta felruházni.

Popovici bírálata után Beneš még egyszer hangsúlyozza elképzelésének egyik sarokkövét: „A történelmi tartományoknak át kell adniuk helyüket a nemzeti területeknek.... a cseheknek el kell hagyniuk az állam történelmi jogáról szóló ábrándjaikat...”,¹⁷

Beneš a VIII. fejezet utolsó részének a *Konklúziók* címet adta,¹⁸ ebben ismerteti az 1907-es választási reformot (ez a reform vezette be az általános választójogot a Reichsrat választásoknál, vagyis minden 24 évet betöltött ausztriai állampolgárságú férfi szavazhatott). Külön kitér az egyes nemzetek képviselőinek számára: az 516 fős Reichsratban a németek 233, a csehek 108, a lengyelek 82, a rutének 33, a szlovének 24, a szerbek és horvátok 13, az olaszok 19, a románok 5 mandátumot kaptak.¹⁹ (Felhívjuk a figyelmet arra, hogy Beneš itt elszámolta magát, mivel ha összeadjuk az ő számaát, 517 főt kapunk. – G. L.)

Beneš ismerteti a választási reform árnyoldalát is, azaz a nemzeti aránytalanságot. Azt mondja, a németeket ismét a csehekkel szemben részesítették előnyben, míg a lengyeleket a ruténnel, az olaszokat pedig a szlávokkal és a horvátokkal szemben. Egy képviselőt választ 40 400 olasz, 41 100 német, 46 200 román, 52 000 szlovén, 54 000 lengyel, 54 700 szerb és horvát, 57 300 cseh és 103 000 rutén. Majd megállapítja, hogy „*nagyon messze vagyunk az egyenlőségtől és a valódi általános választójogtól, mégis a szlávok végre elnyerték Ausztriában a németek feletti többséget*...”,²⁰

Visszatérve Beneš gondolatmenetére, az alábbi módon zárja disszertációját: „Gyakran beszélünk Ausztria felbomlásáról. Semmit sem hiszek belőle. A történelmi és gazdasági kötelékek, amelyek összekötik az ausztriai nemzeteket, egyiket a másikkal, túl erősek, hogy ez a felbomlás bekövetkezhesen. Az általános választójog és a demokratizálás Ausztriában, illetve különösen Csehországban, elő fogja készíteni a terepet a nemzeti küzdelmek meggyengüléséhez, és a különböző nemzetek különböző osztályai gazdasági érdekeik által egyesülve, szükségszerűen erőltetik az ausztriai probléma és a nemzeti kérdés megoldását. Bizonyos, hogy a nemzeti küzdelmek nem fejeződnek be máról holnapra. Még hosszú ideig elég fontos szerepet fognak játszani Ausztriában, de megszűnnek olyanok lenni, mint az előző fél-évszázadban. Az általános választójog készítette elő a terepet e nehéz helyzet befejezésének; és következményei, a népek gyakorlati szükségletei, elméleti megfigyelései, a politikai pártok különböző programjai, amelyeket megalakulásuk előtt vagy után alkottak meg, az ausztriai probléma megoldásához fognak vezetni...”,²¹

Beneš ezen koncepcióját értékelve kijelenthetjük, hogy az teljes mértékben lojális a Habsburgok államához, a Palacky-féle ausztrioszláv irányzat – „ha nem létezne már régóta (mármint a Habsburgok állama G. L.), akkor Európa és az egész emberiség érdekében, mi-

nél előbb létre kellene hozni, – egyik felújítása. Nem kívánta a birodalmat felszámolni, de jelentős átszervezést tartott szükségesnek. Az általa javasolt megoldás lényege: föderációs átalakítás, illetve egy ezt kísérő decentralizáció.

Beneš 1908-as fentebb ismertetett koncepciója gyakorlatilag visszhangtalan maradt. Ennek okát abban látjuk, hogy 1914 előtt Beneš egy alig ismert, tudományos pályáját éppen elkezdő fiatal tudós, politikai súlya gyakorlatilag a nullával egyenlő. Disszertációjának egy fontos megállapítása – nevezetesen az, hogy a lakosság egyharmada, azaz a csehországi németek akarata ellenére nem lehet államot alapítani, és emiatt a csehek és németek egymás mellett élését a cseh korona tartományaiban csak decentralizációval és autonómiával lehet megoldani – 25-30 évvel később önálló életre kelt. Az 1930-as években a szudétanémetek „kiásták,” Beneš e feledésbe merült könyvét, és a fenti „igen kellemetlen passzusokat kezdtek el citálni belőle.”²² Azaz a könyvben kifejtett álláspontra hivatkozva követeltek autonómiát a csehszlovák államtól. A veszedelmet, melyet a fiatal kutató könyve jelentett az államelnök Benešre, úgy kezelte, hogy állítólag egész Európában összevásáraoltatta az összes fellelhető példányt.²³

(*Tomaš Garrigue Masaryk 1914 első világháború előtti koncepciója*) Masaryk 1878-ban 33 évesen Bécsből Prágába költözik, és bekapcsolódik a cseh politikai életbe, amelyet ekkor az ócseh-íjűcseh vetélkedés fémjelez.²⁴ Mivel elégedetlen az ócsehek konzervatív politikájával, de az ifjú csehekkel sem ért teljesen egyet, néhány hasonló gondolkodású politikussal (Jozef Kaizl, Karel Kramář) létrehozza saját politikai csoportosulását, a realisták csoportját, nézeteik terjesztésére pedig átveszik a *Cas* című lapot. Érdekes és jól mutatja a kor politikai viszonyait, hogy a realisták mind az ifjú csehekkel, mind az ócsehekkel kötődtek. Az 1891-es parlamenti választásokon Masaryk realista csoportjának több tagja (Masaryk, Kramář, Kaizl) mandátumhoz jutott. A tapasztalatlan, kezdő politikus, Masaryk hamar lelkiismereti válságba kerül a képviselői napi politikai csatározásokban – az ellenzékkel nem értett egyet, de a kormány nyílt támogatását se akarta felvállalni - ezért 1893-ban visszaadja mandátumát.

A mandátum visszaadása nem jelentette politikai szereplésének végét, ugyanis a napi képviselői munkától való megszabadulással nyert idejét arra használta, hogy tanulmányokat írjon. 1894-ben megírta a *Cseh kérdést*,²⁵ majd 1895-ben „A mi mostani válságunk,” című munkáját. Mind a kettőben filozófiai alapot kívánt adni a cseh politikának. Ezekben a tanulmányokban Masaryk megpróbál felvázolni egy nemzeti programot, amelyben megkísérli a haladó hagyományok és a jelen tennivalóinak szintézisét. Ezen gondolatkörön belül, külön vizsgálta a cseh nemzet és az Osztrák-Magyar Monarchia viszonyát.²⁶ Mindkét munkájában az állam és a nemzet viszonyában azt tartotta döntőnek, hogy a nemzet igényeinek az állam megfeleljen. A *Cseh kérdésben* Masaryk Palacky 1865. évi munkájának – *Az osztrák állam eszméje* – vonalához igazodik, elfogadja és helyesnek tartja a cseh államjogi ausztrósláv programot.

1907-ben Masaryk ismét visszatért az aktív politizáláshoz, újra mandátumot szerzett a bécsi Reichsratban, ahol a Monarchia Balkán-politikájának bírálójaként vált ismertté, és igen széleskörű külpolitikai aktivitást fejtett ki.²⁷ 1909-ben felszólalt a zágábi felségáru-lási per ellen a birodalmi tanácsban, majd többször tárgyalta Belgrádban. Aktív szerepet játszott a szerbhorvát koalíciós politikusok perében Heinrich Friedjung osztrák történész ellen. 1910 novemberében és 1911 januárjában éles vitákat folytatott Aerenhallal – a Monarchia külügyminisztere – az osztrák delegációban. 1912-13-ban a balkáni háborúk során igyekezett közvetíteni a Monarchia és Szerbia között. Ennek során Belgrádból Bécsbe vitte Nikola Pasić – szerb miniszterelnök – üzenetét.²⁸ A fentiekhez kapcsolódóan két nagyon fontos értékelő megjegyzésre szeretnénk felhívni a figyelmet.

Koralka így értékeli Masaryk 1914 előtti tevékenységét: „... mind gyakrabban látszott a cseh politika magányos alakjának, akinek megnyilatkozásait és konkrét tetteit áthatotta a moralizáló hajlam... személye és munkássága egészen 1914-ig ismertebb volt a német nyelvterületen és még inkább a délszlávok között.²⁹ Míg Szarka László az alábbi frapáns értékelést adja: „Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy neve ismertebb volt az osztrák-magyar külpolitika iránt érdeklődők, mint a cseh belpolitikai fejleményeket figyelők körében...³⁰

Masaryk 1907-től kezdődő második képviselői ciklusában kezdi el újra gondolni az állam (különösen az Osztrák Magyar Monarchia) és a nemzet (különösen a cseh) viszonyáról szóló 90-es évekbeli gondolatmenetét. Az újragondolás során a következő felismerést teszi az állam a nemzetiségekkel való szembehelyezkedésről (ami szerinte a németek, a magyarok és az oroszok gyakorlatában megfigyelhető): ez a helyzet végső soron magát az államot gyengíti minthogy az államot alkotó nemzetiségek fejlődését akadályozza.³¹

1911-ben, amikor a közös ügyi delegáció Budapesten tartja ülészakát, Masaryk pesti szlovák értelmiségi közönség előtt tartott előadást a kis nemzetek, illetve a szlovákok néhány problémájáról.³² Előadásában az alábbi gondolatmenetet vázolta fel: a 19. századi fejlődés az egyén és a társadalmi rétegek felszabadítása után immár a nemzetek szabadságának kivívását tűzte ki feladatul. A nemzet természetes egész (ezt a tételt Herdertől vette át Masaryk – G. L.), tehát a hozzá való ragaszkodás szükségszerűen erősebb, mint a mesterséges intézményekhez való kötődés tudata, márpedig az állam mesterséges képződmény. Mivel a nemzet az egyedüli természetes szervezet, a fejlődés iránya ennek érvényesítése. Minthogy Európában nem létezik igazán nemzeti állam, ezért törekedni kell az egyedül tiszta és természetes nemzetiségi elv érvényesítésére.

Ha a fenti előadásról lefosztjuk a filozofikus réteget, és megpróbáljuk megragadni a politikai üzenetet, azt láthatjuk, hogy Masaryk az állam és a nemzet szembeállításának álláspontját vázolta fel budapesti előadásában. Ha ezt a politikai üzenetet behelyezzük a konkrét szituációba, azt mondhatjuk, hogy Masaryk szembeállította az Osztrák-Magyar Monarchia és a cseh nemzet érdekeit. Azaz Masaryk az 1890-es években többször kifejtett ausztrósláv nézőpontjától 1911-re eljut ennek tagadásáig. Ez a konzekvencia – állam és nemzet szembeállítása – egyenesen vezetett 1914 augusztusához, amikor Masaryk némi ingadozás után megkezdte Monarchia-ellenes titkos szervezkedését, melyet rövidesen követett emigrációja.³³

Úgy véljük Masaryk első világháború előtti írásai valójában még nem alkottak egységes koncepciót, az majd csak 1915 januárjától szeptemberig tartó genfi tartózkodása alatt születik meg, és az 1915. október 19-én, a King's College-ban tartott a *Kis nemzetek problémája a jelenlegi európai válságban* című előadásában ölt testet. Ennek ellenére fontosnak tartottuk bemutatni azt a fejlődést, amelynek során Masaryk az ausztrósláv állásponttól eljut a Monarchiával való szembenállásig. Ez különösen a korabeli cseh pártok elképzeléseivel összevetve válik fontossá. A 19. század végére, a 20. század elejére a cseh nemzet igen tagolt politikai struktúrárt hozott létre, számos irányzat és párt versengett a cseh szövökért. A cseh pártok túlnyomó részének programja egyértelműen a Monarchián belüli nemzeti önállóság kivívása mellett foglalt állást.³⁴ Ezek a pártok hangsúlyozták, hogy a csehek önálló nemzetet alkotnak, de a teljes önállóság megvalósítását – azaz a független cseh állam megalapítását – a külpolitikai körülmények akadályozzák: mindenekelőtt az a hely, melyet a cseh nemzet elfoglalt Európa rendkívül érzékeny, középső régiójában, a terjeszkedő Németország és a cári Oroszország között. Emiatt – mondták – elfogadják az Osztrák-Magyar Monarchiát, mint távolról se ideális, de viszonylag megfelelő államformát. Karel Kramář kijelentette, hogy „*Csehországban legfeljebb az éretlen politikai sihe-*

derek engedhetik meg maguknak azt a gondolatot, hogy a németiség állami és gazdasági expanziójának sodrában Európa közepén egy önálló cseh állam alakulhat.,³⁵

A fentiek alapján úgy véljük, Masaryk 1914 előtti gondolatai azért fontosak, mert az első világháború alatt a csehszlovák emigráció programjának alapjaivá váltak.

(Karel Kramář első világháború előtti koncepciója) Tanulmányunk korábbi részeiben már több ízben említettük Karel Kramářt, aki az első világháború előtt a cseh politikai elit russzofil irányvonalának volt markáns alakja.³⁶ Kramář az 1900-as évek első évtizedében kísérletet tett arra, hogy elősegítse a közeledést az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország között, igyekezett azt a látszatot kelteni, hogy a két állam külpolitikai érdekei hasonlóak, és számos esetben összeegyeztethetőek lennének. Ezen összebékítő törekvések érzékeltetésére egy apró példa: 1908 májusi szentpétervári tárgyalásai előtt felkereste az osztrák-magyar külügyminisztert, gróf Aerenhalt és az osztrák miniszterelnököt, Max Vladimír von Becket, hogy megszerezze előzetes hozzájárulásukat.³⁷

De a következő évek eseményei – Bosznia annexiója, a zágrábi felségárulási per, a Friedjung-per, Szerbia és a Monarchia viszonyának kiéleződése, továbbá a két Balkán-háború – megmutatták, hogy Kramář elképzelése Oroszország és a Monarchia összebékítésére kivihetetlen.³⁸ Az 1912-13. évi Balkán-háborúk Csehországban nagy visszhangot keltek, és növelték a cseh politikusok külpolitikai aktivitását. A két legaktívabb cseh politikus Masaryk és Kramář voltak, mindketten megpróbálták a Monarchia külpolitikáját befolyásolni. Masaryk 1912 novemberében, Kramář decemberében látogatott Belgrádba, s próbált meg közvetíteni Szerbia és a Monarchia között. A kísérlet mindkettőjük esetében kudarcba fulladt, a Monarchia külpolitikájának irányítói elzárkóztak a cseh politikusok közvetítési kísérletei elől. Úgy véljük, ez volt az utolsó csepp a pohárban, ettől a ponttól kezdve mind Masaryk, mind Kramář hite megrendült a Monarchia bel- és külpolitikája fokozatos reformjának lehetőségében. E zsákutcából azonban Masaryk és Kramář ellentétes irányban kereste a kiutat. Masaryk 1914 őszén arra a következtetésre jutott, hogy elérkezett az alkalom egy teljesen független cseh állam létrehozására a Monarchia helyén, a nyugati antanthatalmak segítségével. Kramář ezzel szemben azt a következtetést vonta le, hogy a cseh nemzet jövője csak akkor lesz biztosítva, ha egyértelműen Oroszországhoz köti a sorsát. E felismerés jegyében 1914 májusában Kramář egy szláv konföderációs tervet dolgozott ki.³⁹

Kramář egy ún. „Szláv Birodalom”, keretei között kívánta újjászervezni Közép- és Kelet-Európát. A 20 plusz 1 pontból álló tervezet lényegében az 1815-ös Német Szövetség nemzetközi jogi és szervezeti mintáját követte. Az I. pont kimondta, hogy a „Szláv Birodalom”, hat államból áll. Ezek: az Orosz Birodalom, a Lengyel Cárság (Királyság), a Cseh Cárság (Királyság), a Bolgár Cárság, a Szerb Királyság, és a Montenegrói Királyság.

Az ily módon definiált Szláv Birodalom pedig – mondja a IX. és X. pont-, „... egy egységes kereskedelmi és vámterületet képez, közös vámhatárokkal. Bármely áru szabadon szállítható a szövetséges államok egyikéből a másikába, azonban nem tartoznak más vámtarifák alá, mint az adott állam belföldi termékei. A só, a dohány, a vodka, a sör, a cukor stb. adótarifája minden szövetséges államban azonos és hasonlóan azonos ezek adóztatási módozata is. Vámilletékeket a szövetséges tagállamok mindegyike szed a birodalmi ellenőrök felügyelete alatt, akiket a császár nevezett ki. A Vámjövedékek az összbirodalmi kiadások fedezésére fordítódnak.,⁴⁰

Kramář tervezetében a Szláv Birodalom kormányzása három „intézmény”, között oszlik meg. A legfontosabb „intézmény”, a Szláv Birodalom uralkodója, a „minden szlávok császára”, aki egyszerre tölti be orosz cári, a lengyel királyi és a cseh királyi posztot. A II., a

XV. és a XX. pontok igen kiterjedt jogositványokkal ruházták fel a császárt. Külpolitikai téren ő képviseli a Szláv Birodalmat a többi nagyhatalom előtt, a birodalom nevében hadat üzen, békét, szövetséget és szerződést köt más nagyhatalmakkal, kinevez és fogad diplomáciai képviselőket, kinevezi a közös hadügyi és tengerészeti minisztereket, úgyszintén a külügyminisztert, aki egyben birodalmi kancellár is.,⁴¹ A birodalmi belpolitikában a császár, mint lengyel és cseh király, mindkét királyságban helyetteseket nevez ki. Akik az ő távollétében a polgári közigazgatás államon belüli vezetői. Szintén a császár nevezi ezekben a királyságokban a minisztereket és a legfelsőbb bíróságok elnökeit. A császár helyettesének és a minisztereknek az adott állam nemzetiségéből kell származniuk. A további tisztségviselőket a király nevében a helyettes nevezi ki. Itt jegyezzük meg, hogy a tervezet nem szól arról, hogy a miniszterelnök és miniszterek kinevezése hogyan történik Oroszországban.

A cár mellett a Szláv Birodalom két fontos intézménye a Birodalmi Gyűlés és a Birodalmi Tanács, melyek feladata a birodalmi törvények megalkotása és jóváhagyása. A jóváhagyást követően mindkét testület közzéteszi a törvényeket, a császár nevében, a kancellár aláírásával.

A Birodalmi Tanács a tagállamok képviselőiből áll. Az Orosz Birodalom 25, a Lengyel Királyság 5, a Cseh Királyság 4, Szerbia szintén 4, Bulgária 3, és Montenegró 1 szavazattal bír e testületen belül. A Birodalmi Tanács arról határoz, hogy „mely törvényjavaslatok kerülhetnek a Birodalmi Gyűlés elé, a birodalmi törvényekhez végrehajtási utasításokat ad ki, azok teljesítését felügyeli, előkészíti a kiadások és bevételek költségvetését, javaslatot tesz a birodalmi kiadások fedezésének módjára és a kiadások befagyasztására. A szavazásnál az egyszerű többség dönt.,⁴² A Birodalmi Tanács hatáskörébe tartozik a Birodalmi alkotmány megváltoztatása is. A Birodalmi Tanács tagjai sorából különböző bizottságokat választ. Kötelezően megválasztandó a külpolitikai bizottság, melyben minden szövetségi tagországnak van egy képviselője. A Szláv Birodalom tagállamai a Birodalmi Tanács többségi határozatával kényszeríthetők köteleességeik teljesítésére. A kényszerítés végrehajtása a császár joga és kötelessége.

A Birodalmi Gyűlés 300 képviselőből áll, ebből 175 főt az Orosz Birodalom, 40 főt a Lengyel Királyság, 30 főt a Cseh Királyság, 30 főt Szerbia, 20 főt Bulgária, 5 főt Montenegró delegál.⁴³ A Birodalmi Gyűlés tagjait az adott ország országgyűlése delegálja, azaz az Orosz Birodalom Országgyűlése, a Lengyel Parlament, a Cseh Parlament, a Szerb szkupstina valamint Montenegró és Bulgária nemzetgyűlései. A választás módja megmarad minden állam helyi törvényhozásának hatáskörében.

Az eddigiekből látható, hogy Kramar tervezete messzemenően az orosz érdekeket szolgálta, hiszen az orosz cárt mind a külpolitikában, mind a belpolitikában rendkívül széleskörű hatalommal ruházta fel. Ráadásul mind a Birodalmi Tanácsban, mind a Birodalmi Gyűlésben az orosz küldöttek voltak többségben. Ezt az orosz túlsúlyt a tervezet XVIII. pontja még tovább növelte, amikor kimondta, hogy „Az összes nem orosz államban az orosz nyelv tanítása kötelező az elemi iskola második osztályától kezdve. A középiskolákban az orosz nyelv és irodalom tanítása oroszul történik. A főiskolákon kötelező létrehozni az orosz nyelv, az orosz történelem, az orosz irodalom tanszékeit. Az ezeken a szakokon tartott előadások oroszul folynak, és minden hallgató részére kötelezőek.,⁴⁴

A XIX. pont pedig a hadsereget rendelte a cár alá, amikor úgy rendelkezett: „A vezénylés nyelve a birodalom hadseregében és a tengerészeténél az orosz. A katonák, tisztek és a katonaság hivatalnokai esküt tesznek nem csak az illető állam uralkodójának, de a Szlávok Császárnak is. A császár nevezi ki a hadsereg és a tengerészet vezérkarának irányítóit, főnökeit. és a hadsereg-parancsnokság minden vezetőjét.... A császár háború

esetén a hadsereg és a flotta főparancsnoka és jogosult a legfőbb hadúr megnevezésre. A fegyverzet és az egyenruházat a birodalom területén egységesek. A katonák, tisztek és a zászlóaljok a birodalom és a saját állam jelvényével rendelkeznek. A belső állami szolgálatban az egyes testületek az adott állam nyelvét használják, de az egyes katonai egységek tagállamok közötti használt nyelve az orosz....Erődök és más hadi építmények az egész birodalomban a császár parancsára épülnek, közös eszközök felhasználásával, a törvényes keretek között.,⁴⁵

Kramař a Szláv Birodalom érdekében át kívánta rajzolni Közép-Európa térképét is. Erről szól a tervezet plusz egy pontja, mely a „*Szláv Birodalom és szomszédai*„ címet viseli. A birodalom hat tagállama az alábbi területekre terjedt volna ki.⁴⁶

Az Orosz Császárhoz kell csatolni Kelet-Halicsot (ez Kelet-Galícia régies neve G. L.) Észak-Bukovinát, Kárpátalját és Kelet-Poroszországot egy jelentős részét Königsberg városával.

A Lengyel Császárság az alábbi területekre terjed ki: a volt Lengyel Királyság területe (kivéve Cholmsk kormányzóságot), Nyugat-Halics, Osztrák-Szilézia keleti része, Porosz Felső-Szilézia keleti része, Poznan tartomány, Nyugat-Poroszországot tartománya Gdansk kikötőjével, Kelet-Poroszországot mazurok által lakott déli területei. E „Lengyel Császárság„ lakossága – Kramař számításai szerint – 26 millió fő, melyből 18 millió lengyel, 4,5 millió német, 3,5 millió zsidó.

A Cseh Császárság a következő részekből tevődik össze: a Cseh Királyság területe, Morva örgrófság és Osztrák-Szilézia nyugati része, Porosz-Szilézia dél-nyugati határmenti része – ahol még a cseh elem megmaradt – (Kladno grófság), a luzsikai szorbok földje Kelet-Szászországból és annak északi részén lévő porosz körzetek, Észak-Magyarország szlovákok által lakott területe, melynek déli határa a Duna folyó közepe Pozsonytól Visegrádig Budapest alá, s innen egyenes vonalban Kárpátalja határáig és Nyugat-Halicsig. E „Cseh Császárság„ lakossága – Kramař számításai szerint – 15 millió fő, melyből 10 millió csehszlovák, 1,5 millió elmagyarosított szlovák és elnémetesített cseh, akik még készek gyökereikhez visszatérni, 3 millió német és kb. 0,5 millió zsidó.

A Bolgár Császárság az alábbi területekből áll: Bulgária a bukaresti békében rögzített határai között, kiegészítve a Szerbia által átadott Közép-Makedóniával, illetve a Görögország által átengedett Dél-Makedóniával. E Bolgár Császárság lakossága valamivel több mint 6 millió fő.

A Montenegrói Királyság 1914. évi területeit kiegészítik Észak-Albániával, (szkadari körzet) és Zarával és a San-Giovanni di Medua területtel.

A Szerb Királyság az alábbi összetevőkből áll: Szerbia a bukaresti békében rögzített határai között, de Közép-Makedóniát át kell adnia Bulgáriának, viszont az alábbi területekkel bővül: Észak-Albánia (Dracs kikötőjével), Dalmácia, Horvátország és Szlavónia, a horvát-szlovén tengerpart (Isztriával, Trieszttel, Goricével), szlovén területek (Krajna), Dél-Stájerország és Karinthia déli fele. Gyakorlatilag a Szerb Királyság Montenegró kivételével valamennyi délszláv – szlovén, szerb, horvát – területet megkapta volna egészen Triesztig, illetve Karinthiáig. Az ily módon létrejövő délszláv állam lakossága – Kramař szerint – kb. 16 milliót főt számlál, ebből 10 millió szerb-horvát, 1,5 millió szlovén, 0,5 millió albán, 0,5 millió olasz, kb. 1 millió német, több mint 2 millió magyar és elmagyarosított szláv.

Kramař a Szerb Királyság területének meghatározásakor felveti egy korridor létesítésének tervét. Azt fejtegeti, hogy Dél-Nyugat és Nyugat-Magyarország területén elmagyarosított horvátok élnek, „akik részlegesen még képesek gyökereikhez visszatérni„. Ezért ezeket a területeket is a Szerb Királysághoz kell csatolni, és ily módon a Szerb Királyság a horvát lakosság maradványaival, akik messze északra felhúzódnak, egészen a Duna közepe folyásánál határos lenne a Cseh Császársággal.

Kramař a „Szláv Birodalom„ hat tagállama mellett néhány további országgal kapcsolatos területi rendezésre is javaslatot tesz:

Németország amellet, hogy átadja a „Szláv Birodalomnak„ a keleti szláv és vegyes lakosságú területeit, egyéb területi veszteségeket is elszenved. Északon vissza kell adnia a dánoknak Schleswig-Holsteint, nyugaton a franciáknak Elzász-Lotaringiát és még néhány kisebb területet a Rajna bal partján.

Görögország megkapja Dél- és Közép-Albániát, viszont Dél-Makedóniát át kell engednie Bulgáriának.

Románia megkapja Erdélyt és Délkelet-Magyarországot, továbbá Dél-Bukovinát.

Olaszország megkapja Dél-Tirolt, viszont ennek fejében lemond Szerbia javára a szlovén területekről.

A fentiekből megállapítható, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia a Kramař-féle területi rendezés nagy vesztese. Kramař a Monarchia magyar felét – a történelmi Magyarországot – elképesztő módon megcsonkította volna. A Kárpátalja az Orosz Császághoz, a Felvidék a Cseh Császághoz, Erdély és Dél-Kelet-Magyarország Romániához, Dél-Magyarország és Nyugat-Magyarország jelentős része a Szerb Királysághoz került volna. Azaz Magyarország „a félzsídó Budapestről, ennek német környékéből és a Puszta színmagyar részeitől„⁴⁷ állt volna, összesen mintegy 5-6 millió lakossal. Ráadásul Kramař szándékai szerint Magyarország független státusa átmeneti lett volna, „idővel a körülmények hatására„ – Romániával és Görögországgal együtt – vazallusi függésbe került volna a „Szláv Birodalomtól„.

De nem járt volna jobban a Monarchia osztrák fele sem – a Lajtán túli területek –, a Habsburgok északon és keleten elvesztették volna Cseh- és Morvaországot, Sziléziát, Galiciát és Bukovinát, míg délen le kellett volna mondaniuk Isztriáról, Krajnáról, Dél-Stájerországról, Karinthia déli feléről és Dél-Tirolról. Gyakorlatilag az osztrák állam a szintiszta osztrák-német tartományokra, azaz Alsó- és Felső-Ausztria, Salzburg, Vorarlberg, Közép- és Észak-Tirol, Észak-Stájerország, és Karinthia északi része – szűkült volna. Bár Kramař úgy vélte, hogy a jelentős területi veszteségeket elszenvedő Németország maradék részén a protestáns Poroszország nem tudja fenntartani hegemóniáját, ezért az osztrák-német tartományaira redukált katolikus Ausztria előtt megnyílik annak a lehetősége, hogy Dél-Németországgal és a Rajna-menti tartományokkal (Hannoveri Királyság) egyesülve létrehozzon egy „katolikus Német Birodalmat„⁴⁸

Kramař tervzetét 1914 májusában Vszevolod Szvatkovszkij – akkor éppen Bécsben élő orosz „újságíró„ – valójában az orosz külügyminisztérium közép-európai osztályának munkatársa –, segítségével elküldte Szazonov orosz külügyminiszternek.⁴⁹ Kutatásaink során nem találtunk arra vonatkozó forrást, hogy hogyan fogadta Szazonov a tervzetet.

Kramař a világháború kitörése után – 1914. augusztus 1. –, három nappal már nyíltan is megkérdőjelezte a Monarchiával szembeni lojalitást, a Narodni Listy hasábjain egy ruszsofil hangvételű cikket jegyzett.⁵⁰ Ebben elfogadta Theobald von Bethmann-Hollweg – német birodalmi kancellár – koncepcióját, mely szerint a háború a germánok és a szlávok közötti harc, de érzékeltette, hogy a cseh nemzet jövője attól függ, ki győz a háborúban: „Hozza bár ez a harc a szenvedések és a megpróbáltatások sorozatát számunkra vagy a teljes nemzeti élet lehetőségét, saját jövőnk bennünk magunkban rejlik„⁵¹

Kramař-al ellentétben a többi cseh politikus óvakodott a nyilvános állásfoglalásoktól. Ezt az is megkönnyítette, hogy a világháború kitörésekor sem a bécsi Birodalmi Tanács, sem a Cseh Tartománygyűlés nem működött, így a cseh politikusok „megmenekültek„ attól a kötelezettségtől, hogy ezeken a fórumokon hivatalosan nyilatkozzanak a háborúról.⁵² A cseh politikusok döntő többségét meglepte a háború kitörése, és a legszívesebben az „át-

teelés,, taktikáját választották volna, azaz szerették volna kivárni, hogy hogyan is alakul a háború, ennek megfelelően a pártok és vezetők a Monarchia iránti lojalitásukat hangoztatták. A lojalitás fokában természetesen nagy hangsúlykülönbségek voltak a pártok között. A legmarkánsabban a cseh katolikusok álltak ki a Monarchia mellett, amikor kinyilvánították „rendíthetetlen hűségüket és odaadásukat a Birodalom és a felséges uralkodó iránt.,”⁵³

1914. szeptember 4-én a cseh politikai elit világos jelzést kapott arra vonatkozóan, hogy mi történik akkor, ha megpróbálnak letérni a lojalitás útjáról, ugyanis ezen a napon összeesküvés vádjával letartóztatták Klofáč-ot – a bécsi parlament tagját és a cseh Nemzeti Szocialista Párt vezetőjét –, aki 1914 előtt a Monarchia egyik legradikálisabb bírálója volt. Ez az esemény óvatosságra intette Kramařt is, aki ettől fogva nyilvános megnyilatkozásaiban tartózkodik az oroszbarát érzelmeinek kinyilvánításától. De ezzel párhuzamosan részt vesz a Masaryk által életre hívott és Beneš által megszervezett Maffia titkos ülésein. A Maffia első „hivatalos, összejövetelére 1915 márciusának elején került sor. Sámal doktor lakásán, a házigazda mellett Hajn, Kramař, Rasin, Soukup, Scheiner és Beneš voltak jelen. A Maffia ülései 1915 márciusától júliusáig rendszeresek voltak. Beneš emlékirataiban erről így ír: „Összejöttünk, valahányszor fontos híreket kaptam belföldről vagy külföldről, vagy ha Masaryk professzor valamit kívánt.,”⁵⁴

A Maffia hálózata az egész Monarchiára kiterjedt, az emberei ott voltak a belügyminiszter irodájában, a különféle minisztériumokban, a gyárakban, a hivatalokban.⁵⁵ 1915. május 17-én Beneš egy kettősfalú börtönben megkapta a francia nyelvű cseh emigráns újság, a *Nation Tchèque* húsz példányát, továbbá néhány egyéb értékes információt, ezért 1915. május 20-ra Maffia-ülést hívott össze, ahol kiosztotta a friss újságpéldányokat.⁵⁶ Az ülést egy kellemetlen hír zavarta meg, mely szerint az egyik Maffia-tag, Scheiner doktor lakásán a hatóság házkutatást tart. Erre a hírre az ülést rögtön berekesztették. A lakásukba hazatérő Maffia-tagok közül kettőt, Scheinert és Kramařt a hatóság letartóztatta. Néhány héttel később – 1915. július 12-én – egy harmadik Maffia-tagot, Alois Rasint is letartóztatták. A sors furcsa fintora, hogy az osztrák belügyi és biztonsági szervek ekkor még semmit sem tudtak a Maffiáról, így azt sem tudhatták, hogy Scheiner, Rasin és Kramař a Maffia tagjai, tehát a letartóztatások nem függték össze a Maffia tevékenységével.

1916. június 3-án Kramařt és Rasint halálraítélték, a másodfokú bíróság 1916. november 20-án megerősítette ezt az ítéletet, de az ítélet végrehajtását elhalasztotta.⁵⁷ A Monarchia napilapjai 1917. január 5-én közölték azt a hírt, hogy az új uralkodó, IV. Károly Kramař halálos ítéletét 15 év, Rasinét pedig 10 év ún. „nehéz fegyházra, változtatta. Az 1917 júniusában hivatalba lépő új osztrák miniszterelnök Ernst von Seidler széles körű amnesztiával akarta megnyerni a csekeket, ezért 1917. július 10-én szabadon bocsátotta Karel Kramařt, Alois Rasint és Klofáčot.⁵⁸

Azzal, hogy Kramař több mint két évre börtönbe került, kényszerűen kimaradt a Monarchia-ellenes szervezkedésből, miközben a külföldi ellenállás megszervezésének munkáját Masaryk és Beneš végezte el.⁵⁹ Ráadásul a cári Oroszország 1917-es bukása és az annak nyomán kirobbanó polgárháború kiiktatta Oroszországot azon nagyhatalmak sorából amelyek befolyásolták Közép-Európa háború utáni újjászervezését. Bár Kramař 1918. november 4-én az első Csehszlovák Köztársaság miniszterelnöke lett, 1914. évi terveze teljes egészében papíron maradt.

JEGYZETEK

- 1 Beneš életének 1914 előtti szakaszáról lásd Zbyenek Zeman-Antonin Klima: *The life of Edvard Benes*. Clarendon Press. Oxford 1997. 5-15. o.
- 2 Ádám Magda: *Edvard Beneš*. Arcképek kettős tükörben. Nap Kiadó, Dunaszerdahely 1997. 92. o.
- 3 Edvard Beneš: *Le problème autrichien et la question tchèque*. Paris 1908. (a továbbiakban „Beneš: Problème...”). Itt jegyezzük meg, hogy a disszertáció magyar nyelven is megjelent, lásd Gulyás László (szerk.): *Edvard Beneš: Az osztrák prob-*

- léma és a cseh kérdés. Documenta Historica 61. Szeged. JATE-Press. Szeged. 2003.
- 4 Beneš: Problème... 1-5. o.
 - 5 Beneš: Problème... 3. o.
 - 6 Az ún „történeti rész„ hét fejezete az alábbi módon követi egymást: I. fejezet a 6-24. o., II. fejezet 25-43. o., III. fejezet a 44-79.o., IV. fejezet a 80-162. o., V. fejezet 163-208. o., VI. fejezet a 209-232. o., VII. fejezet a 233-278. o.
 - 7 Beneš: Problème... 80-119. o.
 - 8 Beneš: Problème... 232. o.
 - 9 Beneš: Problème... 251-266. o.
 - 10 Beneš: Problème... 272. o.
 - 11 A statisztikát ismerteti Galántai József: A Habsburg Monarchia alkonya. Kossuth Kiadó. Budapest. 1985. 205-206.o.
 - 12 A VIII. fejezet a 278-307. oldalig tart.
 - 13 Az Osztrák-Magyar Monarchiában működő cseh pártokról lásd: Otto Urban: A nagykorúvá érés gyötrelmei. Társadalom és politika a 19. század és a 20. század fordulóján. Megjelent i. m.Csehország a Habsburg-monarchiában 1618-1918. Gondolat Kiadó. Budapest. 1989. 132-155. o.
 - 14 Masaryk 1900-ban alapítja meg az ún. Cseh Néppártot (később Haladó Cseh Párt), amely a 1907-es választásokon 2 mandátumot szerzett.
 - 15 Beneš: Problème... 289. o.
 - 16 Aurel Popovici: Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich. Politische Studien zur nationalen Fragen und Staatsrechtlichten Kriesen in Österreich-Ungarn. Elischer Leipzig, 1906.
 - 17 Beneš: Problème... 302. o.
 - 18 Beneš: Problème... 303-308. o.
 - 19 Beneš: Problème... 305. o.
 - 20 Uo.
 - 21 Beneš: Problème... 308. o.
 - 22 Borsody István: Beneš. Budapest. 1943. 37. o.
 - 23 Uo.
 - 24 Masaryk életéről és tevékenységéről számos életrajz és tanulmány született. Ezek közül az alábbiakat érdemes megemlíteni: az angol nyelvű irodalomból Zbyenek Zeman: The Masaryks: The Making of Czechoslovakia. London 1976.; Roman Szporluk: The political thought of Thomas Masaryk. Columbia University Press. New York. 1981.; Eva-Schmidt Hartmann: Thomas G. Masaryk's Realism. Origins of Czech Political Concept. Unchen 1984.; Jan Kalvoda: The Genesis of Czechoslovakia. East European Monographs, 209. Kötet. New York. Boulder. 1986. Szinte Masaryk tevékenységének minden területét lefedő az alábbi háromkötetes munka, Stanley B. Winters (ed.): T.G. Masaryk (1850)-1937) Volume I. Thinker and Politician. London 1990.; Robert B. Pynset (ed.): T.G. Masaryk (1850)-1937) Volume II. Thinker and Critic. London. 1989.; Harry Hanak (ed.): T.G. Masaryk (1850)-1937) Volume III. Statesman and Cultural Force. London 1990. A német nyelvű irodalomból Roland J. Hoffman: T.G. Masaryk und die tschechische Frage. München 1988. Fontos a Frank Hadler által szerkesztett Weg von Österreich! Das Weltkrieg von Masaryk und Benes im Spiegel ihrer Briefe und Aufzeichnungen aus des Jahren 1914-1918. Akademie Verlag Berlin 1995. című dokumentgyűjtemény, illetve a Hadler által ez elé írt szerényen előszónak nevezett tanulmány (7-44. o.). A cseh nyelvű irodalomból fontos Jiri (George) Kovtun: Masarykov triumf. Příběh konce války. Torontó. 1987. Jaroslav Opat: Filozof a politik T.G. Masaryk 1882-1893. Prag. 1990. Lubomír Novy: Filozof T.G. Masaryk. Problematické skici. Brno.1994. Magyar nyelven az alábbi öt tanulmány tekintjük fontosnak: Dobossy László: A cseh kérdéstől a magyar kérdéshöz. Id. mű: Dobossy László (szerk.): Gondban reményben azonosan. Budapest. 1989. E. Fehér Pál: Masaryk legendája és a valóság. Idézett mű Ring Éva (szerk.): Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a XX. századi Magyarországon. Budapest. 1986. I-II. kötet. Kovács Endre: Tomáš Garrigue Masaryk. I. m.Történelmi arcképek. Szerk. Kovács Endre. Gondolat Kiadó. Budapest. 1976. Szarka László: Utószó. Egy XX. századi államalapító emlékiratai. I. m. T. G. Masaryk: A világforradalom 1914-1918. Európa Kiadó. Budapest. 1990. Vigh Károly: Masaryk és a magyarok. Tiszatáj. 1987/7. szám
 - 25 A „Cseh kérdés„ című Masaryk tanulmány teljes terjedelmében magyar nyelven megjelent a Váradi Aladár által szerkesztett öt kötetes ún. „A magyar Masaryk„ sorozat 2. kötetében. Prager Könyvkiadó Vállalat. Bratislava 1935.
 - 26 Masaryk gondolatvilágának fejlődéséről áttekintő képet ad Roman Szporluk: The political thought of Thomas G. Masaryk. New York 1981.
 - 27 Masaryk külpolitikai aktivitásáról lásd Jiří Kořalka: A világpolitika szinpadán. Egy „államnélküli nemzet„ a nemzetközi kapcsolatokban 1900 és 1918 között. 167-169. o. In. *Csehország a Habsburg-monarchiában 1916-1918.* Gondolat Kiadó. Budapest. 1989.
 - 28 Ezekről az eseményekről lásd bővebben Diószegi István: A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1987. 1110-132. o.
 - 29 Kořalka i. m.161. o.
 - 30 Szarka László: Egy XX. századi államalapító emlékiratai. 433. o. Megjelent *T. G. Masaryk: A világforradalom 1914-1918.* Európa Könyvkiadó. Budapest. 1990. című könyv utószavaként 429-465. o.
 - 31 Szarka László: Egy XX. századi államalapító emlékiratai. 436. o.
 - 32 Masaryk budapesti előadását Milán Hodža előbb 1911. március 3-án a *Nása zástava* című újságban, majd jóval később egy kötetben is megjelenteti.

- Milán Hodža: Clánky, reci, studie. Praha 1930. II. kötet 199-206. o.
- 33 Erről bővebben lásd Jiri (George) Kovtun: Masarykov triumf. Příběh konce války. Torontó. 1987.
- 34 A kivétel két kisebb párt volt: egyrészt a Cseh Nemzeti Szocialista Párt – élén Václav Klofáč-csal –, amelyik élesen Habsburg-ellenes hangot ütött meg. Másrészt az 1908-ban alakult Államjogi Haladó Párt két vezető politikusa – Viktor Dyk költő és Bondy-Borsky újságíró –, már 1914 előtt nyíltan követelték a független cseh állam létrehozását a Monarchia keretein kívül.
- 35 Idézi Koralka i. m. 177. o.
- 36 Annak ellenére, hogy Kramář az egyik legjelentősebb cseh politikus, a magyar szakirodalomban csak elvétve találunk politikai pályájával foglalkozó írást. A két világháború közötti magyar szakirodalomból fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy pályáját részletesen tárgyalja Rátz Kálmán: A pánszlávizmus története. Budapest é. n. a 230. 245-249., 252-255., 259-269., 270-27., 307-311. oldalakon. Az újabb magyar szakirodalomból meg kell említenünk Halász Iván: Karel Kramář és a ruszofilizmus a cseh polgári politikában. Limes 2005/2 szám 85-101. o. A legfrissebb külföldi életrajza német nyelven jelent meg, lásd Martina Winkler: Karel Kramář (1860-1937). Oldenburg. 2002.
- 37 Koralka i. m. 166. o.
- 38 Halász Iván i. m. 93-95. o.
- 39 A tervezet teljes szövegét közli Jan Galanduer: Vznik Československé republiky, 1918: programy, projekty, perspektivy. Praha. 1988. 243-250. o. (a továbbiakban Galanduer i. m.).
- 40 Galanduer i. m. 243-245. o. Itt jegyezzük meg, hogy az idézéshez Dr Tóth István (Móra Ferenc Múzeum, Szeged) még nem publikált fordítását használtuk fel.
- 41 Galanduer i. m. 245-247. o.
- 42 Galanduer i. m. 244. o.
- 43 Galanduer i. m. 244. o.
- 44 Galanduer i. m. 246. o.
- 45 Galanduer i. m. 246. o.
- 46 Galanduer i. m. 247. o.
- 47 Galanduer i. m. 249. o.
- 48 Galanduer i. m. 250. o.
- 49 Jiří Koralka i. m. 180. o.
- 50 A cikket ismerteti Z.A.B. Zeman: The Break-up of the Habsburg Monarchy 1914-1918. Oxford University Press. London 1961. 43. o.
- 51 Idézi Koralka i. m. 180. o.
- 52 Gyönyör József: Határok születtek. A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye. Madách Kiadó. Pozsony. 1992. 24. o.
- 53 Zeman i. m. 44. o.
- 54 Beneš: A nemzetek forradalma. I-III. kötet. Praha 1935., jelen hivatkozás forrása Beneš első kötet 46. o.
- 55 A Maffia tevékenységének kezdeteiről lásd Beneš: A nemzetek... első kötet 42-53. o. A Maffia tevékenységét Jan Hajšman kettő könyvben dolgozta fel, lásd Jan Hajšman: Mafie v rozmachu. Vzpoinky na odboj doma. Praha 1933., Jan Hajšman: Česká Mafie. Praha. 1934.
- 56 Beneš: A nemzetek... első kötet 63-64. o.
- 57 Kramář letartóztatásáról, peréről és amnesztiájáról lásd František Soukup: Revoluce práce. I-II. kötet. Praha 1938. 153-155. o., 167-168.o., 169-184.o., 457-459.o., 460-462.o., 467.o.,
- 58 Zöllner: Ausztria története. Osiris Kiadó. Budapest. 2000. 366. o.
- 59 Lásd erről Gulyás László: „Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot, avagy a Masaryk-Beneš-féle csehszlovák emigráció érvrendszerének első szintézise. Limes 2000/4., illetve Gulyás László: Egy sikeres emigráció anatómiája. Eduárd Benes első világháború alatti emigrációjának néhány momentuma. Aetas 1996/2-3. 103-139. o.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ FRONTJAIRÓL A GULÁGRA

A szovjet koncentrációs táboroknak a második világháború végétől kezdve volt egy furcsa „rabállománya,„ amelynek története máig szinte teljesen ismeretlen. A Vörös Hadsereg foglyul ejtett tisztjei és katonái, illetve a németek által megszállt szovjet városokból a harci cselekmények során Nyugatra menekült vagy a náci csapatok által elhurcolt civilek adták ezt a „kontingenst,„. Tömegekről van szó, hiszen a háború végén regisztrált állapot szerint már 11 milliós Vörös Hadseregből 6 millió férfi és nő harcolt rövidebb-hosszabb ideig a Szovjetunió határain kívül. Milliós nagyságrendű azok száma, akik közülük fogságba kerültek.

Ami pedig a civil lakosságot illeti, a legrosszabb pillanatban 80 millió szovjet ember élt német megszállás alatt. Közülük sokan elmenekültek a szovjethatalom elől, amely számukra a háború előtt közel másfél évtizeden át zajló erőszakos kolhozosítást és – kivált az e tekintetben különösen érintett ukrainai területeken meg a balti államokban – a nemzeti identitás kegyetlen letörését jelentette.

E tragédia külön fejezete annak a mintegy két és félmillió embernek a kálváriája, akit 1944 és 1947 között az angolszász, elsősorban a brit erők Belgium, Hollandia, Norvégia, Franciaország és más országok területéről – többek között Észak-Afrikából –, a genfi konvenció megsértésével kiadtak Sztálin birodalmának. *A GULAG szigetvilág* című művének erről szóló részéhez Alekszandr Szolzsenyicin 1973-ban még a következő megjegyzést tette: „Döbbenetes, hogy Nyugaton, ahol nem lehet soká megőrizni semmiféle politikai titkot, mert óhatatlanul beszivárog a sajtóba, és köztudottá válik – ennek az árulásnak a titkát – a második világháború legutolsó vagy egyik legutolsó titkát – mindmáig gondosan őrizi a brit és az amerikai kormányzat. Én, aki oly sokszor találkoztam ezekkel az emberekkel a börtönökben és a lágerekben, negyedszázadon át nem tudtam elhinni, hogy a nyugati közvélemény semmit sem tud az egyszerű orosz embereknek erről a hatalmas tömegéről, akiket a nyugati kormányok visszaszolgáltattak országunknak, ahol leszámolás és pusztulás várt rájuk. Csak 1973-ban bukkant fel Julius Epstein publikációja (Sunday Oklahoma, január 21.) akinek ezúton fejezem ki hálámat a tömérdék halott és a kevés életben, maradt nevében,„¹

Az angol közvélemény egészen az 1970-es évek közepéig, a potsdami konferencia 30 évre titkosított iratainak kutathatóvá tételéig valóban nem tudott arról, milyen szerepet játszottak a szövetségesek a volt szovjet állampolgárok, illetve a bolsevik uralom alatt soha nem is élt egykori cári alattvalók hazatoloncolásában, amelyet az NKVD, a szovjet politikai rendőrség és a SZMERS, a Vörös Hadsereg kémelhárítása tevéleges részvételével hajtottak végre.²

(*Hadifoglyok pedig nincsenek*) 1941 júniusában, napokkal az után, hogy a Molotov–Ribbentrop paktum néven ismert 1939. augusztusi megnemtámadási egyezményt megszegve, a náci Németország megindította a Barbarossa tervet, és lerohanta a Szovjetuniót, Berlin a Nemzetközi Vöröskereszthez fordult. A szervezet közvetítésével meg akart egyezni Moszkvával a majdani hadifoglyok sorsáról.

Az első hónapokban félelmetes gyorsasággal a Szovjetunió belseje felé nyomuló német alakulatok addigra már rengeteg foglyot ejtettek. A Vöröskeresztnek a háború után kiadott irataiból kitűnően a róluk készült listákat 1941 szeptemberéig rendszeresen eljuttatták a szembenálló félnek. A Kreml azonban megtagadta, hogy hasonló névsorokat a németek rendelkezésére bocsásson.³ A szovjetvezetés arra hivatkozott, hogy 1917 után a bolsevik kormány – a cári Oroszországgal szemben – nem csatlakozott az 1899-es és 1907-es hágai konvencióhoz. 1929-ben Moszkva nem írta alá a hadifoglyok státusát részletesen meghatározó genfi konvenciót sem. A szovjet–német háború kezdetekor másfél évtizede érvényes hivatalos álláspont szerint „a hadifogság tekintetében a szovjet kormány semmiféle nemzetközi egyezményt nem tart magára nézve kötelezőnek„.⁴

Egyes adatok szerint 1941. július 17-én Svédország moszkvai képviselőjén keresztül a Kreml felajánlotta Berlinnek, hogy a foglyul ejtett német katonákkal való bánásmód során betartja a hágai konvenció előírásait. Az ajánlatot azonban Hitler környezetében elterelő hadműveletnek tekintették, mivel az nem tartalmazta az eredeti dokumentum három legfontosabb pontját: a fogolylisták cseréjét, a foglyok jogát a levelezésre és a Vörös Kereszt inspekciónak lehetővé tételét.⁵

A jogi hivatkozás 1941 tragikus nyarán valóban csak ürügy lehetett. Legalább két valószínű ok rejlett mögötte. Egyrészt Sztálin – akár javában készült-e a náci Németország elleni hadjáratra a Barbarossa terv kezdetekor, akár nem,⁶ nyilvánvalóan képtelen volt feldolgozni, hogy Hitler megelőzte. A német támadás után napokig részeg depressziós rohamokban fetregő diktátor lélektanilag sem mutatkozott késznek arra, hogy – akár a Nemzetközi Vöröskereszt közvetítésével – tárgyaljon a hivatalos Berlinnel.

Pedig ekkor már több mint másfél évtizede kereste a kapcsolatot Németországgal. Egy kulisszák mögötti szövetségért semmilyen gazdasági áldozatot nem sajnált. Egyebek mellett az első világháború utáni békeszerződésekben szigorúan megtiltott német újrafegyverkezéshez szükséges, stratégiai anyagok szállítását sem.⁷

A Vörös Hadseregben ejtett hadifoglyokkal kapcsolatos különös moszkvai álláspont másik oka az volt, hogy Sztálin minden eszközzel a tiszték és katonák tudomására akarta hozni: a magukat megadókat számára nincs kegyelem. Ennek az elvnek brutális megnyilvánulása volt többek között, hogy a fogságba kerültek szovjet katonákról halotti értesítést küldtek a családtagoknak.

Ennek ellenére a háborúra – vagy legalábbis a védelemre – felkészületlen szovjet alakulatok soraiból óriási tömegű katona került fogságba. Pontos számukat sokáig éppúgy nem lehetett tudni, mint azt, hogy szovjet részről összesen hány áldozata volt a második világháborúnak. 1945-ben a sztálini vezetés 7 millió halottat vallott be. Nyikita Hruscsov később – éppen a XX. pártkongresszus sorsdöntő 1956. február 25-i zárt ülésén, a sztálinizmust „leleplező„, titkos beszédében, amelyben minden szónak súlya volt – már 20 millió elpusztult emberről beszélt. Mihail Gorbacsov uralmának elején még ennél is 50 százalékkal magasabb veszteségről, 30 millió emberről szóltak a második világháború történetével foglalkozó publikációk. Az 1941 előtti és 1945 utáni szovjet demográfiai adatokat a legalaposabban elemző orosz történészek 1989-ben mondták ki a végső szót: a Szovjetunióban 1941 és 1945 között 40 millió ember veszítette életét háborús cselekmények következtében.⁸

Ami a fogságba esettek számát illeti, egy e célból felállított vizsgálóbizottság által – már a Szovjetunió felbomlása után – közzétett orosz tanulmány szerint a háború alatt 4 millió szovjet állampolgár került ellenséges erők kezére. Német források ezzel szemben az 1945. februári helyzetet figyelembe véve 5, 7 millió hadifoglyot említenek.⁹

A világháború során ejtett összes szovjet hadifogly kétharmada 1941-ben került lá-

gerекbe. Berlin szövetségeseinek is váratlan gondot jelentett ez. A finn kormány számára egyszerűen kezelhetetlennek bizonyult a Vörös Hadsereg alakulataiból elfogott, borzalmas állapotban lévő 47 000 férfi és nő ellátása. Helsinki ezért hálásan fogadta a Nemzetközi Vöröskereszt segítségét. Annak ellenére is, hogy a szovjet fél által ejtett finn hadifoglyok nem kapták meg ugyanazokat a jogokat. Az olasz és a román fél szintén ezért egyezett bele a hágai és a genfi konvenció egyoldalú alkalmazásába.

A németek 1941/1942 telén még tettek néhány kísérletet, hogy ebben az ügyben meg egyezésre jussanak Moszkvával. Amikor azonban javaslataik visszhangtalanok maradtak, megszigorították a szovjet foglyokkal való bánásmódot. Egy túlélő visszaemlékezése szerint 1941/1942 különösen hideg telén Minszk közelében például a szabad ég alatt tartottak 60 000 embert, lényegében élelmezés nélkül, szögesdrót mögött, amelybe áramot vezettek. Nem csoda, hogy a foglyok száma néhány hónap alatt 11 ezerre apadt.¹⁰

A Lublintól két kilométerre lévő Majdanekben még 1940 végén létesített 27 hektáros lágerek komplexumban 1941 utolsó két hónapjában az SS katonái tömeges mérszárlást rendeztek a szovjet hadifoglyok között. A háború legvégén készült ún. Majdanek jelentés szerint az ekkor ott tartózkodó 2000 szovjet állampolgárból 80 maradt életben: a többiek halálra kínozták, vagy agyonlőtték. Hasonló sors jutott osztályrészül az 1942 első három hónapjában odaszállított 5000 szovjet hadifoglynak, valamint az 1943 nyarán érkezett 300 tisztnek is.¹¹

1942 májusában az amerikai külügyminisztérium újra felvetette: a Kreml írja alá, vagy legalább hallgatólagosan tartsa be a hadifoglyokra vonatkozó nemzetközi szerződéseket. Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos azonban elutasította a javaslatot. Érvényben maradt Sztálin elvi állásfoglalása: „Oroszok nincsenek fogságban. Az orosz katona a végsőkig harcol. Ha a fogságot választja, akkor többé már nem orosz.”¹²

(*Ostarbaiters*) A Németországot megszálló szövetségeseik csaknem 3 millió olyan férfit és nőt találtak a felszabadított területeken, akik a Szovjetunióból kerültek a náci Németországba. Vagy elhurcolták őket, vagy saját akaratukból hagyták el hazájukat.

Ami az előbbieket illeti, a „keleti munkások”, felhasználásának ötlete eredetileg Alfred Rosenbergtől származott. A főideológus szerint ugyanis – akinek ezeket a szavait az amerikai főügyész idézte a nürnbergi perben – a halálra dolgoztatás segíthetett biológiailag meggyengíteni a legyőzött népet.

Hermann Göring 1941 végén ettől függetlenül is azt javasolta, hogy az egymás után megszállt városokból és falvakból erőszakkal vigyék németországi kényszermunkára a szovjet birodalom polgárait. A megvetett szláv munkaerő roppant olcsó volt, mert nem kellett róla gondoskodni: a kizsigerelték, éhen haltak helyébe nyomban újakat állítottak. A német megszállók a szovjet városok utcáin, a mozikban, a templomokban egyszerűen összefogdosták a munkaképesnek látszó szovjet férfiakat, nőket, és marhavagonba tuszkolva a Reichbe szállították őket.

Mások maguktól mentek. Magyarországon szintén a második világháború alig ismert, sokkoló mozzanataihoz tartozik, hogy a náci megszállás eleinte sok szovjet állampolgár számára mennyországnak látszott a kényszerkolhozosítás, a templombezárások, a letartóztatások és kivégzések hosszú évei után. A nyugati határvidéken több mint két évig tartó megszállás alatt is volt élet. Az emberek közül, különösen az első időben, sokan azt remélték, hogy az idegen uralom visszaadja számukra az életnek a bolsevik korszak alatt nélkülözött attribútumait. A krími tatárok például 1942 elejéig tűzbe mentek volna Hitler csapataiért, mert újra mecseteket és muzulmán papneveldeket építhettek. Még az is felmerült, hogy saját egyetemük lesz. Az ortodox területeken a közel negyedszázada

bezárt templomok új életre keltek, és a „gyorstalpalókon,” képzett pópák Ukrajnában, Belorussziában erőltetett menetben járták a városokat és falvakat, hogy mindenkit meg tudjanak keresztelni, aki 1917 után „pogányként,” élt.¹³

Hitler azonban nem szabad vallási, kulturális életet élő, identitásukra büszke etnikumokat, hanem a felsőbbrendű faj szolgálatában álló rabszolgákat akart látni a Szovjetunióban. A megszálló hatóságok e felfogást érvényesítő politikája nyomán a velük rokonszenvezők száma a háború előrehaladtával drámaian csökkent. A keleti megszállt területek Alfred Rosenberg vezette birodalmi minisztériumában készült titkos jelentés (1943) így fogalmazott: „Az oroszok számára megállapított élelmiszer fejadagok olyan alacsonyok, hogy még a létfenntartásra sem elegendők (...) Az embereket éhhalál fenyegeti. Az utakon százezrek kóborolnak élelem után kutatva. Szakértők szerint számuk az egymilliót is meghaladja. Sauckel rendszabályai nagy nyugtalanságot keltettek a polgári lakosság körében.¹⁴ Az orosz lányok fertőtlenítését férfiak végezték, erőszakkal; közben pornográf képeket készítve róluk. Az orvosnőket tehervagonokba zárták, hogy a szállítmányparancsnokok kielégíthessék vágyaikat. A nőket hálóingben, megkötözve hajtották végig az orosz városokon a vasútállomásokra stb.,¹⁵

Miközben a *Signal* című német folyóirat kacagó ukrán lányok képét közölte, amint Berlin nevezetességeivel ismerkednek, a Szovjetunióból érkezett „ostarbaiter,-ek másoknál sokkal rosszabb fejadagot kaptak. Ha elhagyták a szállásukul szolgáló láger területét, akkor viselniük kellett az alsóbbrendű fajok képviselői számára kötelező karszalagot; a nyilvános helyek nagy részére, többek között moziba és étterembe pedig tilos volt belépniük.

Annak arányában, ahogy híre ment a megaláztatásoknak, a náci lapokban közölt gúnyrajzoknak, meredeken csökkent a szovjet önkéntesek száma. Fél esztendővel az után, hogy az oroszoknak engedélyezték a Reichben végzett munkát, már csak 70 000 ember jelentkezett. De a 2, 8 millió németországi kényszermunkára szállított szovjet állampolgár közül a háború vége felé még mindig mintegy kétmilliónyian éltek Hitler birodalmában.¹⁶

1945-ben a szövetségesek felszabadították őket – de nem tudták, mit csináljanak ezzel az irdatlan embertömegeg.

(*Hadifoglyok*) A németek számára az orosz hadifoglyokkal való bánásmód a semmitől sem korlátozott szadizmus kiélését jelentette. Erről a nürnbergi perben elhangzott vádbeszédében Jackson amerikai főügyész 1945. november 1-én a következőket mondta: Az orosz „hadifoglyok a hadsereg ellenőrzése alól Himmler és az SS hatalma alá kerültek (...). Keleten a németek teljesen kitombolták magukat. Parancsot adtak ki, hogy bélyeggel jelöljék meg az orosz hadifoglyokat. Éhhalállal pusztították el őket. Felolvasok egy részletet Rosenberg vádlottnak Keitel vádlotthoz intézett, 1942. február 8-án kelt leveléből: A Németországban tartózkodó hadifoglyok sorsa óriási tragédia (...) Jelentős részük éhen halt vagy megfagyott. Tízezrével pusztultak el kiütéses tífuszban. A táborparancsnokok megtiltották a polgári lakosságnak, hogy élelmiszert adjon a foglyoknak, inkább engedték, hogy éhen haljanak. Sok esetben, amikor a hadifoglyok az éhségtől és a kimerültségtől már járni sem tudtak, a megrémített lakosság szeme láttára lőtték őket agyon, a holttesteket pedig temetetlenül hagyták. Sok táborban a hadifoglyok teljesen fedél nélkül voltak.,¹⁷

Alekszandr Szolzsenyicin még a saját letartóztatása előtt, a Vörös Hadsereg századosi rangú tisztjeként találkozott Kelet-Poroszországban a hazafelé tartó szovjet hadifoglyok – számára akkor még érthetetlenül szomorúan menetelő – oszlopaival. Röviddel később, amikor már maga is rab volt, a többmillióst tömegből származó fogolytársai sorsán keresztül megértette ezt a mindent átható kétségbeesést. „Úgy éreztem, mintha ezekkel a fiúkkal

együtt én is fogságba estem volna a szlovjovszki átkelésnél, a harkovi katlanban, a kercsi kőfejtőkben. És hátratett kézzel vittem büszke szovjet öntudatomat a koncentrációs tábor szögesdrótja mögé. És a fagyban órákig ácsorogtam egy merőkanál kihűlt pótkávéért, és felfordultam, el se jutva a kondérig; a 68-as tisztí lágérbén (Suwalki) a két kezemmel és a csajkám fedelével ástam a harangforma (felfelé szűkülő) gödröt, hogy mégse teljesen fedél nélkül kelljen telelni. És amikor már haldokoltam, egy vadállattá vált fogoly odakúszott hozzám, és rágni kezdte karomon a még ki sem hűlt húst. És amikor ott fetrengtem a tifuszosok barakkjában és a szomszédos angol tábor szögesdrótja mellett, éhezéstől ajzott agyamban nap mint nap félholtan is ott izzott a világos gondolat, hogy Szovjet-Oroszország megtagadta pusztulásra ítélt fiait. 'Oroszhon büszke fiaí' csak addig kellett nekik, amíg a harcokcsik alá vetették magukat, amíg rohamra lehetett indítani őket. De a fogságban etetni őket? Felesleges éhes szájak. És a szégyenletes vereségek felesleges szemtanúi...'¹⁸

Az író utolsó mondata talán a legpontosabb és a legmélyebb magyarázatát adja annak, hogy miért tört ketté több millió ember – és családtagjai – élete a Szovjetunióban, a náci Németország felett aratott diadal után.

(*Menekültek*) De nem csak a Vörös Hadsereg katonái és tisztjei kerültek hosszabb-rövidebb külföldi kitérő után a GULAG lágereibe. Sokan ott végezték azok közül is, akik a háborús győzelmet előrevetítő 1943-as sztálingrádi csata után megindultak a szovjet birodalom nyugati határai felé.

A megszállt területek lakosságának egy részének ugyanis halálos fenyegetést jelentett a régi hatalom visszatérése. Főleg azoknak, akik a német uralom éve alatt demonstratív módon együttműködtek a náci hatóságokkal. Az SA Berlinbe küldött jelentéseiből kitéűnően a balti államokban és Ukrajnában szinte mindenütt a helyi lakosságból kerültek ki a gettók „tehermentesítésére”, rendelt kivégzőosztagok és a német adminisztráció népes segédcspatai.

Mások azzal tették lehetetlenné a szülőföldön maradást maguk és családjuk számára, hogy kiléptek a kolhozból, és magángazdálkodók lettek. Megint mások feladatot vállaltak a vallási szervezeteknél, főleg a templomokban. Netán ideológiásemleges tárgyak oktatóiként – fizikusként, kémikusként – folytatták a tanítást azon az egyetemen, ahol a szovjet korszakban is dolgoztak.¹⁹

A tényleges kollaboránsokon és az ilyen vádtól okkal tartó menekülteken kívül tömegeesen hagyták el szülőföldjüket a pusztán etnikai hovatartozásuk miatt stigmatizált nemzetek fiaí is. A németeknek, a bolsevizmus elleni harcban túlságosan messzire ment kubanyi kozákoknak és a szovjethatalom ellen mindvégig – még az 1930-as években is! – partizánháborút folytató néhány kis kaukázusi népnek lényegében nem maradt más választása. A fennmaradt emlékezések szerint egyébként a megszállók – akik a Szovjetunió más nyugati régióiban gyorsan felhagytak a helyi vallási és kulturális élet iránt eleinte mutatott megérettéssel – a Kaukásban végig viszonylag toleráns módon viselkedtek a helyi lakossággal.²⁰

A németeket – mintegy 350 000 embert²¹ – a nyugat-lengyelországi Wartegauba vitték, ahonnan őseik kétszáz évvel korábban Oroszországba települtek. A kaukázusi lakosság Ukrajnán keresztül menekült: ki gyalogosan, ki parasztszekéren vagy lovon hurcolta a legszükségesebbnek ítélt holmit. Távozásukkal nem egy kozáksztanyica, aul teljesen elnéptelenedett.²²

A szovjet lakosságnak ehhez a részéhez, mindenek előtt a Kubany menti sztanyicák, a kozákfalvak lakosságához kapcsolódik a második világháború végi kényszermigráció egyik letragikusabb fejezete. A cári hadsereg hagyományosan legjobb alakulatait adó, s ezért évszázadokon át komoly előjogokat élvező ottani lakosság 1917 után nagyrész

fegyvert fogott a privilégiumaikat megszüntető bolsevikok ellen. 1920 után is rendszerek voltak a lázadások ezen a vidéken. Az 1930-as évekre általánossá vált a meggyőződés, hogy csak külső segítséggel szabadulhatnak meg az ősi életmódjukat gyökerestől kiirtó rendszertől. 1942-ben ezért számos kozáksztanyicában a bolsevik rezsim alóli felszabadulásként ünnepelték a német megszállók bejövetelét. A hatalom új urai ráadásul a Kubany mellett nem rendezték meg a másutt gyakori véres leszámolásokat. Sőt, korábbi tulajdonosaiknak visszaadták a földet, az 1917 után államosított vagyontárgyakat. Nem csoda, hogy amikor – még 1942-ben – a Vörös Hadsereg partizánosztagai megpróbálták visszaszívárogni a térségbe, heves lakossági ellenállásba ütköztek. Erről fél évszázadon át hallgatott a történettudomány.

A sztálingrádi csata után a német megszállók figyelmeztették a lakosságot a szovjethatalom közeli visszatérésének veszélyére. A Kubany, a Don, a Tyerek környékéről szekéren és gyalog tömeges menekülésbe kezdtek az emberek. A hatóságok Minszktől nyugatra, Novogradok városától mintegy 150 kilométerre jelölték ki új területet számukra. Ősi hagyományaiknak megfelelően a kozákok atamánt választottak maguk közül vezérnek. Irányításával művelni kezdték a földet, és hozzáláttak az állattenyésztéshez is. Templomot, kórházat és iskolát építettek. Az elődök öltözékét magára öltő, színpompás szokásaikat felelevenítő kozákok között egymás után felbukkantak az 1917 után Nyugatra menekült atamánok, többek között Pjotr Krasznov doni kozáktábornok és Vjacseszlav Naumenko, a kubányi kozákság atamánja, akik részt akartak venni népük önálló életében. Jól-rosszul felfegyverzett alakulataik rendre felvették a harcot a környező erdőkből rajtuk ütő szovjet partizánokkal, akiktől felszerelést is zsákmányoltak.

(Feleslegessé vált kollaboránsok) A később oly nagy nosztalgiával emlegetett önálló életnek azonban 1944 szeptemberében hirtelen vége szakadt. A német hatóságok a Vörös Hadsereg várható támadási irányától a legtávolabbra, Észak-Olaszországban jelölték ki új településüket. A kozákok újra összehajtottak, és Lengyelországon, Németországon, Ausztrián át Gemonába, majd onnan Tolmezzóba vándoroltak. A helyi lakosság felháborodására a németek ugyanis ott biztosítottak számukra lakóházakat és megművelhető földet.

Az új kozáktelepüléstől északra, a hegyekben már ott állomásozott a náci német megszállókkal kollaboráló kaukázusi alakulatok tagjaként előttük megérkezett több ezer grúz, örmény, azeri és oszét, akiknek a menekülés közben, már Európában végrehajtott szadista gyilkosságairól később több szavahihető szemtanú beszámolt. Emlékirataiban Krasznov tábornok is említést tett erről.²³

Voltak azonban ebben az elképesztően tarka populációban egészen más csoportok is. Az egyik grúz alakulat számos tisztje például hercegi ranggal rendelkezett. Parancsnokuk egy Marianna névre hallgató szép fiatal hercegnő volt. Képviselőjük, a XIX. századi orosz történelemben gyakran emlegetett Bagration család leszármazottja egy ízben felkereste a madridi brit nagykövetséget, és 100 000 grúz harcos azonnali fegyverbe állítását helyezte kilátásba arra az esetre, ha London megígéri, hogy a győzelem után nem szolgáltatják ki őket a szovjet hatóságoknak.²⁴

A szövetségesek erre nem reagáltak. 1945 tavaszán azonban fontolóra vették a Tolmezzóban letelepült kozákok esetleges bevonását a Po folyó völgyének felszabadításáért folyó harcokba. A brit katonai felderítésnek akkor már tudomása volt róla, hogy a németek nyilvánvaló veresége láttán a kubányi menekültek az előző év őszén fontolóra vették az átállást az angolszász szövetségesekhez. Lényegében ez volt az egyetlen esélyük arra, hogy elkerüljék a háborús bűnös vádját. Az adott pillanatban ráadásul az általuk

képviselet katonai erő döntő lehetett a németek olaszországi kommunikációjának megsemmisítésében. De ha a kozákok részt vesznek ebben a hadműveletben, akkor természetesen közölni kellett volna velük a támadás időpontját. Ezt pedig a brit hadvezetés mindenképpen el akarta kerülni.

Az élet egyébként is meghaladottá tette a fantasztikus tervet. A szövetségesek ugyanis, mint kés a vajban, előrenyomultak a régióban, és már semmi szükségük nem volt az ellenséges haderő közreműködésére. Egy éjszaka nyomtalanul eltűntek a kaukázusi hadosztály német parancsnokai, sorsukra hagyva a katonákat. A Tolmezzo környéki erdőkben aktivizálódtak a helyi kommunistabarát partizánok. Parancsnokuk, egy katolikus pap vezetésével felgyűjtötták a kozákok ispotályát – ebben az akcióban nagyon sok beteg odaveszett.²⁵ Végül április 27-én a közösség vezetői előtt megjelent 3 olasz tiszt. Fegyverletételt követeltek, és azt, hogy a hivatlan vendégek hordják el magukat olasz földről.

A kozákok a fegyverüktől nem voltak hajlandók megválni, de az ultimátum második felét elfogadták. Másnap Krasznov atamán vezetésével hosszú sorban elhagyta Tolmezzót a doni, a kubanyi, majd a tyereki ezred. Az észak felé induló vándorok mögött a gyalogolni nem tudó öregek meg a gyerekek szekereken vitték magukkal a fegyvert. Partizántámadások közepette, a hidegtől elgyötörve, de katonazenekar hangjaira vonszolták magukat a hófödte, kacsaringós hegyi utakon, Ausztria felé. Sokan közülük lovukkal együtt szakadéokban lelték halálukat. Másokkal puskagolyó végzett. A kozákok útközben parancsnokaik szeme láttára a szintén menekülő német katonák kifosztásával szereztek élelmet maguk és – ami az ő értékrendjükben ennél is fontosabb volt –, a lovaik számára.

Május első napjaiban mintegy 30 000 férfi és nő érkezett meg a német hatóságok által a kozákok számára kijelölt tiroli kisvárosba, Lienzbe, amelynek határában elegendő hely volt a sáttábor felépítésére és az állatok legeltetésére is. El kellett dönteni, hogy a szedett-vedett közösség a briteknek vagy az amerikaiaknak adja meg magát. Az emigránsként némi nemzetközi tapasztalatot szerzett Krasznov atamán a britek mellett érvelt. Arra hivatkozott, hogy London – és személyesen Churchill – annak idején komoly politikai és anyagi támogatást nyújtott a bolsevikok ellen küzdő fehér hadseregeknek. Azt is tudta, hogy az Olaszországban harcoló brit haderő parancsnoka, Alexander tábornagy egykor maga is harcolt a vörösök ellen, így számított együttérzésére.

(Nemes ellenfél) A kozákok végül úgy döntöttek, hogy delegációt küldenek az olasz területen állomásozó angol parancsnokságra. Vasziljev tábornok, Nyikolaj Krasznov – Krasznov tábornok unokája²⁶ – és Olga Rotova tolmács indult el fehér vászonnal felszerelt gépkocsin. A parancsnokságra érkezvén Vasziljev tábornok, a cári testőrség egykori tisztje kifejtette, hogy a kozákoknak semmilyen ellenérzésük nincs a szövetségesekkel kapcsolatban. Ők csak folytatni akarják küzdelmüket a bolsevikok ellen. Ezért azzal a képtelen ötlettel állt elő, hogy a britek engedjék meg a kozákok csatlakozását a náci Németország oldalán harcoló Vlaszov tábornok hadseregéhez.

Nem csoda, ha a brit parancsnok – akinek a tárgyalás résztvevőivel folytatott személyes beszélgetése alapján az átállási kísérletről beszámoló Nyikolaj Tolsztoj szerint fogalma sem volt róla, ki az a Vlaszov tábornok – a kozákok kérdésére, hogy hadifoglyoknak fogják-e őket tekinteni, így válaszolt:

– Nem. Csak a fegyverrel a kézben, harcban elfogottakat tekintjük hadifoglyoknak. Én önöket úgy tekintem, mint akik önként megadták magukat.²⁷

A később oly sokat vitatott kérdés, amelynek megválaszolása százezrek számára az életet vagy halált jelentette, ezúttal tehát nem dőlt el. Geoffrey Musson dandárparancsnok egy teázással kísért barátságos beszélgetés után megígérte, hogy felkeresi a kozákok táborát.

Másnap már sor is került erre. A magas rangú tiszt ekkor „az oroszok, mérheterlen megkönnyebbülésére közölte velük, hogy miközben a számukra kijelölt területre vonulnak, maguknál tarthatják fegyvereiket.

A kozákok azt hitték, hogy ezzel a győztes ellenfél elismerte különleges státusukat. Valójában azonban a döntés mögött óvatosság, sőt némi félelem rejlett. London ugyanis attól tartott, hogy a német egyenruhát, de kozák kucsmát, térdig érő csizmát viselő, mintegy 30000 nagybajuszú katona lefegyverzése olyan ellenállást vált ki, amelynek leverése felesleges erőt von el a szövetségesektől.

Egy ilyen konfliktus ráadásul éles kritikát váltott volna ki a brit társadalomban, hiszen elkerülhetetlenek lettek volna a civil áldozatok is. A feleségestől—gyerekestől, minden ingóságukkal együtt Lienzbe érkező kozákok inkább egy vándorló cigánytáborra, semmint katonákra emlékeztettek. Erre figyeltek fel a Musson dandárparancsnok nyomában érkező brit újságírók, a *Times* és a *Daily Mail* munkatársai. A szedett-vedett holmival dugig tömött szekerek, a lovak, tehének, sőt tevék között látszólag céltalanul tébláboló, romantikus öltözötű, feletteseik parancsát azonban pillanatok alatt vasfegyelemmel végrehajtó kozákok az 1812-es napóleoni háborúk alatt Franciaországba érkező orosz katonákra emlékeztették őket.

A Dráva völgyébe irányított tömeg létszámáról a brit hatóságoknak nem voltak pontos adatai. Annyit azonban a kért élelmiszer-fejadagok számából az óriási fluktuáció ellenére is tudni lehetett, hogy a családtagokkal együtt 23 800 emberről lehetett szó. A brit parancsra tőlük néhány kilométerre összegyűjtött kaukázusi alakulatokat körülbelül 5000 főre becsülték. De ebből a közegeből is jó néhányan elmenekültek. Különösen az után, hogy 77 éves parancsnokuk, a Krasznov atamához hasonlóan régi emigráns – Vrangel vezérkarával a Krím félszigetről még 1920-ban elmenekült – Szultán-Girej Klics felszólította a távozásra azokat, akik elég erősnek érzik magukat, hogy folytassák a harcot a bolsevikok által megszállt Kaukázus felszabadításáért. Ebből is látszik, hogy a katonái már-már valóságos tiszteletét élvező parancsnoknak nem voltak illúziói azzal kapcsolatban, milyen sors vár a fogságba került kaukázusiakra.

(*Hol hány „orosz, érte meg a háború végét?*) A brit katonai hírszerzés 1944. február 1-i jelentésében felvázolta a harci cselekmények lokalizálódásával Európába „beszorult, orosz, illetve szovjet állampolgárok drámai sebességgel növekedő, csak 1943 folyamán egyedül Franciaországban 200000 fővel gyarapodó, etnikai szempontból zavarba ejtően tarka képét. A dokumentum a német parancsnokság alatt álló kalmük, grúz, azeri és más szovjet (bolsevik) ellenes kisebbségek alkotta ezredek mellé sorolta a Balkánon létrehozott kozák alakulatokat. A jelentés írói pontosan látták, mekkora politikai, illetve gazdasági tehertétel, másfelől pedig milyen óriási potenciális gyúanyag ez a tömeg. „Ezek minden hidat felégették maguk mögött,„ olvassuk a Nyikolaj Tolsztoj által közölt titkos összefoglalóban. „Bármelyik fél győz is, ezek az emberek semmi (jót – G. Á.) nem várhatnak,„ ezért „mindenképpen átállnak azokhoz, akik „a legkisebb esélyt/reményt mutatnak a megbocsátásra,„²⁸ A brit felderítés ezért javasolta, hogy a hadvezetés használja fel propaganda-célokra „az oroszokat,„ Ám ennek nem lett volna értelme Moszkva előzetes ígérete nélkül, hogy ugyanis irgalmas lesz az átlálltakkal.

Eisenhower tábornok arra számított, hogy ezeknek az alakulatoknak a demoralizálásával és semlegesítésével jelentős saját erőt takaríthat meg az 1944. június 6-ára virradó éjszaka elkezdődött normandiai partra szállás során. Sir Archibald Clark Kerr Nagy-Britannia moszkvai nagykövete ezért 1944. május 28-án óvatos, udvarias levélben javasolta Molotov szovjet kormányfőnek, hogy a Kreml ígérjen amnesztiát a körülmények

folytán a németekkel való együttműködésre kényszerült szovjet állampolgároknak, akik az első adandó alkalommal leteszik a fegyvert. Az angolszász szövetségesek a háború egy korábbi szakaszában kifejtett propagandájukban már megpróbálkoztak az ígérettel, hogy ha a náci haderőben szolgáló volt szovjet állampolgárok dezertálnak, akkor hazájuk jutalmul visszafogadja őket. A naiv kísérletet a nagyobb realitásérzékkel rendelkező – és a szláv katonák félelmeit jobban ismerő – német hadvezetés bumeráנגgá tette: az ígéretet fenyegetésként magyarázta.²⁹

1944 késő tavaszán azonban az angolszász elképzelés már nem volt egészen alaptalan, mert – ahogyan a később foglyul ejtett orosz katonák kihallgatási jegyzőkönyvéből kiderült – a bolsevik rendszer elleni küzdelem résztvevőjeként fegyvert ragadó emberek nagy részének az már nem tetszett, hogy az angolszász szövetségesekkel szemben vetették be őket. A nagykövet ráadásul Molotovnak írt levelében hangsúlyozta, hogy London nem kér amnesztiát az önkéntesként a náci német hadsereghez áttált, illetve az SS-nél szolgált emberek számára.

A szovjet kormányfő azonban már három nap múlva megérkezett válaszában élesen elutasította az ötletet. Indoka – hogy ugyanis jelentéktelen számú emberről van szó, s így az ügynek nem lenne politikai hozadéka – nyilvánvaló hazugság volt. Brit becslés szerint a német erők kötelékeiben 470000 egykori szovjet állampolgár harcolt. A valamivel több, mint 100000 fős szövetségesi erővel szemben ez nem lebecsülhető kontingenst jelentett, amelynek semlegesítése felgyorsíthatta volna az amerikai és a brit csapatok előrenyomulását.

(Az első orosz hadifogoly táborok Nagy-Britanniában) Az erkölcsileg nem kifogásolható, de sokkal inkább aktuálpolitikai megfontolások alapján született moszkvai döntés után egy hónappal 1200 ilyen embert ejtettek fogságba az angolok. A korabeli brit sajtóban megjelent helyszíni tudósítások megdöbbentő képet festenek a náci hadseregben napi 2 dekás kenyérfejadagon tartott, testükön kínzások nyomait viselő, halálra rémült oroszokról, akik az újságírók szerint örömkönyvek között fogadták a hírt Cherbourg bevételéről.³⁰ A kortársak egybehangzó emlékezete szerint ezt a hatalmas tömeget nagyrészt a német megszállók által 1942-ben munkaszázadokba besorozott volt szovjet állampolgárok alkották. Rendszeres ütlegetés közepette kényszermunkát végeztek velük, és mivel idegen nyelveket nem tudtak, a családdal való levelezést pedig nem engedték meg nekik, a többnyire tanulatlan, primitív embereknek fogalmuk se volt arról, mi folyik a világban. Amikor a szövetségesek bombázni kezdték a megszállt francia területeket, német altisztjeik otthagyták őket.

Ebben az öntudatlanul sodródó embertömegben – szemben a tudatos döntés alapján a németekhez áttált szovjet tisztekkel és katonákkal – nagyon sok hasonló eset volt. George Orwell például olyan tibetiekkel találkozott a Normandiában foglyul ejtett katonák között, akiket néhány évvel korábban csoportosan elfogtak a szovjet határ közelében. Beterelték a Vörös Hadseregbe, puskát nyomtak a kezükbe. Alakulatukkal együtt előbb német, majd brit fogságba kerültek anélkül, hogy a saját anyanyelvükön kívül egyetlen szót sem értő katonákkal bárki beszélni tudott volna.³¹

A britek egyébként már jóval a normandiai partra szállás előtt is foglyul ejtettek egykori szovjet állampolgárokat. 1942–1943 során például a Tuniszban folyó harcok nyomán kerültek hozzájuk valamikor német kényszermunkára hurcolt szovjet emberek. Az alexandriai tranzitlágerben töltött néhány nap után vonaton, illetve egyes esetekben gépkocsin – Haifán, Teheránon, Bagdadon keresztül – a szovjet határhoz szállították őket. Akkor még a foglyok nem tudták, mi vár rájuk, ezért viszonylag kevés szökési kísérlet fordult elő. Az

NKVD munkatársak a Kaspi tenger egyik szigetén létesített lágerbe terelték őket. Onnan marhavagonokban a GULAG táboraiába kerültek.

Ugyanebben az időben a szövetségesek újra képet kaphattak Moszkvának a szovjet hadifoglyokkal kapcsolatos álláspontjáról. 1942 februárjában a Nemzetközi Vöröskereszt értesítette Molotovot, hogy Nagy-Britannia hozzájárul az afrikai brit gyarmatokon fogva tartott szovjet állampolgárok számára történő élelmiszer szállításához. A kanadai Vöröskereszt 500 üveg vitamint ajánlott fel nekik – Moszkva azonban mindkét javaslatot válasz nélkül hagyta. Egy évvel később a Kreml újra elutasított egy ilyen kezdeményezést, Molotov pedig 1942 májusában elhárította Rooseveltnél elnök javaslatát, hogy a Szovjetunió kössön megállapodást Németországgal, a hadifoglyokkal való kölcsönösen emberséges bánásmódról.³²

(Mire számítottak a hadifoglyok a brit légereken?) A normandiai partraszállás során a német fogságba került egykori szovjet állampolgárok a brit felderítés jelentése szerint „leültek a földre, és várták, mi lesz velük. A német őrmesterek nem léptek közbe, még csak meg sem próbálták ellenállásra kényszeríteni őket.,,

Az Overlord hadművelet – a normadiai partraszállás – után egy hónappal 1200 így elfogott katona Nagy-Britanniába került, azokba a táborokba, ahonnan a brit alakulatok állomásoztak, mielőtt elindultak volna Franciaországba. Mindnyájan örültek, hogy Sztálin, majd Hitler uralma után végre enni kapnak, és békén hagyják őket. Voltak azonban köztük olyanok, akiket homályosan gyötörni kezdett az áruulás érzése. 1944 júliusában két öngyilkosság jelezte a félelembe csapó bizonytalanság térhódítását, amelynek további tápot adott Moszkva makacs hallgatása.

A brit hadvezetés is értetlenül szemlélte, hogy milyen mereven távol tartják magukat a londoni szovjet követség emberei az orosz hadifoglyok táborától. Ez mindenkinek kínos volt. Az angoloknak azért, mert a nyugati világgal szembeni gyanakvás légkörében nevelkedett foglyok őket okolták az elhúzódo kapcsolatfelvétel miatt. Az érintetteket pedig a brit hatóságok által a szovjet követségre szabályosan eljuttatott kérvényeik tanúsága szerint minden nappal jobban kínozza a kényszeres vágy, hogy magyarázatot adjanak a történetekre, és felajánlják, hogy fegyverrel a kezükben harcolnak a náci Németország feletti győzelemért.

A szovjet vezetés azonban nem volt hajlandó elismerni, hogy a német alakulatokban a Vörös Hadseregből dezertált tisztek és katonák harcoltak. Ezzel ugyanis egyszersmind beismerték volna, hogy állampolgáraik a magasabb rendüként hirdetett szovjet rendszerrel való elégedetlenségük miatt milliós nagyságrendben elhagyták szülőföldjüket.³³ A geopolitikai expanzió évtizedes álmait megvalósító Sztálin valóban nem hagyhatta, hogy birodalmának és rendszerének ilyen rossz hírért keltsék – éppen azokban az országokban, ahová exportálni készült a szovjet szisztémát.

(A vlaszovisták: a harmadik út?) A menekültek, a hadifoglyok, a kényszmunkára hurcoltak egy része már a háború elején úgy döntött, hogy fegyvert fog az életét megnyomorító, családtagjait elpusztító szovjethatalom ellen. A háború folyamán több százezer – egyes, ellenőrizhetetlen adatok szerint közel egymillió – ember csatlakozott a hazáját megszállva tartó náci német hadsereghez.³⁴

Azok, akik a háború végén önként visszatértek, éppúgy rögtönítélő bíróság elé kerültek, mint akiket a Szovjetunió nyugati szövetségesei a Kreml zsarolással felérő követelésére – a saját hazájukban tapasztalható tiltakozás ellenére – akaratuk ellenére kiadtak Sztálin hatóságainak. Az ítélet halál, de legjobb esetben is 15–20 éves lágerbüntetés volt.³⁵ A GULAG

1945 utáni történetében minden esetre a politikai foglyokat mind az örök, mind köztörvényes társaik „fasisztáknak,„ „németeknek,„ vagy „vlaszovistáknak,„ hívták. (Ez a három szitokszó csaknem a szovjet rendszer összeomlásáig megmaradt az orosz nyelvben.)

Az első tömeges átállásra két hónappal a Barbarossa terv kezdete után, 1941. augusztus 2-én került sor Belorussziában, Mogiljov környékén. Értelmi szerzője Ivan Kononov őrnagy volt, aki már 1940-ben, a finn háború alatt készült az átállásra, mert abban a gyűlölt bolszevik rendszer elleni küzdelem soha vissza nem térő lehetőségének látta.

Igaz, információ hiányában a 38 éves Kononov és elvbáratai nem sejtették, hogy Hitler nem a szabadságot és a függetlenséget, hanem a rabszolgák szerepét szánta a megvetett orosz nép fiainak. Ezt Sztálin hatalmas birodalmának polgárai azért nem tudhatták, mert a Molotov–Ribbentrop-paktum és a német támadás között eltelt 22 hónapban – Hitlernek tett baráti gesztusként, Európa felosztásának reményében – a Kreml felfüggesztette az antifasiszta propagandát.³⁶ 1939 őszén a szovjet cenzúrahivatalok ennek jegyében 4200 „németellenesnek,„ minősített – valójában antifasiszta – művet tiltólistára tettek. A könyvtárak szabadpolcairól a zárt könyvek közé vitték a náci veszélyről szóló műveket.³⁷ Ez lett a sorsa a tragikus sorsú német kommunista, Ernst Thälmann válogatott beszédeinek éppúgy, mint egy jelentéktelen szovjet szerző 1933-ban megjelent művének, amely a cenzorok szerint „túlságosan élesen szól a német fasizmus álszentségéről,„. Saját ideológiai éberségük bizonyítására a cenzorok sietve hozzátették: „A jelenlegi körülmények között a könyv itt leírt tartalma nem felel meg külpolitikánknak,„³⁸ Amelyet pontosan meghatározott, hogy a szovjet külpolitika formális irányítója, Vjacseszlav Molotov még 1940 őszén német belügynek nyilvánította a náci ideológiát.

Amikor Ivan Kononov őrnagy úgy döntött, hogy átáll a németekhez, katonáinak felkínálta a választási lehetőséget: ha akarnak, maradjanak, ha nem, menjenek vele. Elgondolkodtató, hogy kivétel nélkül valamennyien az átállás mellett döntöttek. Ez a szovjet alakulat von Schenkendorf vezérőrnagy parancsnoksága alatt, 102. kozákezered néven folytatta a háborút.³⁹

A Vörös Hadsereg fogságba került tisztjei és katonái, akik beleegyeztek, hogy a hazájuk ellen támadt náci német hadsereg bármely alakulatában fegyverrel harcoljanak, egyértelműen hazaárulást követtek el. Motívumaikat azonban érdemes meghallgatni. „Azt hiszi,„ írta például egy őrmester, aki két háborús kitüntetéssel a mellén került német fogságba, „hogy eladtuk magunkat a németeknek egy tál lencséért? De mondja meg nekem, hogy miért árult el bennünket a szovjet kormány? Miért árult el millió és millió hadifoglyot? Láttuk különböző nemzetek hadifoglyait: valamennyiükről gondoskodott a kormányuk. Otthonról a Vöröskereszten keresztül küldtek nekik csomagot, leveleket a családjuktól. Egyedül csak az oroszok nem kaptak semmit (...). Vajon mi nem harcoltunk? Vajon nem védtük a kormányunkat? Vajon nem harcoltunk a hazánkért? Ha Sztálin megtagadott bennünket, mi sem kívántunk vele közösséget vállalni...,“⁴⁰

A legtöbb „vlaszovistának,„ ez volt a legfőbb érve, amellyel igazolni igyekezett az átállást. Amelynek méretei hamarosan megeremtették az igényt, hogy a gyorsan növekedő, amorf embertömeg élére egy mindenki számára elfogadható, hiteles, köztiszteletben álló hadvezér álljon. Erre a szerepre keresve sem találhattak volna alkalmasabbat az akkor 42 éves Andrej Vlaszov tábornoknál, a Vörös Hadsereg egyik legtehetségesebb hadvezérének, aki 1942. július 13-án, egész hadserege bekerítése nyomán esett fogságba.

A német hadvezetés jól mérte fel, hogy a nyizsnij novgorodi parasztcsaládból származó, 1919-től hivatásos katonaként hatalmas tapasztalatot szerzett tábornok – nemzeti alapon – egy bolszevikellenes katonai mozgalom emblematikus alakjává válhat. Karrierje a Tuhacsevszkij per után ívelt fel igazán: ekkor a felső tisztikar második vonala a kivég-

zettek helyére lépett. 1940-ben, amikor a Vörös Hadseregben újra bevezették a cári hadsereg rendfokozatait, Andrej Vlaszov már vezérőrnagyi kinevezést kapott. 1941-ben pedig hadseregarancsnokként előbb sikerült kivezetnie katonáit a kijevi katlanból, majd a 20. hadsereg élén egyike lett a Moszkvát megmentő szovjet tábornokoknak.

Ezután következett be a tragédia: Sztálin a blokádba zárt Leningrád felszabadítására küldte Vlaszovot, és a német állásokba mélyen beékelődött hadseregét nem engedte visszavonulni. A tábornok két hónapot töltött katonáival a mocsarakban, élelem, fegyver, légi támogatás nélkül. Emberei dögöt ettek, és kanibalizmusra vetemedtek – végül azután megadták magukat az őket körülzáró német alakulatoknak.

Andrej Vlaszov a vinnyciai hadifogolytáborba került, ahonnan egyenesen a német hadvezetéshez vitték, tárgyalni. Viszonylag gyorsan megszületett a megállapodás: a számos megalázó feltétel ellenére a tábornok vállalta, hogy névleges parancsnoka lesz egy nagy létszámú – ám a háború utolsó néhány hetéig lényegében csak papíron létező – hadseregnek, amely a Vörös Hadseregnek nem annyira katonái, mint inkább morális megtörsését szolgálta volna.

A hadifoglyok egyenruhát kaptak: a német uniformis bal karjára egyszerűen felvarrták a ROA betűket, a Rosszjiszkaja Oszvobogyityelnaja Armija – Orosz Felszabadító Hadsereg – szavak rövidítését, az orosz nemzeti lobogó fehér–kék–vörös színeit imitáló pajzson. Hitler az oroszok iránti megvetésében és bizalmatlanságában csak 1944 szeptemberében szánta rá magát, hogy engedélyezze a homogén orosz hadosztályokból és egy kisebb légi-erőből álló Orosz Felszabadító Hadsereg felállítását.

1944 novemberében Vlaszov tábornok összehívatta az Oroszországi Népek Felszabadítási Bizottságát. A bolsevik-és szovjetellenes szervezet november 14-én Prágában kiadott manifestuma nem kötelezte el magát se a német nemzeti szocializmus, se a zsidóellenes politika mellett. „Tiszteletes békét kíván Németországgal,„ és kötelezettséget vállalt a Berlinek nyújtandó, de „az orosz becsületet, függetlenséget nem sértő segítségnyújtásra,„⁴¹

A jókora késéssel létrehozott Vlaszov-hadsereghez való csatlakozásra azonban nem mutattak késztséget az addigra ugyancsak felállított nemzetiségi alakulatok, köztük a Krasznov tábornok parancsnoksága alatt álló kozák egységek. Himmler is csak 1945. április 25-én egyezett bele, hogy a kozák hadtest Vlaszov parancsnoksága alá kerüljön.⁴²

Addigra már se a németeknek, se a Vlaszov hadsereg parancsnokainak nem maradt mozgáster. Noha a tábornokot már várta egy repülőgép, hogy Spanyolországba menekítse, ezt a scenáriót már nem tudta elfogadni. Elfogták, visszavitték a Szovjetunióba, ahol halálra ítélték, és kivégezték. Az ítélet szövegét 1946. augusztus 2-án körbeadta a szovjet sajtó.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AFANASZJEV, J. 1996: Drugaja vojna, Moszkva
 APPLEBAUM, A. 2005: A GULÁG története. Európa Kiadó, Budapest.
 ARMSTRONG, J. 1955: Ukrainian Nationalism: 1939–1945, New York
 AVTORHANOV, A. 1988: Imperija Kremlja. Szovjetszkij tyip kolonyialzma, Garmisch-Partenkirchen
 BLJUM, A. 1996: Jevrejszkij voprosz pod szovjetszkaj cenzuroj 1917—1991, Szentpétervári
 BOLSAJA 1928: Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedyija, Moszkva.
 CHURCHILL, W. 1999: A második világháború. Európa Kiadó, Budapest
 CSERKASZOV, K. 1963: Genyerál Kononov: otvet pered isztoriej za odnu popitku. Melburne
 ELLIOT, M. R. 1973: The United States and Forced Repatriation of Soviet Citizens, 1944–1947. *Political Science Quarterly*, 1973, 58. kötet
 GEREBEN Á. 2000: Antiszemitizmus a Szovjetunióban. PolgArt, Budapest
 GEREBEN, Á. 2001: Egyház az ateista államban. PolgArt Kiadó, Budapest.

- GEREBEN, Á. 2007: Beszélgetések a Gulag-ról, előkészületben
- GORJAJEVA, T. 1997: Isztorija szovjetszkaj polityicseszkaj cenzuri, Moszkva
- GULAG 1999: GULAG: Jevo sztroityeli, obitatyeli i geroji. Frankfurt am Main—Moszkva (szerk. Dobrovolszkij, I.)
- GULAG 2002: Glavnoje upravlenyije lagerej 1918—1960. (összeáll. Kokurin, A. és Petrov Ny.) Moszkva
- KEMÉNYFI B. 1989. Magyar levették a sarkkörön túl. Magvető, Budapest
- KITCHIN, G. 1935: Prisoner of the OGPU, London—New York—Toronto
- KOKURIN, A.: 1994: 62. GULAG v godi vojni. *Isztoricseszkij arhiv*, 1994/3.
- KORIAKOV, M. 1948: I'll Never Go Back, London
- KOSZTIRCSENKO, G. 2001: Tajnaja polityika Sztalina: vlaszty i antyszemityizm, Moszkva
- KOTEK, J.—RIGOULOT, T. É. N.: A táborok évszázada. Nagyvilág, Budapest.
- KOZLOV, A. 1996: Raszkazacsivanyije: Don, 1919 god, in: N. Ivnyickij (szerk.): Szugybi russzijszkovo kresztjansztva. Moszkva.
- KOZLOV, V. 1989/2: O ljudzskih potyerjah Szovjetszkovo Szozuja v Velikoj Otyeecsesztvennoj Vojnye 1941—1945. *Isztorija SZSZSZR*.
- KRASZNOV, NY. 1957: Nyezabivajemoje
- MACKIEWICZ, J. 1957: Kontra. Párizs
- MAJDANEK JELENTÉS 2004: www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/lublin1.html (A Lublin határában létesített majdaneki haláltáborban elkövetett német gáztettek kivizsgálására alakult lengyel—szovjet rendkívüli bizottság közleménye (1944))
- MASSZOVIJE REPRESSZII V SZSZSZR 2004: Isztorija sztalinizskovo GULAGa. Konyec 1920-h—pervaja polovina 1950-h godov, Moszkva.
- NAUMENKO V. 1962: Velikoje predatyelsztvo: vidacska kazakov v Lience i drugih mesztah 1945—1947. New York
- NÜRNBERG 1945: www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/nurnberg/jackson7.html 3.
- PETROV, V. 1951: It Happens in Russia: Seven Years Forced Labour in the Siberian Goldfields. London
- PROUDFOOT, M. 1957: Malcolm J. Proudfoot: European Refugees. London
- REITLINGER G. 1960: The House Built on Sand. London
- REPORT 1948: Report of the International Committee of the Red Cross on its Activities during the Second World War September 1, 1939—June 30, 1947. Genf
- ROSSI, J. 1987: Szpravocsnyik po GULAGu. OPI, London, 1987
- SCHOLMER, J 1954: Vorkuta, London
- SETH, R. T. 1972: Jackals of the Reich: The Story of the British Free Corps. London
- SZOLZSENYICIN, A. 1993: A GULAG szigetvilág, 1918—1956. Európa, Budapest. 1—3. kötet.
- TOLSTOY, N. 1977: Victims of Yalta, London.

JEGYZETEK

- 1 SZOLZSENYICIN, A. 1993: 1. kötet, 105—106. Epstein így fogalmazott ebben a cikkben: „Az oroszokat, akik immár két esztendője éltek a brit hatóságok kezében a biztonság hamis érzetében, derült égből villámcsapásként érte,, hogy „repatriálják őket ... Túlnyomórészt egyszerű orosz parasztok voltak, akik keserű, személyes haragot tápláltak sérelmeik miatt a bolsevikok ellen,, Uott, 106.
- 2 A Tolsztoj család egy 1935-ben, már Nagy-Britanniában született leszármazottja, Nyikolaj Tolsztoj-Miloslawski a korábban zárt archívumokban folytatott ötéves munkát követően ekkor tette közzé vaskos könyvét, amelyben feltárta a korábban csak a GULAG-irodalomból – tehát a folyamat legutolsó stációjából – ismert történet kezdeteit: TOLSTOY, N.: 1977.
- 3 TOLSTOY, N.: 1977. 19—20; REPORT 1948: 1. kötet, 405—420.
- 4 BOLSAJA 1928: kötet, 86. A szovjet álláspont szerint Moszkva a Nemzetközi Vöröskeresztet sem ismerte el. SZOLZSENYICIN, A. 1993: 1. kötet, 251.
- 5 TOLSTOY, N.: 1977: 29.
- 6 A Viktor Szuworov (Vlagyimir Rezun) volt szovjet hírszerző által először felvetett, általa több könyvben részletesen tárgyalta koncepció mindmáig heves vita tárgya Oroszországban és a nemzetközi történelmszvilágban, ahol sokan baloldali ideológiai indítástól vezérelt, vaskos monográfiákban igyekeznek cáfolni Szuworov-Rezun elméletét. Egyre több jel mutat azonban arra, hogy a sztálini Szovjetuniót a folyamatok mélyén működtető, ideológiai és aktuálpolitikai szempontból is létfontosságú területi expanzió az 1930-as évek legvégétől szükségképpen része volt a tervezett háborúnak.
- 7 AFANASZJEV, J. 1996: 32—224. Winston Churchill szerint „Sztálin minden tőle telhetőt megtett a Hitlerrel való megbízható és hűségese együttmű-

- ködés érdekében (...) Sztálin és Molotov kötelességszerűen gratulált minden német győzelemhez. Ontották az élelmiszert és a létfontosságú nyersanyagokat a német birodalomba., CHURCHILL, W. 1999: I. kötet, 420., 515.
- 8 KOZLOV, V. 1998/2. 132–139.
- 9 AFANASZJEV, J. 1996: 313., 339.
- 10 TOLSTOY, N. 1977: 22.
- 11 MAJDANEK JELENTÉS 2004: I. rész, 6–7.
- 12 SZOLZSENYICIN, A. 1993: I. kötet, 277.
- 13 L. erről részletesen GEREBEN Á. 2001: 239–244.
- 14 Fritz Saukel német munkaügyi főmegbízott. A nürnbergi perben halálra ítélték, és kivégezték.
- 15 NÜRNBERG 1945:
- 16 Életkörülményeiről I. REITLINGER G. 1960: 157–284; Armstrong, J. 1955: 123–125; PROUDFOOT, M. 1957: 78–93.
- 17 NÜRNBERG 1945:
- 18 SZOLZSENYICIN, A. 1993: I. kötet, 274.
- 19 Ilyen eseteket Keményfi Béla is felidézett a vele folytatott beszélgetésben. L. Beszélgetések a GULAG-ról, megjelenés előtt.
- 20 Erről az egyik leggyakrabban idézett emlékezés NAUMENKO V. 1962: I. kötet, 63–64.
- 21 PROUDFOOT, M. 1957: 38.
- 22 PETROV, V. 1951: 369–370.
- 23 ZRASZNOV, NY. 1957: 18. Nyikolaj Tolsztoj nem zárja ki, hogy ezeket a kilengéseket a németek szervezték, „az oroszok”, diszkreditálására. TOLSTOY, N. 1978: 191.
- 24 TOLSTOY N. 1977: 170—171.
- 25 MACKIEWICZ, J. 1957: 121—123.
- 26 A fiatalember szüleivel együtt 1917 után Jugoszláviába került. Ott nőtt fel, és a háború kitörése után a szerb hadseregben harcolt a németek ellen. Miután fogságba esett, beleegyezett, hogy a bolsevikok ellen harcoló kozák alakulatok katonája legyen. Később azonban megtagadta, hogy egységével Afrikába menjen, mert ott azok ellen kellett volna harcolnia, akik az I. világháborúban Oroszország szövetségesei voltak.
- 27 TOLSTOY, N. 1977: 174.
- 28 TOLSTOY N. 1977: 32.
- 29 REITLINGER, G. 1960: 350.
- 30 TOLSTOY, N. 1977: 35. A szerző utal egy Normandiában fogságba ejtett „oroszról”, a londoni katonai múzeumban látható fényképre: az apró turkesztáni férfi, karszalagján az iszlám jelképeivel, mosolyogva áll az öt foglyul ejtő két nagydarab brit tiszt előtt, akiknek politikai nézeteiről éppúgy fogalma sem volt, mint a német feletteseinek vagy szovjet főnökeinek világfelfogásáról.
- 31 A GULAG egy másik tibeti rabjáról I. SCHOLMER, J. 1954. 119.
- 32 ELLIOT, M. R. 1973: 258.
- 33 A briteknél állítólag 30 alkoholista dezertált összesen. SETH, R. T. 1972:
- 34 Az Anne Applebaum által közölt százötvenezres számot más források nem igazolják. APPLEBAUM, A. 2005. 2. kötet, 46. Összehasonlításképpen: az első világháborúban mindössze kétezer ukrán nacionalista állt át az ellenséghez.
- 35 Jacques Rossi néhány olyan „vlaszovista”, rabbal is találkozott a GULAG-on, akit tíz évre ítélték. ROSSI, J. 1987: 53.
- 36 E külpolitika 1935-től tapasztalható stációról I. GEREBEN Á. 2000: 127—141.
- 37 BLJUM, A. 1996: 45—80. KOSZTIRCSENKO, G. 2001: 220. A betiltó rendelkezéseket közli GORJAJEVA, T. 1997: 325—329.
- 38 BLJUM, A. 1996: 84.
- 39 CSERKASZOV, K. 1963: I. kötet, 120–140.
- 40 KORIAKOV, M. 1948:: I'll Never Go Back. London, 1948. 111–112.
- 41 SZOLZSENYICIN, A. 1993: I. kötet, 297.
- 42 SZOLZSENYICIN, A. 1993: I. kötet, 296–297.

Az élet keletkezése és a világnézet

Az élet keletkezésének kérdése egyike a legbonyolultabbaknak az emberiség kultúrtörténetében. Erre vall az, hogy ennek csupán ismeretelméleti része az idők folyamán állandó hullámozásban volt és van, kezdettől fogva a mai napig. A megoldásra keresett két szélsőséges válasz végső soron ma is azonos: 1. Az élet keletkezése az élettelen anyagból megfelelő körülmények között az anyagi világban természetes folyamat. 2. Az élet keletkezéséhez közvetve teremtő erő kell, melynek végső oka az anyagi világban kívül keresendő.

(*Az élet keletkezése mint világnézeti kérdés a klasszikus ókortól a 19. századig*) Az élet keletkezésének kérdése az európai kultúrkörben már a klasszikus ókorban felvetődött. Két fontosabb véleményt kell ebben az időszakban kiemelni. A római Titus Lucretius Carus (i.e. 98 – 53) az egész problémát a görög atomisták (Leukipposz, Démokritosz) materialista filozófiai rendszerébe illesztette bele. A *De rerum natura* című tankölteményébe az atomizmust a görög Epikurosz (i.e. 341–270) közvetítésével veszi át. Epikurosz és Lucretius azonban a korai atomisták szigorúan determinisztikus elképzeléseivel szemben az élet keletkezésénél szerepet juttatnak a véletlennek is. Lucretiusnak számos meglepően modernnek tűnő elképzelése van, mely miatt az evolucionizmus, sőt a darwinizmus előfutárának tekinthető. Ateista filozófiája azonban már határozottan világnézeti. Tőle származnak a következő sorok: „Primus in orbe deum fecit timor ardua coelo, fulmina dum caderent, (A földön Istent a félelem csinált, midőn az égből villámok meredeken csaptak alá.).

Arisztotelész (i.e. 384 – 322) elképzelései nem filozófiai, hanem természetrajzi megfigyeléseken alapulnak, melyeket azonban tévesen értelmezett. A romlandó anyagokban (élelmiszer, gyümölcsök, állati tetemek stb.) időben megjelenő férgekrol vagy hasonló élőlényekrol feltételezte, hogy azok az élettelen anyagból keletkeztek. A folyamatot római követői „generatio aequivoca,-nak nevezték el (magyarul „ösnemzés,-).

Arisztotelész bölcséleti rendszerében az élt az életteleennél lényegileg értékesebbnek tartotta és ezt az „entelecheia,- fogalom bevezetésével fejezte ki. Ennek a görög szónak értelme olyan dolgot jelent, mely létrejöttének célját önmagában bírja, azaz nem rajta kívülálló, többnyire véletlenszerű folyamatok összjátékának a végeredménye.

Mindkét előző példánál régebbi felfogást hirdettek a bibliai zsidó szentkönyvek, amelyek *Mózes öt könyve* néven maradtak fenn és a kereszténység megjelenésével kerültek az ókori, európai kultúrkörbe. Ezek közül az első foglalkozik a Világ teremtésével, mely szerint az élő világ egy legfőbb személyes lény, Isten teremtő erejével jött létre hat időszak alatt.

A középkori keresztény bölcséletben, mely a Biblia teremtéstörténetére támaszkodott, ez a kérdés nem jelentett problémát. Meg kell azonban jegyezni, hogy Augustinus (Szent Ágoston. i. sz. 354–430) a fejlődés (evolúció) gondolatát nemcsak az élővilággal, hanem a dolgok teremtettségével is összeegyeztethetőnek tartotta, több, mint másfélezer esztendővel az evolucionista természettudósok előtt.¹ Ugyanekkor az élet keletkezésére, természettudományos vonatkozásban, még a 17. században is Arisztotelész generatio aequivoca tanát fogadták el. A témával kapcsolatos, fontos név ebben az időben Jean Baptist Van Helmonté, Galilei kortársáé, aki 1644-ben halt meg. Művei, *Ortus medicinae* címmel csak

halála után jelenhettek meg, mert szerzőjük tartott az inkvizíciótól. Az orvostudományban jártas emberként ő már kísérleteket is végzett. Az anyagmegmaradás elvén arra a következtetésre jutott, hogy „minden élet kémia.”² Ily módon előfutára volt a ma legdivatosabb áramlatnak, a redukcionista biológiának. Az életet, mint jelenséget természettudományos kérdésként kezelte, de istenhívő volt, hasonlóan Galileihez.

Az élővilág keletkezésének a problémája a 18. századi felvilágosodás időszakában vetődik fel újra, amikor a föld-, állat- és növénytan kezd önálló és rendszerező tudománnyá válni (Linné, Buffon). A kezdetben természettudományos célkitűzésekkel induló vizsgálódások fokozatosan heves világnézeti harc eszközeivé váltak, ahol Linné bibliai fundamentalizmusától kezdve, Holbach és Lemettrie legdurvább materializmusáig számos elképzelés volt megtalálható. Voltak azonban pozitív tények is, melyek előrevetítették a természettudományos kutatás elengedhetetlen kísérleti jellegét, amerikai a fizikában Galileivel több mint száz évvel korábban már megkezdődött. Needham (1713–1781) és Spallanzani (1729–1799) már kísérleti úton is vizsgálták a generatio aequivoca lehetőségét, de az akkori hiányos ismeretanyag és a kísérleti körülmények pontatlansága miatt abban az időben döntés nem születhetett. Ez a feladat a 19. század közepe táján Pasteurre várt, előzetesen azonban még meg kell állnunk ennek a századnak az elején.

1809-ben jelent meg Jean Baptist de Lamarck, francia zoológus *Philosophie Zoologique* című könyve, amelyben fölveti az élőlények evolúcióval történő keletkezésének a lehetőségét. Lamarck (1744–1829) mint a francia forradalom kortársa, világnézetileg deista, a következőképpen ír: „Élet és szerveződés a természet produktumai, egyúttal eredményei annak az erőnek, melyet a dolgok és törvények Legfőbb Alkotója a természetre ráruházott.”³ – „A természet hővel, elektromossággal és nedvességgel hozza létre közvetlenül vagy önként következő generációkon keresztül... az élő testek legfejlettebb formáit a legegyszerűbbekből.” Lamarck elképzelései végeredményben kompromisszumok a teremtő erő, a generatio aequivoca és az evolúció fogalmai között.

(*A biogenezis kutatása a 19. században*) A biogenezis kultúrtörténetében határkövet jelentett a 19. század közepe. Ekkor, mai szóval élve, két paradigmaváltás következett be. 1859-ben jelent meg Darwin alapvető műve, a *Fajok keletkezése természetes kiválasztódás útján*. Elképzeléseit természetrajzi megfigyelései alapján fogalmazta meg, melyeket föld körüli útján gyűjtött össze. Ezzel egy időben ismertette Pasteur (1859–1861) kifejezetten kísérleti alapokon nyugvó vizsgálatainak eredményeit, melyekkel bebizonyította, hogy az ősnemzés, azaz az „élő anyag, keletkezése élettelenből a jelenben nem lehetséges. A Société Chimique de Paris-ban, 1861-ben tartott előadásán szó szerint a következőket mondta: „Nem tartom magamat illetékesnek, hogy válaszoljak arra a kérdésre, létezett-e valaha ősnemzés. Ezt akár mellette, akár ellene, nem lehet bebizonyítani. Azt azonban a leghatározottabban állítom, hogy minden olyan kísérletben, amelyekben a legkezdetleгеbb élőlények ősnemzésének létezését vélték felfedezni, a megfigyelő vagy illúzió vagy hibaforrások áldozatává lett, melyet vagy nem ismert fel vagy nem tudott megakadályozni.”⁴

Az már ismeretes volt (1838), hogy az élet legkisebb egysége mind a növény (Schleiden, 1804–1881), mind az állatvilágban (Schwann, 1810–1882) a sejt. Virchow elvét: „Omnis cellula e cellula, („Minden sejt sejtből származik.”) a korabeli tudóstársadalom általában elfogadta. De mi volt a sejt előtt? A biológiai evolúció és a sejtelmélet ötvözésével logikus volt az élővilág keletkezését egy „össejtből, származtatni. Darwin kezdetben maga is hajlott erre a magyarázatra, mert úgy érezte, hogy ez a kérdés túlmutat a természettudományokon és így, ezen a ponton, nem zárta ki az isteni teremtő erő közreműködését

valamilyen formában. Ezek a korábbi nézetei egy protestáns (anglikán) teológus, William Paley *Natural Theology* és *Bridgewater Treatises* című munkáin alapultak. Darwin elképzeléseinek első megfogalmazásakor (*Design*, 1842, *Essays*, 1844) elfogadja Paley véleményét, aki az élővilág felbukkanásában tervezettséget lát. *A fajok eredete* című munkájának még a hatodik kiadásában is azt írja, hogy „tökéletesség van abban, hogy Isten az életet kezdetben egy vagy néhány progenotába (összejtbe) lehelte bele és ebből bontakozott ki az élővilág.”⁵ Az élet keletkezésének problémájával azonban, Pasteur kísérleti eredményeinek megismerése után, nem szívesen foglalkozott. 1863. március 29-én Hooker J. D.-hez címzett levelében már ezt írja: „Jelenleg az élet eredetével foglalkozni nem egyéb ostoba sületlenségnél; ezzel az erővel az anyag eredetéről is elmélkedhetnénk..”

Az „élő anyagnak„ az élettelenből való keletkezésével kapcsolatban komoly fenntartásai voltak. 1871-ben így ír: „Gyakran mondogatják, hogy mindazon feltételek, melyek az élő szervezetek első keletkezéséhez ma jelen vannak, mindig is jelen voltak. De ha („és őh kicsoda nagy ha„) elfogadnánk egy kis meleg pocsolóyt az ammónia és foszfor só-féleségeivel fény, meleg, elektromosság jelenlétében, akkor egy kémiai úton keletkezett fehérje azonnal további, bonyolult változásoknak lenne alávetve; az ilyen anyag a jelen napjaiban tüstént elnyelődne vagy adszorbeálódna, ami viszont nem lett volna lehetséges az élőlények keletkezése előtt.”⁶ Darwin tehát kénytelen elfogadni, sőt sajnálkozását fejezi ki, hogy „élő anyag„ keletkezésének kimutatása az élettelenből a jelenben gyakorlatilag lehetetlen, mert a természeti környezetben nincsenek „steril„ viszonyok, s ha keletkeznének is szerves anyagok a biogénen, azt a mikroorganizmusok azonnal elbontanák.

A korabeli materialista természetfilozófia hívei hamar „ráharaptak„ a darwinizmusra, és ezzel már a kezdet kezdetén túlléptették illetékességének határait. Thomas H. Huxley (1825–1895) az élet keletkezését az evolucionizmus központi problémájának tekintette, sőt „szekularizált vallásnak fogta föl. A darwinizmus, mint világnézet másik fő propagálója a zoológus Ernst Haeckel (1834–1919). Haeckel a jénai egyetemen az invertebráták morfológiáját kutatta. Fő műve a *Generelle Morphologie der Organismen* (1866). A kételkedő és tépelődő Darwinnal szemben, ő a *Welträtsel* című könyvében határozottan és egyértelműen a világnézeti materializmus (monizmus) alapjára helyezkedett. Így ír: „...nem látszik tökéletes különbség organikus és anorganikus természetes testek között, sem az alak és a szerkezet, sem az anyag és az erő tekintetében...és nem létezik áthatolhatatlan szakadék organikus és anorganikus természet között.”⁷ A szélsőséges nézetek, mint arról a későbbiekben is lesz szó, néha meglepő módon találkoznak, mint ez Haeckel következő deista jellegű kijelentéséből is megállapítható: „Ha nem fogadjuk el (az élet) önmagából keletkezésének a tényét, akkor a fejlődés történetének ezen a pontján vissza kell fordulni egy természetfölötti teremtés csodájához...az én számomra az az elképzelés, hogy a Teremtő ezen az egy ponton önkényesen beleavatkozik az anyag fejlődésének szabályszerű menetébe, és amely minden más vonatkozásban teljesen az ő közbeavatkozása nélkül halad, szerintem éppoly elfogadhatatlan egy hívő elme, mint egy tudományos értelem számára.”⁸

Haeckel előző szavai az élővilágnak egy protozoából (egysejtűből) történő kifejlődésére (evolúciójára) vonatkoznak, választ azonban a fogas kérdésre – „hogyan és miből?„ – nem adnak. Fontos azonban itt megjegyezni, hogy még a 19. század második felében is akadtak természetkutatók, akik elfogadták az „élő anyag„ fogalmát. „Élő anyagnak„, azokat az élő szervezetek felépítésében fontos szerepet játszó fehérjéket tartották, melyek kémiai összetételéről és szerkezetéről akkortájt gyakorlatilag semmi sem volt ismeretes. Friedrich Engels a *Természet dialektikája* című művében, melyet Darwin halálának évében (1882) fejezett be, a következőket írja: „Az élet a fehérjék létezési módja; egy alapvető elem, mely állandó anyagcserét folytat a rajta kívüli környezettel, mely abbamarad az anyagcsere

megszűnése után. Ez magával hozza a fehérje elbomlását. Ha valaki is sikeresen tud majd fehérjetesteket kémiaiilag előállítani, kétségtelenül mutatni fogják az élet jelenségeit és az anyagcsere mechanizmusát fogják birtokolni, bármilyen gyöngye vagy rövidéletű legyen is az...⁹ Fehérjék kémiai összetételének kutatásában az első jelentős eredmények Emil Fischer német kémikustól erednek a 19/20. századforduló idejében (Nobel díj, 1911).

(Darwintól a 20. század közepéig) Pasteur kísérleti eredményei bizonyos mértékig lehűtötték a természettudományos érdeklődést a biogenezisszel kapcsolatban. Ugyanakkor azonban a 20. század közepéig mégis születtek olyan kísérleti eredmények, melyek később fontos szerephez jutottak a biogenezis kutatásában. Mindjárt a század elején nagy jelentőségűek voltak a szerves kémia területén Emil Fischer német vegyésznek a fehérjék kémiai összetételére vonatkozó megállapításai. (Nobel díj, 1911). A molekulák közti kölcsönhatások új formáit derítették fel Kossel W. és Lewis G. F. (1916). Az 1920 és 1926 közti idő a makromolekulás kémia születésének az ideje. A biológia területén, mint ennek segédtudománya, a genetika hozott elvileg is fontos eredményeket, noha ezeknek kezdete Gregor Mendel úttörő munkássága révén még a 19. század második felére nyúlik vissza. A mutációk létezésének és szerepének újbóli felismerése (Hugo de Vries, 1901), Morgan Th. H. és iskolájának klasszikus kísérleti vizsgálatai (1910 körül) megalapozták a tudományág robbanásszerű fejlődését a század második felében.

Fontos és kezdetben rejtélyesnek látszó esemény volt a vírusok felfedezése, noha a kutatások kezdete itt is még a 19. század eseménylistájához tartozik. Pasteur ugyanis a veszettséggel kapcsolatos megfigyeléseinél sejtette, az orosz Ivanovszkij pedig fertőzött dohánypalántákkal végzett növénykörtani vizsgálatokkal bebizonyította (1882), hogy kell valami olyan betegséget előidéző tényezőnek léteznie, mely méretben kisebb, mint a baktériumsejtek. A fertőző anyagot logikusan méregnek tartották, ezért adták neki a latin vírus nevet.

A vírusatással kapcsolatos további fontos kísérleti eredmények Felix D'Herelle, francia bakteriológustól erednek.(1915) Ő a baktériumok betegségeit tanulmányozva feltételezte, hogy a baktériumoknak maguknak is vannak parazitái, melyeket fágoknak nevezett el. Bebizonyosodott, hogy a fághatást még a baktériumoknál is kisebb vírusok idézik elő. Stanley W. M. angol biológusnak 1935-ben sikerült a dohány-mozaik vírust kristályosan is előállítani. Az elektronmikroszkóp megalkotásával (Ardenne M., 1940/41) nem csak a vírusok méretét sikerült megállapítani, mely nagyságrendekkel kisebb (10–100 mμ), mint a baktériumoké (átlagosan 1–10 μm), hanem a víruskristályok finomszerkezetét, sőt egyedi vírus részecskéket is sikerült láthatóvá tenni.

A fágok a baktériumokat elpusztították, miközben ezek anyagának felhasználásával saját maguk elszaporodtak. Kiderült azonban a vírusoknak egy másik tulajdonsága is. Csak élő baktériumok rovására tudtak szaporodni. Élettelen, bár szerves anyagban, pl. előzetesen valamilyen módon elölt baktériumok anyagában már szaporodásképtelenek. Felmerült az a sejtés, hogy vajon a vírusok nem jelenítik-e az átmenetet az élettelen és az élővilág között. A kristályosodás illetve a kristályosíthatóság az élettelen anyagokra jellemző tulajdonság. Ez annyit jelentene, hogy a vírus az általa megtámadott élő sejtben mint élőlény, azon kívül viszont élettelen anyagként viselkedik. Fennáll azonban itt (és még néhány helyen az élet keletkezésének a történetében) a tojás-tyúk probléma: Melyik volt előbb? Ha a vírus volt előbb, hogyan élt és szaporodott gazdasejt nélkül? Ha a gazdasejt volt előbb, akkor pedig nem lehet átmenetről szó, hanem valamilyen visszafejlődött vagy félresikeredett képződményről. A molekuláris biológia megjelenése után az utóbbi nézet vált elfogadottá.

A biogenezis-kutatás a század közepéig hasonló természetfilozófiai síkon stagnált,

mint a 19. század végén. Néhány tudós nevét mégis meg kell említeni, akik ebben az időszakban, legalább elvi síkon foglalkoztak az élet keletkezésének a problémájával. Időben ezek közül az első a svéd fizikokémikus, Svante Arrhenius, aki elsőnek nyerte el a kémiai Nobel díjat (1901-ben az ionelméletért). A 20. század elejéig a világegyetemet sztatikusnak és ennek megfelelően időben örökkévalónak tartották. A fizikus Helmholtz és az ő nyomdokain haladó Arrhenius az életet csíra formájában lebegő és a világűrben öröktől fogva létező részecskék formájában képzelte el. Ezek a részecskék az elképzelés szerint, a fénynyomás hatására vándorolnak a világűrben. Ha olyan égitestre kerülnek, melynek fizikai viszonyai alkalmasak az élet keletkezésére, akkor kifejlődnek belőlük az egysejtűek, majd ezekből – a darwini elvek alapján – a bonyolultabb élőlények. Az elképzelés a maga idejében teljesen filozófiai alapokon nyugodott. A 20. század első negyedében viszont beigazolódott kísérleti úton, hogy a világegyetem dinamikus képződmény, mely az idővel, mint fizikai tényezővel együtt jött létre. Sem időben nem örökkévaló, sem térben nem végtelen.¹⁰ Úgy tűnt, hogy ezek után ez a panspermiának elnevezett hipotézis az elavultak sorsára jut. Meglepő módon mégsem így történt. Ez azonban már a 21. század természetfilozófiájára tartozik. Így a kérdésre, a maga helyén, még vissza kell térnünk.

Arrhenius után, ebből az időszakból még három nevet kell említenünk a biogenezisszel kapcsolatban. Legkevésbé ismeretes ezek közt Jacques Loeb, noha másfél évtizeddel korábban hasonló elképzelései voltak, mint Oparinnak (lásd később). Két fontosabb munkájában 1906-ban¹¹ és 1924-ben¹² mint meggyőződéses mechanisztikus materialista, így nyilatkozik: „Látjuk jól, hogy a növények és állatok növekedésüknél élettelen anyagot élővé alakítanak át és így a kémiai folyamatok az anyagban elvileg nem különböznek az élettelenétől. Nincs ok tehát annak kijelentésére, hogy a biogenezis lehetetlen. Azt hiszem, hogy szolgálatára lesz a természettudományoknak, ha ifjabb kutatók számba veszik, hogy a biogenezis kísérleti úton célja a biológiának. Másrészt viszont tanulmányaink világosan mutatják, hogy a biogenezis problémáját csak akkor tekinthetjük megoldottnak, ha a mesterségesen előállított képes fejlődésre, növekedésre és reprodukcióra. Erre a célra nem elegendő pusztán fehérjét szintetizálni vagy zselatinból vagy egyéb kolloidális anyagból részecskéket fabrikálni, melyek külső kinézésükre az élő cellákhoz hasonlítanak..”

Az 1917-ben megalakult Szovjetunióban A. I. Oparin (1894–1980), Angliában pedig J. B. S. Haldane (1891–1968) Jacques Loebhöz hasonlóan, kezdetben, világnézetileg mechanisztikus materialisták. Oparin írásban először 1924-ben fogalmazta meg elképzeléseit a *Proizhozsdenije Zsizni* című munkájában. 1925-ben lett ismeretes Engels F. *A természet dialektikája* című művének orosz fordítása. Ez a mű lett a marxizmus és a természettudományok kapcsolatának az alapja. (Marx Károly maga nem foglalkozott természettudományokkal). Oparin ennek megismerése után lelkes híve lett az engelsi dialektikának, és 1936-ban megjelenő munkáját ennek az alapján dolgozta át. Természettudományi vonalon egyik fejlesztőjévé vált a materializmus új, ún. dialektikus formájának (rövidítve dialmat). Oparin nézetei a Szovjetunió kivül először angol fordításban jelentek meg 1938-ban (McMillan, New-York). Magyarul 1948-ban a Szikra, 1960-ban a Gondolat Kiadó jelentette meg.

Oparin nézetei szerint az élőlények nagymolekulás anyagai (biopolimerek), ezek közt elsősorban a fehérjék, az „ősóceánban”, kismolekulás vegyületekből, (fehérjék esetén aminosavakból) kondenzációs kémiai reakciókkal jöttek létre. Ezek egy része a kolloidális méretek elérése után koacervátumok formájában kicsapódott. A tengervíz mozgási energiájának hatására a koacervátumok sejtméretű részecskékre aprózódtak fel. Ezeknek belsejében, mint az „összejték”, elődeiben, indultak meg azok a kémiai folyamatok, a környezettel kölcsönhatásban, melyek végeredményként az élő sejtek megjelenéséhez vezettek.

Haldane témával kapcsolatos elképzelései, amelyek 1929-ben jelentek meg, inkább filozófiai jellegűek voltak.¹³ Csak az 1930 év vége felé csatlakozott az angol munkáspárt (Labour Party) marxista szárnyához, az 1950-es évek vége felé azonban szakított a marxista pártvonallal. Természettudományos vonalon a molekuláris biológia megjelenése után a neodarwinizmusnak vált egyik úttörőjévé. Haldane vezette be, némi humorral az „ősleves,” fogalmát, mellyel a jelenleginél jóval melegebbnek feltételezett ósocéánokat jellemezte, melyekben évmilliók folyamán nagy mennyiségű, abiogénen keletkezett, szerves vegyület halmozódott fel. Szerinte ezek szolgáltatták a nyersanyagot az első primitív egysejtűek keletkezéséhez. Haldane kezdetben a vírusokat tartotta átmenetnek az élettelen és „élő,” anyag között. Ez a tétel ma már nem tartható fenn.

A biogenezis kutatásának kultúrtörténetében „vízválasztóként,” szerepelnek azok az események, melyek a Szovjetunió kultúrpolitikájára nem csak a nevezett témával kapcsolatban, hanem a természettudományok egyéb területein is, a Sztálin halálát megelőző évekre (1947–1953) jellemzőek voltak.¹⁴ A Szovjetunióban a dialmatot tették meg hivatalos, sőt kötelező világnézetnek, és így az élet keletkezésének magyarázatára is. Oparin koacervát teóriáját ugyan hivatalosan elfogadták, mégis az élet mikéntjére, a molekuláris biológia robbanásszerű megjelenése előtti években a szovjet biológusok tekintélyes része, Engels tekintélyének hódolva, meglepő módon, annak kereken száz évvel korábbi és már saját korában is tarthatatlan nézeteit fogadták el. Eszerint a fehérjék „élő,” anyagnak tekinthetők, melyek keletkezése megelőzte a sejtek keletkezését.¹⁵ Engels tételének bizonyítására O. B. Lapesinszkája, orosz biológusnő végzett kísérleti vizsgálatokat.¹⁶ Tévesen értelmezett és kísérletileg sem kellően megalapozott eredmények alapján, a fenti tételt bizonyítottnak vélte, és a szakirodalomban is nyilvánosságra hozta. 1950 és 1953 között három belföldi tudományos belföldi konferencia is elfogadta nézeteit, noha éppen a honi biológusok közt kezdettől fogva súlyos kritikák merültek föl ellene, mert a kísérleti eredményeket nem lehetett reprodukálni. Ezeknek azonban csak Sztálin halála (1953) után tudtak érvényt szerezni. Zsinkin és Mihajlov, szovjet biológusok kísérletileg is megcáfolták Lapesinszkája megállapításait. Az esettel kapcsolatos kultúrbotrányról Törő és munkatársai írtak részletes és tárgyilagos ismertetőt.¹⁷

A szenvedélyek lecsillapítására a Szovjetunió Tudományos Akadémiája 1957-ben nemzetközi konferenciát szervezett az élet keletkezésének megvitatására, melyen külföldről (USA, Anglia, Német Szövetségi Köztársaság stb.) érkező szakemberek is részt vehettek. Sztálin halála után a marxista kultúrpropaganda nyomása is enyhült, úgy, hogy az ötvenes évek második felétől a Szovjetunióban is többféle nézet érvényesülhetett a természettudományok területén, de a dialmat, mint kötelező világnézet továbbra is megmaradt.

(A biogenezis kérdése az ezredfordulón) A 20. század közepétől a végéig a biogenezisszel kapcsolatos tudományágakban az ismeretanyag nagyságrendekkel bővült a korábbihoz képest. Az alapvető kérdésekre vonatkozó hipotézisekben azonban a segédtudományok (biokémia, genetika, kozmokémia, stb.) sikerei ellenére nagy a bizonytalanság.¹⁸ Mindazonáltal az abiogén körülmények között végrehajtott kísérletek eredményei újjáélesztették az érdeklődést, nem csak természettudományos, hanem filozófiai vonatkozásban is. Az elképzeléseket mindkét szempontból három csoportra lehet osztani. A biológiai redukcionizmus szerint a földi élet keletkezése, kismolekulás szerves vegyületektől az „őssejtig,” beleértve a genetikai információt is, kémiai folyamatokkal levezethető a neodarwinizmus elveiből (szelekció, mutáció, alkalmasság, folytonosság) Ebben az „erősebb,” formában a redukcionizmus materialista világnézetet jelent. Az „enyhébb,” forma (módszertani redukcionizmus) nem foglalkozik okozati kérdésekkel. Csak a hogyan kérdésre vár választ, de a miértre nem.

A dialmat az élet keletkezésével kapcsolatban különleges középutat képvisel. Tagadja nem anyagi tényezők szerepét, másrészt állítja, hogy az élet elvileg különböző és magasabb rendű létező, mint az élettelen (anorganikus) anyag. Az élettelen és az élő között szerinte minőségi különbség van. Az anyag „biológiai mozgásformája, lényegesen több, mint a „fizikai-kémiai mozgásforma,„. A természet hierarchikus és, ámbar a fejlődés folyamán nem jelennek meg új anyagi tényezők, de új rendező elvek és a dolgok bonyolódása bukkan fel. Ezek az elvek nem értelmezhetőek alacsonyabb szinten. A dialmatnak az élet keletkezéséről vallott felfogása tehát, meglepő módon, kifejezetten antiredukcionista.¹⁹

A holizmus (to kholon, görög szó; magyarul teljes, egész) eredetileg tisztán filozófiai fogalom. Annyit jelent, hogy az egész több, mint a részeinek összessége. Genetikai példát véve alapul, pl. egy génben lévő biológiai információnak csak a génomon belül van értelme. Rajta kívül a gén csak egy polinukleotid, a génom tehát több, mint az őt alkotó gének összessége. A holizmus szerint az élet, főleg a biológiai információ, nem vezethető le tisztán anyagi folyamatokból. Az információ az anyagtól és az energiától független valóság, bár megszerzéséhez energia szükséges. Az élet egy új kategória, melyre érvényesek az anorganikus anyag törvényei, de keletkezése pusztán ezekre nem vezethető vissza. A holizmus az élet keletkezésének okozati tényezőjeként elfogadhatónak tartja a teremtettséget, ezt azonban nem metodikai tényezőként, hanem metafizikus vonatkozásban veszi figyelembe.²⁰

(*A molekulárdarwinizmus*) Az „erős, biológiai redukcionizmus az élet keletkezéséhez vezető molekuláris evolúciót a molekulárdarwinizmus tételeivel magyarázza. Az irányzat megalapítója Manfred Eigen Nobel díjas (1967) kémikus. Nézeteit 1971-ben a *Naturwissenschaften* című folyóiratban közölte *Selforganisation of Matter and the Evolution of the Biologocal Macromolecules* (*Az anyag önszerveződése és a biológiai makromolekulák evolúciója*) címen.²¹ Eigen az élettelen világra próbálja alkalmazni az élővilág fejlődésére vonatkozó neodarwinista tételeket, mint az alkalmasság (fitness), szelekció, mutáció, folytonossági elv stb. Az irányzat ennek megfelelően kapta a nevét (továbbiakban MD).

Az MD szerint a kezdeti kémiai (és fizikai) kaotikus állapotok között a folyamatok véletlenszerűek. Eigen szerint a természet törvényei irányítják a „véletlent,„. Ezeknek eredetéről nem nyilvánít véleményt. Szerinte a molekuláris evolúcióban is a fő hajtóerő a szelekció. Ernst Mayr, vezető darwinista biológus a következőt állapítja meg az élővilággal kapcsolatban: „A szelekciós folyamatok első lépését az egyes változatok létrehozásával valóban a véletlen uralja. A második lépésben azonban feltételezhető, hogy a véletlen csekélyebb szerepet játszik, mivel itt már belép a versengés a fajtaegyedek közt a célból, hogy legjobbak legyenek,„²² A szelekció azonban nem kémiai fogalom, melyet itt csak illetéktelenül lehet használni.

Bonyolultabb vegyületek keletkezésénél (evolúciójánál) a MD a mutáció fogalmát veszi segítségül. A mutációk azonban szintén véletlenszerű folyamatok. Lehetnek jók, semlegesek, sőt károsak is. Egy jó mutáció prebiotikus körülmények közt azt jelentené, hogy az új vegyület egy jövőben lejátszódó folyamatban alkalmasabb lesz, mint eredeti formájában, vagyis bizonyos célszerűség jelentkezését kellene elfogadni, amit a klasszikus darwinizmus tagad, vagy legfeljebb látszatjelenségként (teleonómia) ismer el.

Eigen a fenti vonatkozásokban az élet keletkezése és a szerencsejátékok közt jelentős analógiát vél felfedezni. Ennek alátámasztására számos játékelméleti példát sorakoztat fel. Megállapításai azonban az információ eredetével kapcsolatban alaposan megkérdőjelezhetőek. A MD elképzeléseknek ugyanis ezzel kapcsolatban több „háttulütője,„ van: 1.

A szerencsejátékokban megnyilvánuló szabályok, melyek több-kevesebb valószínűséggel eredményhez (nyereséghez) vezethetnek, nem a játékfolyamatok „szülöttei”, hanem ezek kitalálójától erednek. 2. A biogenezisszel kapcsolatos információ ezen az alapon nem belső (endogén), mint ahogy a MD megköveteli, hanem külső (exogén). 3. Az alkalmazott egységek, mint a színes körök, két és háromdimenziós hálózatok, kockák, kártyák információtartalma elenyészően csekély, még egy viszonylag egyszerű kismolekula kémiai információtartalmához képest is.

További problémát jelent a darwinizmus folytonossági elve. Eszerint a biológiai evolúció apró lépésekben történik. Ez az élettelenből az élőbe való átmenet nehezen képzelhető el. Meglepő módon ezen a ponton a világnézetileg ellentétes pontot elfoglaló nézetek, a holista (teista) és a marxista (dialmat) találkozhatnak. A biológiai redukcionizmust egyikük sem fogadja el, de természetesen teljesen eltérő okok alapján. Utóbbi esetben a folytonossági elv ellentétben áll a marxizmus dialektikus ugrásnak nevezett tételével, mely szerint kis mennyiségi változások idővel minőségi változásba „csapnak át”, Frolov I. T., vezető szovjet biológus így írt erről (1980): „Az élő rendszerek úgy vannak megszerkesztve, hogy bizonyos tulajdonságaik egyszerűen megmagyarázhatatlanok, ha a fizikára és a kémiára, a molekuláris kölcsönhatások szférájában lejátszódó elemi formákra és jelenségekre akarjuk őket visszavezetni. Így pl. még a fehérjék és a nukleinsavak alapfunkciói sem a tiszta kémizmus alakjában játszódnak le, hanem sejtes szerveződésben.”²³

(Az élet keletkezése és a materializmus.) A materializmus hívei, ha nyíltan nem is mindig, mégis gyakran kénytelenek elismerni, hogy az élet keletkezése rendkívüli esemény volt. Ezt számos vezető természettudós nyilatkozata bizonyítja: 1. Az Isten „jó esetben bizonytalan feltevésnek”, minősítő, 2004-ben elhunyt Crick F. szerint „...minden ismeret birtokában, melyek rendelkezésünkre állnak, tisztességgel csak az állapítható meg, hogy az élet keletkezése bizonyos értelemben csaknem a csodával határos, mert létrejöttéhez a feltételek elképzelhetetlen sokaságának kellett teljesülnie...”, – „Ma csak azt mondhatjuk, nem eldönthető, hogy az élet keletkezése a Földön szélsőségesen valószínűtlen vagy szükségszerű esemény volt-e, illetve, hogy mi az igazság a két véglet között.”²⁴

2. Cairns-Smith A.D.: „Kétségtelen, hogy kísértés van arra, hogy az élet keletkezése, ha valójában nem is természetfölötti, de egy egészen rendkívüli esemény volt, egy esemény alacsony valószínűséggel, egy statisztikus ugrás egy nagy választóvonalon keresztül. Egy nyoma a mágiának lehet benne.”²⁵

3. Bernal, J. D. marxista biofizikus. Ő és Cairns-Smith hívja fel a figyelmet az ásványfelületek fontosságára a prebiotikus kémiai reakcióknál; 1953-ban Lenin békedíjat kapott, a MTA és az angol Royal Society tiszteletbeli tagja: „Még igen távol állunk attól, hogy felfogjuk, hát még attól, hogy megválaszoljuk az élet eredetére vonatkozó alapvető kérdéseket... melyeket lényegében a kémia nyelvén kell megfogalmaznunk. Alapvető hibánk az, hogy képtelenek vagyunk megadni a választ, amikor azt állítjuk, hogy minden természetes. Nem is látjuk, hogy van valami, ami választ vár.”²⁶ 4. Kahane E., aki Franciaországban élt, közismerten redukcionista biológus. 1964 november 17-én a CERN kutatóintézetben a biogeneziszről tartott előadásában a következőket jelentette ki: „Abszurd és értelmetlen dolog azt hinni, hogy az élő sejt magától keletkezett. Mindazonáltal hiszek benne, mert nem tudom magamnak a dolgot másképp elképzelni.”²⁷

5. A kozmokémia sikerein felbuzdulva egyes kutatók újból felvetik az arrheniusi pánspermia gondolatát, azzal a céllal, hogy a teremtettséget, mint okozati tényezőt ki lehessen iktatni, noha ennek száz éves késéssel (1908) történő visszaplántálása a 20. század elejére, éppen természettudományos szempontból tarthatatlan: 1. A javaslat ugyanis nem ad meg-

oldást, hanem térben és időben bizonytalan mértékben eltolja, ami agnosztikus álláspontot jelent. 2. A pánspermia-hipotézist az ősröbbanás elméletének megszületése előtt²⁸ fogalmazták meg, amikor a kozmoszt térben végtelennek, időben örökkévalónak tartották. 3. Felvetődnek ezzel kapcsolatban kifejezetten természettudományos problémák is. Kérdés pl., hogy a világűr, az életre kifejezetten pusztító hatású, körülményei között „életcsírák,, vagy esetleg élő egysejtűek az „űrutazást,, hogyan vészelik át.²⁹

6. Hoyle F., asztrofizikus, a múlt század 70-es éveiben még harcos materialista, és Wickramasinghe Ch., indiai biológus szerint az élet keletkezésének „természetes,, oka van. Mivel azonban élő rendszerek véletlenszerű kialakulásának valószínűsége „alig észrevehetően,, több, mint zérus, ezért az élet keletkezéséhez szükséges (biológiai-, genetikai-) információ eredetéhez „értelmi tényezőt,, kell keresnünk. Meglepő ezek után, hogy a nevezett szerzők tagadják, hogy a teremtő ok a tradicionális, természetfeletti Isten lenne. Állításuk szerint a biológiai információ forrása, és így az élet keletkezésének oka az „értelemmel rendelkező,, kozmosz. Hoyle és Wickramasinghe elképzelései szerint a földi (és a Világegyetem egyéb alkalmas helyein feltételezett) élővilág az „égből hullott gének,, közreműködésével keletkezik. A „vándorló életcsírák,, ily módon, szerintük, biokémiailag eleve meghatározottak : „feltételezzük – írják -,hogy a szénalapú életet nem szénalapú értelem hozta létre, ez azonban semmi esetre sem azonos Istennel,,³⁰

A baj az, hogy a fenti elképzelésekhez nem szükséges molekuláris biológia, de még modern természettudományok sem. A teremtő erővel rendelkező kozmoszt Giordano Bruno már a 16. században (1584) feltalálta. Munkájának címe „*Párbeszéd a körül, elvről, egyről és a végtelenről, világegyetemről és világokról.*„ Valójában, hasonló elképzelések már a pogány korból (Hérakleitosz, Parmenidész), majd a keresztény ókortól (pl. az újplatonista Plótinosz, i. sz. 203–269) ismertek.

7/ A teljesség kedvéért, legalább mint „csodabogarat,, említeni érdemes a hipotézisek közt Crick „irányított pánspermia hipotézisét,,³¹ Crick szerint, amennyiben az ősföld atmoszférája nem volt kellően redukáló hatású (pl. semleges vagy esetleg gyengén oxidáló), úgy szerves vegyületek és élet sem keletkezhetett rajta. Felveti azért azt a fantasztikus ötletet, hogy az „életcsírákat,, négy milliárd évvel ezelőtt „ismeretlen asztronauták,, hozták magukkal, akár tudatosan, akár szennyezés formájában. A 2004. június 29-én San Diegóban elhunyt Crick F., akit rajongói, nem minden alap nélkül, a 20. század Darwinjaként emlegettek, maga sem vette komolyan ezt az elképzelést: „Minden alkalommal, mikor cikket írok az élet eredetéről, megfogadom, hogy soha többé nem írok róla, mert túlságosan szegényes a tényanyag és túl sok körülötte a spekuláció. Bevallom, hogy ezt a fogadalmamat minduntalan megszegem, mert a téma ennek ellenére ellenállhatatlanul izgalmas. Nem volt túl jó véleménye a hipotézisről Crick feleségének sem: „Hogy lehet egy ilyen maszlagot komolyan venni? Az egész elképzelés büzlik az UFO-któl és az újabb keletű úrkaland filmek agytompító gőzétől,,³²

(*Világnézet és holizmus.*) A holizmus nem vallásfilozófia, de elfogadja a teremtettség fogalmát, mint okozati tényezőt (kreacionizmus). Csupán ezen az alapon azonban a panteista elképzelésekkel (lásd Hoyle és Wickramasinghe, Bruno G., stb.) egy kalap alá kerülne. A kreacionizmus kifejezést viszont gyakran összekeverik a fundamentalizmus fogalmával, ami viszont a bibliai teremtéstörténet szó szerinti értelmezését jelenti. A keresztény alapokon álló természetfilozófiát teizmusnak nevezzük, melyen a következők értendők: 1. Teremtő erővel csak a személyes Isten (monoteizmus) rendelkezik. 2. Természettudományos megállapítás nem állhat ellentétben Isten létével. 3. Isten a természeti folyamatokba közvetlenül nem avatkozik bele. 4. Isten teremtői tevékenységében is változatlan. 5. A teremtés

nem az időben és térben történt, mivel az idő és tér maguk is teremtett létezők. 6. Isten a dolgokat akarata szerint és nem szükségszerűségéből alkotta meg.³³

Természeti folyamatokból a véletlen a holizmus szerint nincs teljesen kikapcsolva, sőt szükséges. A determinisztikus (Laplace) illetve a teljesen véletlenül alapuló (Monod J.) felfogás két szélsőséget jelent. A sztochasztikus fizikai folyamatokban (pl. radioaktív bomlás) a véletlen fontos szerepet játszik, de nem „teremtő véletlenről”, van szó. Szigorúan determinisztikus fizika és biológia esetén viszont nem lehetnének választási lehetőségek, sem sokféleség, sem változatosság. A holizmus, mint természettudományos nézet elfogadja az evolúciót, mint jelenséget. Az evolúció azonban okozat, amely okot kíván. Az ok és cél nélküli evolúciót, más szóval az evolucionizmust a holizmus (teizmus) elutasítja.³⁴ Az evolúció úgy fogható fel, mint a teremtés időbeli és térbeli kibontakozása.

A holizmus nem ragaszkodik a folytonossági elvhez, éppen egy másik természettudományos felismerés, a kvantumfizika létrejötte után, mely szerint az elemi energia-változások nem folytonosak, hanem ugrásszerűek. A MD hívei viszont „törést”, látnak evolucionisztikus elképzeléseikben, ha az élet megjelenését egy új létező „felbukkanásának”, fognák fel. Az élet keletkezésének rendkívül kis valószínűségét, nézeteik alapján, ők is kénytelenek elismerni. Iris Fry, a tel-avivi Cohn Filozófiai és Tudománytörténeti Kutatóintézet munkatársa azokat a kutatókat, akik világnézetüktől függetlenül a földi élet „felbukkanását”, rendkívül kis valószínűségű eseménynek tartják szinte a „csodavárók táborának”, (almost miracle camp) nevezi. Szerinte, és nem minden ok nélkül, a gyenge redukcionizmus kreacionizmushoz vezet.³⁵ Stansfield W. szerint: „...a teremtés elvét vallók bármilyen jelenséget könnyen megmagyarázhatnak azzal – Isten így alkotta. – Bár e közelítésmód abszolút értelemben teljesen kifogástalannak bizonyulhat, a további vizsgálódások szándékát nem táplálja, így intellektuálisan erőtlen.”³⁶ A jelen viszonyok nem táplálják a nevezett szerző aggályait, mivel a témával kapcsolatos „információözön”, befogadására a meglévő szakfolyóiratok gyakran nem elegendők; 3-4 évenként kell az utóbbi időben újabbakat megindítani.

A hívő biológusok, világnézeti szempontból, a holizmus vagy a gyenge redukcionizmus álláspontját fogadják el. Schramm G., német biológus így nyilatkozik: „Ha a genetikai információt üzenetnek fogjuk fel, akkor Platón idealizmusa megdöbbenő módon beigazolódik... – „A molekuláris biológia megtanított bennünket arra, hogy az átmenet, (azaz) szellemi alappal bíró dolgok keletkezése, nem az ember megjelenésével, hanem már sokkal előbb megkezdődött.”³⁷ Vannak azonban, akik nyíltan is elismerik istenhitüket. Vollmert B., a Karlsruhe-i Polimerkutató Intézet igazgatója így nyilatkozik: „Hogy egyáltalában milyen Istent ismer el valaki, az elhatározás kérdése, mellyel minden ember szemben találja magát, s melyet semmiféle tudomány nem vehet el tőle. Csak azt tudom megállapítani, és arra rámutatni, hogy az evolúció önmegnyilvánulásának a sorozata az elemi részecskéktől az emlős állatokig, a monomer molekuláknak polimerekké (RNS/DNS, fehérjék) való átalakulásánál törést szenved.”³⁸ Még a Szovjetunió fennállásának idején Frolov, marxista genetikus így ír: „Nem véletlen, hogy a (holista) álláspontot elfogadó mai biológusok nagy része „mellékfoglalkozásként”, még okleveles teológus is, (pl. Haas J. és Dessauer F. Németországban, Blandino Olaszországban) vagy pedig közvetlenül, nyílt vallásos ideológia, illetve a mindenkori közegükben uralkodó idealista filozófia hatása alatt állnak, mint Schramm (Német Szöv. Közt.) Portmann (Svájc) és Sinnot (USA).”³⁹

(*Összefoglaló*) Hruscsov, még mint szovjet államfő, a múlt század hatvanas éveinek az elején egy ideológiai tanácskozáson azt a véleményét fejezte ki, hogy a tudomány a növekvő Holdhoz hasonlítható, melynek ugyan még vannak sötét felületei, de csak idő kérdése,

hogy ezek eltűnjenek, mikor is a telihold fényében az emberiség nagy problémái természettudományos alapokon megoldhatóvá válnak.

A fenti ismeretelméleti kérdés részletes tárgyalása nem tartozik e tanulmány keretébe, annyi azonban már most megállapítható, hogy a 20. század második felének hatalmas természettudományos fejlődése sem váltotta be a materializmus filozófiájának a biogenezisszel kapcsolatos elvárásait. Hruscsov hasonlatát módosítani kell. A világos területek valóban növekednek, de a „tudomány holdjának„ mérete és vele együtt a sötét területeké is nő. A világnézeti harc, mely ezt a kérdést mindig jellemezte, Démokritosz, Lucretius, Szent Ágoston és a manicheusok kora óta eltelt másfél-kétezer éve folyik. Legfeljebb az állapítható meg, hogy a materializmus „támadókedve„ alábbhagyott, mivel jelenleg nem a teizmussal van baja, hanem a saját hipotézisein tatóngó „lyukak betömésével„, melyek a növekvő kísérleti ellenőrizhetőség révén váltak ismeretessé, és így nem lehet őket hosszú ideig szőnyeg alá söpörve tartogatni.

A korlátlanul fenntartható fejlődés hipotézisének hívei, Madách Imre falanszterbeli tudósához hasonlóan élő sejt mesterséges előállítását fogadnák el bizonyíték gyanánt. Ma, a 21. század első éveiben már szakfolyóiratok is léteznek (pl. az *Artificial Life* című), melyek ezzel a kérdéssel tudományos szinten foglalkoznak. „Mi az a legegyszerűbb szerkezet, melyet már élőnek lehet tekinteni?„ – teszi fel a kérdést Luisi P. L., a svájci ETH egyetem polimerkutató intézetének tanára. – „Miért nincs egy sejt egyféle fehérjével és egyféle nukleinsavval? És, ha nincs a természetben ebben a pillanatban egy ilyen dolog, miért nem szerkesztünk egyet a laboratóriumban?„ – „Képes lenne egy ilyen sejtmodell... teljesíteni egy valódi élősejt olyan működését, mint az önmásolódás és esetleg a fejlődés?„⁴⁰

Fentiekkel kapcsolatban ma már Manfred Eigen, az MD fő propagálója is tartózkodóbb: „Ha valaki le tud vezetni egy olyan természeti törvényt, melynek működésére élet keletkezett a Földön, miért nem szedi össze tüstént a szükséges anyagokat és teremt újra életet egy kémcsőben? Mindaz, aki ilyen kísérletekre vállalkozna, komoly mértékben alábecsülné a kémiai evolúció bonyolultságát„.⁴¹

A valóság jelenleg az, hogy sem élősejtet, sem valamilyen formában élő rendszert, sem folyamatosan (külső utánpótlás nélkül működő) önmásoló kémiai rendszert nem sikerült eddig előállítani.⁴² De, ha sikerülne is, ez legfeljebb egy primitív élő rendszer abiogénen történt előállíthatóságát, de nem prebiotikus keletkezését bizonyítaná. Kísérletek végzése azonban, mint a biopolimerek mesterséges előállítása fáradságos, hosszú, sokszor keserves munka, ami valóban megérdemli a legmagasabb tudományos kitüntetések, mégis az itt eddig elért eredmények szálmalosan kevesek ahhoz képest, melyek egy élő rendszer előállításához mai ismereteink szerint szükségesek lennének.

A gordiuszi csomó szétvágásának meggyorsítására most két hosszú távú elképzelés van folyamatban. Az egyik a közismert Mars-kutatás, mely már évtizedek óta folyik. Ettől azt remélik, hogy a Mars bolygón egykori életnek a nyomait fogják megtalálni. Ma ezzel a részfeladattal kapcsolatban csak annyit érdemes megjegyezni, hogy van e egyáltalában valami értelme egy ilyen „kerülőutas„, vállalkozásnak, melynek sikerszázaléka még csekélyebb, mint a földi élet keletkezésének felderítése redukcionista alapokon. Az első asztronautákat szállító űrjármű indítását 25–30 év multával ígérik. Gánti Tibor, a biogenezisz problémájának egyik vezető hazai szakértője, a Nemzetközi Űrhajózási Akadémia (IAF) 1978 novemberében, Dubrovnyikban tartott kongresszusán még így foglal állást: „A szerves vegyületek legösszetettebb halmaza sem élő rendszer„, -.... „Az első élő rendszerekre vonatkozóan... semmiféle kísérleti adatunk nincs. Így a hit, hogy az élet keletkezése törvényszerűen bekövetkező folyamat, hit marad csupán. Hit marad, mind a földi életkeletkezés, mind pedig a Földön kívüli élet keletkezése vonatkozásában„.⁴³ Ez a megállapítás,

a sok esetben hamis beállításokkal dolgozó, népszerűsítő természettudományos irodalom és a napisajtó szenzációhajhász közleményeitől függetlenül, még ma is érvényes, sőt a legújabb asztrofizikai kutatások azt jelzik, hogy a kozmosznak az élet keletkezése szempontjából megismerhető részében a Földhöz hasonló bolygók létezése, melyeken a legfontosabb életfeltételek megvannak, elenyészően csekély valószínűségű.⁴⁴

A másik próbálkozás kézzelfoghatóbb, de gyors sikerre itt sem lehet számítani. Számos kísérlet történt az utolsó két évtizedben, melyek alapján az élet keletkezését számítógépes szimulációval próbálják levezetni. Ez az elképzelés a kémiában valójában nem új. A számítógépek (komputerek) alkalmazása hatalmas lendületet adott olyan elméleti, pl. kvantumkémiai problémák számítási feladatainak elvégzéséhez, melyek bonyolultságuk miatt enélkül gyakorlatilag megoldhatatlanok voltak. A biogenezis esetében azonban ennél többről van szó. Egy új tudományág van keletkezében, melyet összefoglaló névvel „számítógépes kémiának„ (computer chemistry) lehet nevezni. A szakirodalomban ennek egyes ágazatait algoritmikus, sztochasztikus, véletlenszerű stb. kémiának nevezik.⁴⁵

Az egyik nagyszabású vállalkozás lényege az, hogy az elképzelt prebiotikus kémiai reakciók kibontakozását a kezdeti káosz állapotából egy Föld nagyságú és hozzá hasonló reakcióteret feltételezve, számítógépes programmal utánozzák le. A program propagálói, az izraeli Weizmann Kutató Intézet, molekulárgenetikai osztályának kutatói bíznak abban, hogy megfelelő szoftverek szerkesztésével, kipróbálásával, fejlesztésével, a kezdeti viszonyok, viszonylag kis molekulák gyenge kémiai kölcsönhatásoktól eredő hálózataként leírhatóak lesznek, a belőlük kibontakozó evolúciós folyamatokkal együtt.⁴⁶ Azzal azonban a vállalkozás tervezői maguk is tisztában vannak, hogy a jelen pillanatban egy olyan program lefuttatásához, melyben esetleg több millió molekula részvételét kell figyelembe venni, a ma ismert hardverek (működési sebesség, tároló képesség, stb.) még korántsem elegendők. A Moore-szabály szerint 18 hónaponként kétszereződik a számítógépek szerkesztésének a teljesítőképessége.⁴⁷ Ennek alapján 15 évre becsülik azt az időt, melynek elteltével olyan hardverek fognak rendelkezésre állni, melyek segítségével betekintést lehet nyerni a prebiotikus kémiai káosz rejtélyeibe. Ehhez azonban teljes tervezettséggel rendelkező szoftverek szükségesek, megfelelően kiválasztott paraméterekkel (változtatható mennyiségekkel).

A vállalkozás jövőjéről ma legfeljebb találgatni lehet. Kérdés viszont, hogy az eredmény mennyiben fogja tükrözni a modell tulajdonságait és mennyiben a valóságot. Kérdéses az is, hogy az ilyen modell megfelel-e tervezőik céljainak. A vállalkozás egyik tényezője az emberi szellem találékonyságát tükröző szoftver, melynek „lefuttatásához„, igen nagyszámú számítógép összekapcsolásával létrehozott „agytröszt„, megszerkesztését tervezik. Ehhez, mint anyagi tényező járul hozzá a hardver. Az energiát a hardvert működtető elektromosság képviseli. Vajon melyik tényező itt a legfontosabb? Mert, ha a szoftver, akkor a vállalkozás sikere sokkal inkább a MD cáfolatát, mint megerősítését fogja jelenteni. Karl Popper szavával élve: „A materializmus túlmutat önmagán !„ (Materialismus transcends itself !).

JEGYZETEK

1 Mitterer A.: Die Entwicklungslehre Augustinus im Vergleich mit dem Weltbild des HL. Thomas, Herder, Wien, 1956. 47-266. o. 2 Wächtershäuser G.: Journal of the Theoretical Biology, 187, 1997. 483. o. 3 Ruse M.: u. o. 473. o.	4 Grison M.: Die Geheimnisse der Schöpfung. Rex, München, 1959. 92. o. 5 Kellermayer M.: Ami Istenben láthatatlan. Kairosz, 2003. 75. o. 6 Yockey H.P.: Journal of the Theoretical Biology, 176, 1995. 349. o.

- 7 Lenoir T., Spaemann R., és tsai: *Evolutionismus und Christentum*. 126, VCH, Weinheim, 1985.
- 8 Ruse M.: *Journal of the Theoretical Biology*, 187, 1997. 473. o., 477. o.
- 9 Engels F.: *Dialektik der Natur*. Berlin, 1972. 273. o.
- 10 Vogt H.: *Die Struktur des Kosmos, als Ganzes*. Morus Vrlg. Berlin, 1961.
- 11 *he Dynamics of Living Matter*. London, McMillan,
- 12 *Proteins and the Theory of Colloidal Behavior*. London, N.Y., McGraw-Hill
- 13 Haldane J.B.S.: *Rationalist Annual*, 1929. 148. o.
- 14 Wetter G.A.: *Der dialektische Materialismus und der Entstehung des Lebens*. Pustet, München, 1958. 53. o.
- 15 Engels F.: *Dialektik der Natur*. Berlin, 1972. 273. o.
- 16 Wetter G.A.: *Der dialektische Materialismus*. Herder, Wien, 1960. 520. o.
- 17 Törő I., és tsai: *Az orvostudomány egyes filozófiai problémái*. Akadémiai Kiadó, 1964. 19. o.
- 18 Hotgan M.: *Tudomány* 1989. jan. 29.
- 19 Ruse M., *Journal of the Theoretical Biology*, 187, 1997. 473. o.
- 20 Thaxton C., W. Bradleys, R. Olsen: *Az élet eredetének rejtélye*. Harmat, 1997. 235. o.
- 21 Eigen M., *Naturwiss.* 58, 1971. 465-523. o.
- 22 Vollmert B.: *Das Molekül und das Leben*. 1985. 84. o., 103. o., 123. o.
- 23 Frolov I.T.: *Sz.A. Pasztusnij: A genetika száz éve*. Kossuth, 1980. 79. o.,
- 24 Crick F.H.: *Az élet mikéntje*. Gondolat, 1989. 83. o.
- 25 Cairns-Smith A.G., *Seven Clues to the Origins of Life*. 2, Cambridge Univ. Press, 1985.
- 26 Bernal J.D., *Az élet eredete* Kossuth, 1971. 8. o.
- 27 Gamow G., *Der Geburt des Alls*. H. Reich, München, 1959.
- 28 Horneck G., és tsai: *Advances in the Space Research*, 14, 1994. 41. o.
- 29 Jáki Sz.: *Isten és a kozmológusok*. Ecclesia, 1990. 70. o.
- 30 Hoyle F., C. Wickramasinghe: *Our Place in Kosmos*. Dent J. M. London, 1993. 2. o.
- 31 Crick F.H., L.E. Orgel, *Icarus* 19, 1973 341. o.
- 32 Crick F.H.: *Az élet mikéntje...* i. m., 143. o., 145. o.
- 33 Előd István, *Katolikus dogmatika*. Szent István Társulat, 1978. 89-113, SZIT
- 34 Spaemann R., és tsai: *Evolutionismus und Christentum*. Acta Humaniora, Weinheim, 1981. 91. o.
- 35 Fry I.: *Biology and Philosophy*, 10, 1985. 389. o.
- 36 Stainsfield W.: *The Science of Evolution*. McMillan, New-York, 1977. 10. o.
- 37 Schramm G.: *Idee and Materie der modernen Biologie*. Bremen, 1963. 10. o.
- 38 Vollmert B.: *Das Molekül und das Leben*. 1985. 44. o., 190. o.,
- 39 Frolov I.T.: *Sz.A. Pasztusnij: A genetika száz éve...* i. m. 44. o.
- 40 Luisi P.L.: *Berichte Bunsenges.* 98, 1994. 1160. o.
- 41 Eigen M., és tsai. *Scientific American* 244, 1981. 78. o.
- 42 Szostak J.W. és tsai.: *Science* 409, 2001. 387. o.
- 43 Gánti T., *Természet Világa*. 1979. 209.
- 44 Ward D.P.: *Brownless, Complex Life is Uncommon in the Universe*. Springer, 2004.
- 45 Shenhav B., *D. Lancet: Origins of Life*, 34, 2004. 181. o.
- 46 Segré D.–D. Lancet, *EMBO Reports*, 1, 2000. 217. o.
- 47 oller V.L. – Porta-Angel F., *J. Comput. Phys.* 179, 2002. 698. o.

Semmi sem jobb mint egy sztár halála (A bulvár sikertörténete)

A *People* magazin John Lennon 1980-as halálát követően, a példányszám növekedésére ható tényezők képletében így határozta meg a siker lényegét: „Semmi sem jobb, mint egy híresség halála.” A bulvár mára eljutott addig a pontig, hogy néhány szófoszlányból képes egy teljesen légből kapott történetet kikerekíteni, sőt, a bulvár szolgálatában álló paparazsók hiéna módjára falkába tömörülnek és a halálba úzik az áldozatukat.

A bulvársajtó, melynek története Európából indult, a tömegkor sajátos terméke. A londoni Grub Streeten már a 18. században kialakult az ún. írói proletariátus, a filléres újságok („penny press”) és a hírközlés speciális formái. A késő 19. századi amerikai bulvárlapok is a londoni elődeik mintáját követték. Az amerikai újságírásra legnagyobb hatást gyakorló három személyiség szorosan kapcsolódott Európához. Pulitzer József (1847–1911) magyar, az idősebb James Gordon Bennett (1795–1872) skót bevándorló volt, Benjamin Franklin (1706–1790) pedig hosszú időt töltött Angliában (1757–1775).

A bulvársajtó elterjedésének előfeltétele a tömeges megjelenés társadalmi és technikai feltételeinek kialakulása volt. Ezek: a sajtószabadság, a gyors hírközlési technikák (távíró, telefon, rádió stb.), az olcsó és gyors nyomtatási technikák (rotációs nyomtatás), a tömeges olvasni tudás, az urbanizáció és az üzleti szellem, mely képes kiszolgálni a vásárló igényeit és meghódítani és befolyásolni a tömegeket.

A sajtószabadságot 1644-ben John Milton, angol költő és politikai író az elsők között követelte *Areopagitica* című pamfletjében. Bevezetésére végül 1695-ben került sor. Sok ország azonban továbbra is megkísérelte korlátok közé szorítani a sajtót, például azáltal, hogy a lapok minden egyes oldalára súlyos adót vetett ki. A brit újságokra először 1712-ben rótták ki ezen adónemet. Ezért a kiadók nagyobb lapformátummal léptek piacra, hogy minél több hírt tudjanak közölni ugyanannyi adó megfizetése mellett. A szokványos lapformátum tehát kezdetben nagyobb volt, mint a mai bulvársajtó lapmérete. Az 1800-as évekre az említett adónemek megszűntek, de a lapformátumok megmaradtak. A bulvárlap tehát sajátos oldalnagyságot és újságírói stílust is jelent. A műfaj angol neve (tabloid) kis gyógyszerfajtákra, vagyis a lapok szokványosnál kisebb oldalnagyságára utal. A tabloid nevet a *New York Daily News* vezette be 1919-ben. Ezzel szemben a műfaj német (Boulevardzeitung) és magyar neve (bulvársajtó) a francia eredetre utal. A 18-19. században sok nagyvárosban lerombolták a középkori városfalakat és a szűk utcák házait, s a helyükön széles utakat és sétányokat hoztak létre, fákkal beültetve. A bulvárlapokat ezeken a bulvárokon kezdték árulni. A kisebb oldalakat jobban lehetett olvasni séta közben vagy a villamoson. 2003-tól a komoly lapok közül a *The Independent* a szokásos és bulvárformátumban is kiadta a számaint, miközben a tartalom nem változott. A *The Times* szintén piacra lépett a kisebb lapformátummal. Ezt *Compact Times*-nak nevezik és 2004 novemberétől kizárólag bulvárformátumban jelenik meg. A napilapok piacának 60-80 százalékát ma a bulvárlapok teszik ki. A legnagyobb bulvárlapok a német *Bild Zeitung*, mely napi 4,2 millió példányban fogy el (az 1980-as években a példányszáma még 5 millió volt) és angol *The Sun* a maga 4,8 millió példányszámával.

A filléres újságok terjesztését a tömeggyártás tette lehetővé. Richard March Hoe 1845-ben feltalálta a rotációs nyomógépet, amely óránként 25 ezer példányt tudott előállítani. 1833-ban Benjamin H. Day megalapította a *New York Sun*t, az első sikeres amerikai filléres újságot, mely tüzesetekről, bűnügyekről, házassági hírekről és ehhez hasonló eseményekről tudósított. Egy másik filléres lapot, a *New York Herald*ot James Gordon Bennett alapította 1835-ben.

A 19. század közepén mindenhol felgyorsultak az urbanizációs folyamatok és megjelent a közép- és nagypolgárság, a legfontosabb ízlésformáló tényező. Budapesten például 1896-ban a tömegközlekedést már 71,1 millió utas vette igénybe. A nagyvárosi sajtó ezért a tömegeket célozta meg. Az ő igényeikhez való alkalmazkodás magyarázza a lapok apróhirdetési rovatainak megszületését is.

Mivel ezek a rétegek gyors ütemben szereztek műveltséget, az némi kívánnivalót hagyott maga után. Ez a közönség már nem a mélyenszántó és bonyolult gondolatokat igényelte, mint az arisztokrata szalonok közönsége, hanem a szórakoztató híreket. Jellemét és kultúráját az indiszkréció, a mértéktelen leselkedés, a híres emberek iránt érzett, irigységgel keveredő rajongás határozta meg. A bulvárlapok ezért ma is előszeretettel koncentrálnak a szenzációra, sőt képesek kreálni is szenzációt. Ez a stílus Európából került át Amerikába¹ és más országokba.

Ahogy Nagy Endre megfogalmazta², a *Magyar Estilap* „négyoldalas, kétfilléres bulvár újság volt, kérész élete arra a félórára szorítkozott, ami alatt az emberek villamoson hazaszoktak rohanni az ebédjükhöz”. 1887 novemberében jelent meg a *Kis Újság* mutatóvázlata, melynek programja így szólt: „Tetszetős a formája, bő a tarisznája, potom pénz az ára!... Az élet mindennapi nehéz gondja sok-sok ezer embert tart nehéz munkában, akinek kevés idő jut a pihenésre, újságot olvasásra és ezért röviden, de alaposan szeretnek értesülni a világ folyásáról.” Ezeknek a lapoknak nem voltak nagy publicistái és szerkesztői, nem fejlesztettek ki értékes formát, ezért aktualitásuk abban a pillanatban elenyészett, amikor a szemétkosárba dobták őket. A tömegsajtó: a bulvárlapok – majd a szenzációsjátó – Buzinkay meghatározásában³ „olyan lap típusok, melyeket elsősorban a forgalmas nagyvárosi helyszíneken (főútvonalakon, boulevard-okon, pályaudvarok környékén, villamosokon és kávéházakban) árusítottak. Később voltak olyan lapok is, melyeket csak ezeken a helyszíneken lehetett megvásárolni, és nem is lehetett rájuk előfizetni... A tömegsajtó jellegzetességei: az utca felmagasztalása és kiszolgálása, hivatástudat, s érzelmesre hangolt önstilizálás.”

A szenzáció lényege – Buzinkay szerint – „az utcán közlekedő, dolgai után futó modern (nagy)városi ember” figyelmének és aprópénzének megszerzése. „Az 1880-as években megnőtt a közönség igénye a szenzációs információra. A közönség, mely mindinkább tömegként kezdett viselkedni, egyre népesebb lett, a lapok ezért a példányszám növelésére, mind több szenzáció közlésére törekedtek... Ez a közönség hagyományos módon, a hírlapi előfizetés vagy a könyvesbolti, esetleg vegyeskereskedésbeli elárúsítás útján megközelíthetetlen volt, viszont az utcai árusok és a pályaudvarokon felállított újságos standok révén el lehetett érní.”⁴

Amikor *Az Est*, a legnépszerűbb magyar bulvárlap 1910-ben elindult, nagyszabású, amerikai stílusú kampánnyal vezették be a piacra. A hirdetéseket házfalakon, kerítéseken, bútorszállító kocsikon és újságok szélén helyezték el. A lap munkatársai kézi pecséteket kaptak, melyekkel mindenhol ráühthették a lap reklámszlogenjét. A terjesztésben a rikkancsok egész hadát alkalmazták, a lapdíszeket és plakátokat, valamint a betűfejléceket jeles művészek tervezték meg, a cikkeket telefonon is lehetett diktálni. Tartalmilag és tipográfiaiailag a hirdetéseket jellegét követték (eltérő betűkkel írt címek, tipográfiai játékok, viccre

emlékeztető kihagyásos, csattanós megfogalmazások stb.), miáltal cikkeik magukra vonták a figyelmet, meghökkentők és színesek lettek. A politikai témák a háttérbe szorultak és a szerencsétlenség, gyilkosság, gazdasági bűnügy vagy művészeti esemény ugyanolyan fontosságot nyert, mint a legkomolyabb politikai események. A riporterek kíméletlen célratörése és a lap megbízható hírszolgálatá tekintélyt, általános elismerést és befolyást szerzett az utóbbinak külföldön is.

A lap programjában szintén a tömegeket célozta meg, és ebben felfedezhető volt még némi idealizmus is: „Az utca újságja akarunk lenni, mert az utca mindenkié, az utcán mindenkinek át kell haladnia, azon fordul meg minden szomorúság és odaragyo minden napfény. Ízléses, bátor, szabad és becsületes lesz *Az Est*. Új színekkel, új formákkal vágunk utat az események áradatában, s mindenütt ott leszünk, ahol szükség van a gyöngeség vagy el nem ismert érdem védelmére, s az álarcos bűnök leleplezésére. Mi mindent odaadunk, amit független, tiszta kezű és a nagy emberi ideálokért küzdő újságírók odaadhatnak: szívünket, eszünket, munkánkat – érte cserébe csak a közönség szeretetét kérjük.”⁵

Miközben az utca színvonala napjainkban, a fogyasztói társadalomban, már a bandakultúra színvonalára süllyedt, a bulvár is pontosan ezt a szintet követi és esze ágában sincs *Az Est* által meghirdetett „gyöngeséget” és „el nem ismert érdemet” védeni. A kommunizmusban a bulvársajtót polgári csökevénynek tartották, ezért 1956 után a bulvár hagyományait Magyarországon csak az *Esti Hírlap* vitte tovább, bizonyos határok között. Ma a bulvár az emberek „primér” érdeklődését célozza meg: pénz, szexualitás, és mások magánélete állnak az érdeklődés középpontjában. A sztárok magánéletével foglalkozó írások a legolvasottabbak, őket az erotika és az oknyomozó bűnügyi anyagok követik népszerűségben. A bulvár újság legfontosabb vonása, hogy könnyen érthető, ezért tömeges érdeklődésre tart számot.

A bulvár másfajta kommunikációs stratégiát alkalmaz, mint a média egyéb szegmensei. Alapvetően szórakoztatni akar, ezért a témákat egyszerűen, közérthetően, szórakoztató módon dolgozza fel. Az unalmas bulvárlap azonnal csödbe megy. A politikai lapok az események legjellemzőbb vonásait keresik, míg a bulvár a különösét, a megszokottól eltérőt kutatja. A bulvársajtó arra törekszik, hogy minél bombasztikusabb legyen, hogy kiszolgálja a közönséget. Az anyagok rövidek, mert az olvasó kényelmes és nincs is ideje olvasni. A bulvárszerű televíziók sok hírt adnak, sok képpel, ezáltal a mérsékeltbb figyelem-összpontosítás mellett is képesek több információt átadni. Ezen alapul a bulvársajtó terjesztési módszere is. A címlap harsány, plakátszerű, nagy betűkkel kelti fel a figyelmet.

A szenzációsajtó korszaka Amerikában a 19. század végétől a 20. század elejéig tartott. Kialakulása 1895-höz köthető, amikor William Randolph Hearst (1863-1951), amerikai sajtómágnás megvásárolta a *New York Journalt* és minden erejével azon volt, hogy növelje a példányszámot. A lap árát egy centre csökkentette és megnövelte az oldalszámot. Módszerei nagy részét Joseph Pulitzeről (1847-1911) tanulta, akinek lapjától, a *New York Worldtől* átvette a harsány főcímekeket, melyek méretét megnövelte, és vastagabb betűkkel szedette őket. A *Journal* első oldalára mindig valamilyen izgalmas és érdeklődést keltő bannális téma került. A vasárnapi mellékletek színes komikus rajzainak (a későbbi képregényeknek) közlése Pulitzer újítása volt. Hearst 1896 januárjában átszabította a *Journalhoz* Richard F. Outcalultot, a népszerű *The Yellow Kid* komixok szerzőjét. A figurát jellegzetes sárga ruhájáról nevezték el. Innen ered a szenzációsajtó angol elnevezése is (yellow journalism). Hearst emellett Pulitzer újságja vasárnapi mellékletének teljes szerkesztőgárdáját is átszabította a saját lapjához. Pulitzer azonban nem adta fel a harcot. George B. Luksot kérte fel a *Yellow Kid* történetek folytatására.

Az olvasók kedvelték a botrányt, és a versenytársak mindent meg is tettek, hogy megfe-

leljenek az igényeknek. A kubai krízis során a *Journal* a helyi forradalmárokat támogatta a spanyol király „zsarnokságával“ szemben. Hearst megtagadta, hogy olyan híreket is közöljön, melyek spanyol forrásból származtak, és kizárólag a lázadók álláspontját közvetítette. Ez az egyoldalú magatartás sértette a konzervatív újságírás elveit, de az embereknek tetszett a *Journal* „lázadozó“ álláspontja. A konfliktust a „spanyol gazemberek“ és a „kubai hősök“ leegyszerűsített képlete mentén tállták. A verseny során mindkét lap színvonala olyan mélyre süllyedt, hogy egymástól lopták a híreket.

Hearst kihasználta, hogy 1898. február 15-én a Maine sorhajó tisztázatlan körülmények között felrobbant Havanna kikötőjében, s ezt követően sürgette a Kubában tartózkodó amerikai civil lakosság és a kubai amerikai tulajdon védelmét. A fiatal Frederic Remington, aki illusztrációkat készített az újságoknak, el akarta hagyni Kubát, mert túlságosan nyugalmasnak és biztonságosnak tartotta. Hearst a következő sürgönyözte neki: „Kérem maradjon. Ön szolgáltatja a képeket, én szolgáltatom a háborút”. Hearst ezt családi körben büszkén úgy emlegette, mint „a mi háborúnk“.

A havannai incidens után több komoly New York-i lap is, a *Times*, a *Tribune*, a *Herald* és az *Evening Post* nyugalomra intett. A *World* és a *Journal* azonban nagy lármát csapott az ügy körül, azt állítva, hogy az eset nem lehet a véletlen műve. A *World* példányszáma az incidens utáni héten ötmillióra szökött fel. A háborúhoz vezető hisztériakeltésből a *World* is kivette a részét, de Pulitzer levelezéséből kiderül, hogy élete végéig mélyen érintették az események. Amikor Venezuela és Brit-Guyana vitatott határvidékén aranyat találtak (1895), Cleveland elnök éles hangú nyilatkozatot tett a Kongresszusban, elítélve az „imperialista“ brit politikát, és döntőbírói szerepet igényelt az Egyesült Államoknak. Ahelyett, hogy vakon követte volna az elnök álláspontját, aki mellett az 1884-es választáson a legmesszebbmenőkig kiállt, Pulitzer arra utasította szerkesztőit, hogy kiegyensúlyozottan tudósítsanak az eseményekről. 1895-ben a *World* karácsonyi kiadásában már az összes olyan klasszikus elem megfigyelhető, mely lekötötte az olvasók figyelmét, s mellyel Pulitzer pozitív módon tudott hatni a tömegekre. Tájékoztatta őket és az érzelmeikre is hatott, amikor a háborús beszámoló fölé a következő címet illesztette: „BÉKÉT ÉS JÓAKARATOT.”

Amerikában 1901. körül jelentek meg az első bulvárlapok. Az írástudás és a műveltség terjedése a 19. század végén és a 20. század elején kitágította az újságok piacát. Ekkoriban az Egyesült Államokban 1967 napilap létezett. A bulvárlapok a szenzációközlés mellett a reformokat is támogatták, amikor leleplezték az üzleti életben és a kormányban tapasztalható korrupciót. Az első világháború kitörése megnövelte a hírek iránti igényt és a lapok számtalan tudósítót küldtek Európába az események közvetítésére. A háború után nagy sajtókonzsernek jöttek létre.

A bulvárlapok népszerűsége az 1920-as, 1930-as években tovább növekedett és az 1940-es években egyes bulvárlapok, mint a *Daily News* már csaknem meghaladták a kétmilliósi példányszámot. Az 1920-as években az amerikai újságok példányszáma mintegy 27,8 millió volt és összesen 2042 angol nyelvű lap volt a piacon. Reggeli és esti újságokat is terjesztettek. Egy lapot két cent körüli áron lehetett megvásárolni. A bulvársajtó fejlődésének legfontosabb tényezői az 1930-as évektől a magazinokban felbukkanó fényképek voltak. A harsány címszavak és a képek közvetlenül ábrázolhatóvá tették azt is, amihez korábban több száz szavas cikkekre volt szükség.

A bulvár egyre inkább a szenzációra összpontosított és az 1950-es évektől már nem tekintették megbízható hírforrásnak. Az 1920-as években különösen három New York-i bulvárlap, a *Daily News*, a *Mirror* és az *Evening Graphic* váltott ki heves vitát. A *Graphic*-ot tartalma miatt (szexualitás, pletyka és bűnügyek) *Porno Graphic*-nak is nevezték. A lap 1924-ben indult és csak kilenc évig működött, de itt indult el Walter Winchell, Ed

Sullivan, Robert Harrison (a *Confidential Magazin* megalapítója, 1952) és mások karrierje is. A fényképeket a *Graphic*-nél minden gátlás nélkül manipulálták. A legnagyobb vitát azonban az 1920-as években az váltotta ki, hogy meztelenkedést és „hálószoba-jeleneteket” közöltek a címlapon.

Amikor Charles A. Lindbergh gyermekét elrabolták (1932), több mint két évig ez volt a vezető történet Amerikában. Lewis Lapham, a *Harper's* szerkesztője és médiakritikus *A gyermekrablás öröksége (Legacy of Kidnapping, 2000)* című dokumentumfilmjében ennek a bűnügynek a példáján mutatja be az újságírás sok olyan bűjút-bánatát, melytől az manapság szenved. Lapham összefüggést lát a Lindbergh-eset részleteinek feltárása és korunk „megasztoriai” között (O. J. Simpson pere, Lady Diana halála és a Monica Lewinsky botrány). A gyermekrabló utáni hajszában Hearst az amerikai sajtó vezérének szerepében tetszelgett. Lapham bemutatta, hogy Hearst, a szenzációsajtó atyja, miként menedzselte a történetet a kezdetektől, miközben nem sokat törődött a sajtóetikával. Hearst úgy vélte: „A közönség szórakozást akar, nem információt”. A kampány hatására még Al Capone is tízezer dollárt ajánlott fel börtönéből annak, aki a tettes nyomára vezet.

Amikor a gyanúsítottat elfogták, Hearst védőügyvédet fogadott neki, egy komikus, alkoholistá figurát, akit a sajtómágnás bőven ellátott pezsgővel és call girlökkel a per alatt. A különkiadások és a modern nyomtatási eljárások lehetővé tették a legfrissebb hírek 24 órán belüli közlését, és a sajtó a legapróbb részleteket is lehozta. Az eset folyamányaként 1932 és 1935 között 12-ről 35-re nőtt a bulvárlapok száma Amerikában. Lapham bemutatja azt is, hogy Hearst sztárzsurnaliszta trojkája: Damon Runyan, Adela Rogers St. James és Walter Winchell miként vette ki részét a nemzeti megtisztulás rituáléjából.

Walter Winchell (1897-1972) legendás rovatszerkesztő és rádiós személyiség volt. Tizenkét évesen hagyta ott az iskolát egy vaudeville-társulat kedvéért. Az 1920-as évek elején alkalmazta Hearst *New York Mirror*-ja. Újítása, a sztárról szóló pletyka, (ki vált el, ki házasodott meg, ki lett terhes, ki került összeütközésbe a törvénnyel stb.), ami akkoriban rendkívül szokatlan műfaj volt a nyomtatott sajtóban, hatalmas sikert aratott. A gazdagokat és hírességeket igyekezett lerántani a sárba és ezzel „demokratizálta” a „felsőbb köröket”. Az 1920-as évek pletykarovata egyfajta keveréke volt az információs szórakoztatásnak és a hírközlésnek. Magas és alacsony színvonalú anyagot: viccet, riportokat éjjeli mulatóhelyekről, szórakoztató betéteket, házassági botrányokat, durva bűntényeket és valós híradásokat kevert egymással. Winchell piszkos módszereket alkalmazott, koholmányokat, féligazságokat és pontatlanságokat terjesztett. A pletykát úgy határozta meg, mint „annak művésze, hogy a semmit úgy mondjuk el, hogy gyakorlatilag semmi se maradjon elmondatlanul”. A pletykát a tömegek erejének növelésére használta fel. Sajátos logikával úgy vélte, hogy az amerikaiaknak gondolniuk kell a szabadságra, mielőtt elveszítik a gondolkodás szabadságát.

Winchell az 1930-as években bekapcsolódott a politikába és a New Deal népszerűsítette, miközben a gazdagok és a molesztárok világról is tudósított. Az 1930-as évek végén, hatalmas csúcson ő maga is gazdag volt, de megmaradt népi hősnek. Rádióműsorát hetente 50 millióan, a felnőtt amerikai lakosság kétharmada hallgatták, napi újságrovatát 75 millióan olvasták. Írásai több mint kétezer lapban jelentek meg világszerte. A maga idejében a legnagyobb hatalmú újságíró volt. Jelentős politikai befolyásra tett szert, és az 1930-as, 40-es években szilárd híve volt Rooseveltnak. Közeli barátja, J. Edgar Hoover segítségével, aki nyolc elnököt szolgált, és aki sajátjaként kezelte az FBI-t, bárkit börtönbe tudott juttatni. Egyetlen, a vasárnap esti rádióműsorában elejtett mondatával képes volt befolyásolni valamely részvény árfolyamának emelkedését vagy zuhanását, vagy sikeressé tenni egy adott vállalatot, illetve bukásra ítélni egy filmet.

Népszerűsége töretlen volt az 1940-es években is, de az 1950-es évek végére csaknem anakronisztikus figura lett a bulvár világában. A televízió befolyása megnövekedett az újságokéval szemben. Ezenkívül a háború után Winchell rossz lóra tett, amikor J. Edgar Hoover elnök, Roy Cohn és Joseph McCarthy szenátor mellé állt a vörös veszély elleni patrióta felbuzdulásban. Winchell elveszítette a humorát és a hatalom megszállottja lett. Az olvasói elfordultak tőle és számos ellenséget szerzett magának. 1972-ben elfelejtett és megkeseredett emberként halt meg.

A pletyka ma mindenütt jelen van. Neal Gabler, Winchell életrajzírója arra hívja fel a figyelmet (*Gossip, Power, and the Culture of Celebrity*), hogy ma a New York Times és pl. a *New York Post* világa is összemosódik. Ma mindez a bulvár birodalmába tartozik. Winchell öröksége, a hírességekre épülő kultúra ma is meghatározó jelenség. Ennek veszélyeire Neal Gabler említett könyvében így figyelmeztet: „...a hírességek Amerika elsődleges esztétikai és erkölcsi értékeivé váltak. Az élet döntő erejévé a szórakoztatás vált, és maga az élet ma a legforróbb médium. A hírességek önmaguk merő márkajelzéseié váltak, oda fejlődtek, hogy el tudják adni a Nike-t vagy bármi mást. Amikor Liz Taylor abbahagyta a filmszínészi pályáját, elkezdte a saját életét játszani, és ez volt a legnagyobb és legjövődmezőbb szerepe. A tizennyolcadik és a tizenkilencedik században az emberek még tudták, hogy mindenkinek van külön magánélete és külön nyilvános személyisége, melyet a társadalom előtt ölt fel. Olyanok voltak, mint a klasszikus tradíciót követő színészek, azon emberi szerepeket játszva, melyekről feltételezték, hogy sajátjaik. Ma minden képmutatás, és az emberek olyanok, amilyenek tettetik magukat. Mivel mindnyájunkat a hírességek különféle változataival bombáznak, a természetünkből kilúgozták azt, ami fontos. Öltözékünkben mára a címke – a gyártó márkajelzése – a lényeges dolog, nem az, amit viselünk. Az emberekkel ugyanez a helyzet.

Híressé válni az élet paradigmája lett, és mi mindnyájan a részesei akarunk ennek lenni. Ezt látjuk a sporteseményeken, amikor a szurkolók integetnek a kamerák előtt, amikor arra törekszenek, hogy a családjukkal és a barátaikkal együtt lássuk őket az otthonainkban... Amit nyújtani tudnak: a perverzió, és ezt is mutatják meg a kamera előtt, vagy egyszerűen valami rögtönzött dologgal állnak elő. Ez szomorú, patetikus degeneráltság, és Amerika szíve fájl...

A nemzet politikai élete a nép politikai apparátusává vált, tiszta New Deal-lé, mely a polgárokat azzal az érzettel ruházza fel, mintha lenne valamilyen maradék hatalmuk... Kijelöljük a hírnév aspiránsait, a figyelmünkkel szavazunk rájuk, és aztán megnyugszunk, amikor elbuknak vagy sikeresek lesznek. Segítünk nekik felemelkedni vagy lenyomjuk őket, és amikor már eléggé meg vannak alázva, kiterjesztjük rájuk a megbocsátásunkat. Mi vagyunk a bíró és a végrehajtó egy személyben, és minden híresség a közönség által adományozott felhatalmazás alapján működik...

Egyes hírességek soha nem ismerik fel ezt a hatalmat... A közönség olyan istenség, aki új életre keltheti a sztárt, ha úgy határoz.

A szórakoztatás hatalmának az a veszélye, hogy értékrendje minden mást felperzsel, nem ismer semmilyen társadalmi vagy kulturális hierarchiát. Az O. J. Simpson-ügy napi főhírré válik, és a címlapokról kiszorítja a valódi híreket. A Michael Jackson-interjúkat egymás közt cseréberélik és a királyi házak eseményei a szélsőségekig jutnak el... Ezen a ponton a vigidalom a tetőpontra ér: az élet filmje valóban mindarról szól, ami fontos, és mindenféle híresség átalakítható szórakoztatássá“.

Ez tehát az a világ, melyet Gabler szerint Winchell hagyott ránk. Úgy véli, hogy a sajtó hatalmát át kell alakítani, hogy az örült világban újra a józan ész eszközévé váljon. Amikor a „szolgáló kaszt”, melynek Hamvas szerint (*Az öt géniusz*, 1985) „semmiféle autonóm

életrendszere nincs” és „élete csupa kis mozzanatban merül ki”, átvette a „kormányzói kaszt” szerepét, a közérdeklődés a hírességeket kávéivás vagy gyermeksétáltatás közben mutató banális témák irányába tolódott el (az ilyen képekért a kiadó akár ötezer dollárt is képes kifizetni). Olyan ez, mint amikor a harmadik világban a külföldi turistát egy csapásra báméskodó tömeg veszi körül, hogy lássa mit vásárol, mit eszik, hová megy stb. A bulvársajtó ugyanezt a funkciót tölti be az ipari társadalmakban: virtuális lehetőséget nyújt a báméskodóknak, hogy élvezhessék a báméskodás együgyű örömét. Sőt, az olyan extrémítások is megjelentek, mint a tolakodó indiszkréció és a tobzódás a véres jelenetekben – akárcsak az angol rémdrámák korában.

Mindez a szabadság eltorzult, tömegemeri felfogásának, az alacsony értékek túlsúlyának, a közember tágabb elitbe való befogadásának eredménye. Kondorosi Zoltán is felhívta erre a figyelmet⁶ Mark Ravenhill egyik színdarabjáról írt kritikájában. A 19-20. század fordulójának naturalistái a polgári társadalmak képmutatásai, a kor hazugságai mögött meghúzódó valódi emberi motivációkat leplezték le. A provokáció ekkor még felháborodást keltett: Ibsen, Strindberg, Hauptmann, majd Pirandello műveit botrányok kísérték. Az 1960-as, 1970-es évek dühöngő ifjai vagy újnaturalistái is a nyers és durva valóságot állították a hazugságokkal, elhallgatásokkal, a látszatokkal szemben.

A 60-as évek izlésforradalma azonban nemcsak a merev korlátokat rombolta le, hanem ennél jóval tovább ment és ledőltek az izléskorlátok a hang- és képábrázolás valamennyi formája előtt. Új manipulációs technikák épültek ki, ezért a tabuk ledöntéséből nem a művészet, hanem a tömegszórakoztatás profitálta a legtöbbet. Pontosán ezek azok a jelenségek, melyeket Mark Ravenhill darabja ábrázol: „Az új tömegkultúrában azok a társadalmi tények, amelyről még Ibsen csak szemérmes sejtetéssel beszélt (s amelyet még Pinter is inkább csak körülírt): a vérfertőzés, aberráció, családi agresszió, szexuális erőszak, mára a bulvársajtó és a kereskedelmi médiák vezető témáivá váltak. Ami száz éve még provokáció volt, az ma inkább tömegméretű pletykázkodásnak hat, amely legfeljebb kellemes borzongást válthat ki. Áruházi lopás, kábítószer-függőség, dílerkedés, homoszexuális prostitúció, szexuális aberráció, nevelőapa által a fiatalokun elkövetett erőszak – ezek a Shopping and Fucking legfontosabb témái. Megdöbbenő és felkavaró valóságtények, amelyeket unásig ismételtetnek a tömegmédiák... Nem egyszerűen a menedzserek világának tart görbe tükröt, hanem azt is érzékelteti, hogy ez a világszemlélet már-már paradigmává válva lassan szétszivárog az egész társadalomban, eltorzítva az élet minden szintjét, a magánélettől a politikáig“, írja Kondorosi.

Ahhoz, hogy a helyi pletykák szintjéről eljussunk addig, hogy a titkokat az egész világ előtt fel lehet fedni, a gondolatátvitel technikák fejlődése mellett a tömegek gondolkodásmódjának megismeréséből származó tudást is az üzleti siker egyik elemévé kellett tenni. Elsőként az ifjabb Johann Strauss (1825-1899) körül épült ki az az irracionális sztárkultusz, mely később a Beatles-fiúkkal kapcsolatos tömeghisztéria jelenségében és John Lennon (1940-1980) kijelentésében is megfigyelhető: „Népszerűbbek vagyunk mint Jézus” (1966), mondta. Ekkor az értéket már a tömegsikerrel mérték. Mindennél szomorúbb módon mutatkozik itt meg az ember manipulálhatósága, szuverenitásának és maradék önbecsülésének az elvesztése, amikor öntudatos lényből pusztá bábfigurává lesz, aki bálványát utánozza, és örömeiben hisztérikus rohamot kap, ha megölelheti vagy megérintheti az imádott sztárt. Ezt a sztárkultuszt a kiadók is tovább fokozzák, amikor tudatosan manipulálják a tömegizlést és százmilliókat fertőznek meg sztárkultuszukkal.

A tömegkultúra mindenhol diadalmaskodott a magas kultúrával szemben. A filmgyárak tulajdonosai hamar megtanulták, milyen eszközöket kell alkalmazni és hogyan kell a forgatókönyveket manipulálni ahhoz, hogy biztos legyen a tömegsiker és ezzel a bevétel.

Marilyn Monroe életét például a stúdiók főnökei tartották ellenőrzésük alatt, a saját tulajdonuknak tekintették a színésznőt. Arra kényszerítették például, hogy egyetlen nap elteltével bontsa fel frissen megkötött második házasságát, mert koncepciójukba nem illett bele a férjzett háziasszony imidzse. A Joe di Maggioval kötött házasságába is állandóan beleszóltak, ez vezetett ahhoz, hogy a színésznő újabb házassága is kudarcba fulladt.

Az 1920-as évektől a filmproducerek stratégiát dolgoztak ki, hogy színészeiket sztárrá tegyék. Hosszú távú szerződéseket kötöttek velük, hogy minél jobban magukhoz láncolják őket, színi-, ének- és táncórákat szerveztek számukra, erkölcsi záradékokat építettek be a szerződésekbe, melyek meghatározták, hogy mit és hogyan mondhat a színész a nyilvánosság előtt, milyen filmekben játszhat és mennyiért. 1923-ban a hollywoodi színész, Wallace Ried kábítószer-túladagolásban halt meg, mert a filmstúdió nem engedte meg, hogy kigyógyuljon a kábítószer-függőségéből és arra ösztönözte, hogy tovább szedje a morfiomot és úgy folytassa a munkát. Ebből az ügyből az 1920-as évek egyik legnagyobb botránya kerekedett. A színészek csak az 1950-es években kezdtek önállóbbá válni, amikor a nagy stúdió-monopóliumok felbomlottak.

Judy Garland (1922-1969) példája jól szemlélteti, hogy egy stúdió miként épít fel egy sztárt és miként alakítja ki az őt övező kultuszt. Amikor 1935-ben szerződést kötöttek vele, még csak 13 éves volt. A Metro Goldwyn Mayer stúdió hozzálátott a személyisége „formálásához”. Felismerték, hogy a nézők rendkívüli módon kedvelik a hangját és fiatalos báját, ezért elhatározták, hogy „sztárt” faragnak belőle. 1937-ben az MGM stúdió Dinner Dance rendezvényén a színésznő élőben lépett fel, hogy a nézők előtt bizonyítsák, a saját hangján énekel a filmjeiben. Úgy gondolták, ha egyre többen fogják hallgatni és felismerik a tehetségét, ez népszerűséget hoz a filmjeinek is. A sajtó felkapta a témát, és a bemutatót számos lemezfelvétel és filmszerep követte. 1938 novemberében az MGM felvette a 18 éves Garlandot a sztárok listájára, saját lakókocsit és öltözöt biztosított neki.

Az 1950-es évek botránylapjai már ugyanolyan kíméletlen indiszkrécióival, alantas eszközök használatától sem visszariadva adták elő a hírességek életének eseményeit, mint a mai bulvárlapok. Az átalakulási folyamat izgalmas leírását adja Bill Sloan, az *Enquirer* és a *Globe* korábbi szerkesztőjének könyve.⁷ A mű az amerikai bulvárlapok doyenje, a *The National Enquirer* alapítója, a *New York Enquirer*t 1952-ben megvásárló Generoso Pope történetével kezdődik. Pope azt állította: „Felismertem, miként irányítják az autóbalesetek a tömegeket.” A híreket mindig valamilyen véres hírrel kezdték, melyeket a szerkesztőbizottság valahonnan elő tudott kaparni és háborzongató képekkel, melyeket a New York-i rendőrségtől és a hullaházak alkalmazottaitól lehetett beszerezni. Pope hamarosan nagy karriert futott be és számos követőre talált. Köztük egy kanadai lapra is, melyet *Midnight*nek neveztek. Ez lett később az *Enquirer* riválisa, a *Globe*.

A másik hírtípus, mely soha nem avul el, a sztárok korai haláláról szóló hírek. A *People* magazin a címlapsztori alapelveit például a következőképpen határozta meg: „A fiatal jobb mint az öreg. A szép jobb mint a csúnya”, s végül: „minden jobb mint a politika.” A John Lennon 1980-as halálát követő rendkívül sikeres címlapsztorijuk után ehhez végső szentenciaként hozzátették: „Semmi sem jobb, mint egy híresség halála.” Neal Gabler szerint a hírességek magánéleti titkainak felfedése humanizálta őket és ennek során megmutatta, hogy ők sem jobbak mint mi, hanem sok esetben „rosszabbak”. Winchell, aki szegénységben nőtt fel és a nagy gazdasági válság éveiben lett sikeres, a törzsközönségét ahhoz hasonló módon szolgálta ki, mint azt a modern szupermarket-bulvárlapok teszik.

Az 1960-as évek végén Amerikában a lapok a gyorsan megszűnő újságos standokról a prosperáló szupermarketekbe kerültek át és leginkább a női közönségre kezdtek összpontosítani. A szupermarket-bulvárlapok olyan amerikai heti magazinok, melyek főként

a közéleti személyiségekkel, pletykákkal foglalkoznak, horoszkópokat közölnek és előszeretettel tárgyalták az egyszerű emberekkel megtörtént bizarr eseteket. Az újságoktól eltérően ezeket a magazinok terjesztési hálózatán keresztül juttatják el a piacra, hasonlóan a heti magazinokhoz és a tömegpiacra szánt puhafedélű könyvekhez. Ezeket a lapokat az utóbbi években sokféle kulturális csapásért tették felelőssé. A kritikusok azt állítják, hogy kulturális közéletünk eldurvulása valamilyen módon kapcsolatban van a bulvárlapokkal és az általuk képviselt mentalitással, azzal, hogy a közéleti szereplők életének apró titkai iránti beteges kíváncsiság a kétes értékű közízlés anomáliáiból fakad. Ez azonban Caitlin Flanagan szerint⁸ éppen olyan régi jelenség, mint maguk a filmek. A legkorábbi híresztelések filmsztárok erőszakos halála körül keletkeztek. Az olvasót megnyugtatja, ha azt látja, hogy a gazdagok olyan alacsony szintre süllyednek, ahol ők is állnak. Természetesen örömről a hírességek bukásán nagyrészt a legalantasabb emberi ösztönöknek tudható be. A valóságban azonban a filmeknek mindig újra kell termelniük a „vad képzeteket“, ami valami lényegit sejtet, valami olyasmit, amivel a *The National Enquirer* és társaik tervezhető nyereséget realizálnak.

Az 1960-as és 70-es évek sajtója, hogy alkalmazkodjon a közönség igényeihez, szenzáció-sajttóvá vált. Eljött ama bulvárlapok virágkora, melyek stílusához a komoly lapok is igazodtak. Bob Woodward és Carl Bernstein oknyomozó riportjai kirobbantották a Watergate-ügyet, mely Nixon elnök bukását okozta. 1970-ben Gloria Steinem kiadta az első feminista lapot, a *Ms*-t. Célja az volt, hogy lerombolja a „szexuális kasztrendszer“.

Az 1970-es években a verseny még keményebbé vált és a lapok bevételei csökkentek. 1974-ben Amerikában fél tucat szupermarket-bulvárlap jelent meg, és Rupert Murdoch 6 millió dolláros reklámkampánnyal elindította a *National Start*, az első teljes egészében színes bulvárlapot. A közönség érdeklődése a sztárok életének apró részletei iránt nőttön-nőtt, ezért a lapok mindenféle bizarr részletet leírtak, függetlenül attól, hogy igaz volt-e vagy sem. Hiszen bárkiről bármit legálisan le lehetett közölni. Az *Enquirer* ekkoriban könnyedén el tudott adni akár 5 millió példányt is hetente. Ebben az évben a lap szerkesztőgárdája elhatározta, hogy – a hírgyártás helyett – alaposabban fogja ellenőrizni hírei valóságtartalmát. Ekkor fedték fel Joan Kennedy alkoholizmusát a választási kampány alatt, a kormányzat pazarlását, és feltártak egy fontos bizonyítékot is az O. J. Simpson ügyben. Elvis Presley halálakor (1977. 8. 16) az *Enquirer* heti példányszáma 7 millióra ugrott fel. A lap a címlapon hozta Elvis bebalzsamozott holttestének fényképét, amint a koporsóban fekszik. Egyesek szerint ekkor indult el a paparazzi-őrület. (Az első teleobjektívek is az 1970-es években jelentek meg a piacon.) A sztár halálát körülvevő médiacirkusz idején az *Enquirer* olyan sok riportert küldött Nashville-be, hogy 100 ezer dollárért kellett nekik külön házat bérelni.

Ez egyfajta elfajzott híresség-kultúrát eredményezett. Ennek ellenére a hírességek csak ritkán nyertek sajtópereket a bulvárlapok ellen. A modern bulvárlapok elleni első pert 1976-ban indította Carol Burnett, mert úgy vélte, az *Enquirer* valótlanul állította, hogy ittasan jelent meg a nyilvánosság előtt. 1981-ben megnyerte a pert, de nem kapott nagy összegű kártérítést. A múltban a viszonylag kisszámú sztár a legális sajtóban ellenőrzést tudott gyakorolni a közölt cikkek fölött. Gyakran előre egyeztettek a cikkek szerzőit, a kérdéseket, a fotósokat. A *Premiere* magazin egyik korábbi szerzője ezt a *Los Angeles Times* számára úgy fejezte ki, hogy több magazin van, mint olyan személyiség, akit fel lehet keresni. Ha a kereslet és kínálat törvényét tekintjük, az már kívül esik az ellenőrzésen – ez már egy kínálati piac. A bulvárlapoknak ma már nem kell kitalált híreket közölniük. A hírességek elbocsátott asszisztensei pénzért örömmel adják közre a legféltettebb titkokat is.

Az 1970-es években és az 1980-as évek elején a bulvárlapok igyekeztek a „családi he-

tilap“ imidzsét felvenni. Fokozatosan elnyerték mai formátumukat: a mozsztárokról szóló intim pletykák tömör kivonatai, a közéleti szereplőkkel kapcsolatos botrányok és a „lekap-tunk“ jellegű felvételek töltik ki a lapszámot. A stúdiók propagandagépezetei tömegesen látják el gondosan előregyártott történetekkel a reménytelenül sekélyes és alacsony színvo-nalú magazinokat – gyakorlatilag egyfajta kiegészítő piacot teremtenek a magazinoknak, amelyet a bulvárlapok is kínálnak.

Ezt a magatartási típust Norah Vincent jellemezte a *Los Angeles Times*-ban. Úgy vélte, hogy a sztárok – cserébe a mesés gazdagságért, a világhírért és a közönség soha nem szűnő imádatáért – kénytelenek elviselni a paparazzók társaságát, akik követik őket az illemhely-re is. Egy híres mondás szerint: „Bármilyen publicitás jó publicitás.“ Állítólag Oscar Wilde mondta, hogy egyetlen rosszabb dolog annál, ha valakiről beszélnek az, ha egyáltalán nem beszélnek róla.

A fotóriporter a jó üzlet reményében – és a minél jobb felvétel érdekében – lapos kúszásban készít felvételt, akár a parlament vagy a nemzetközi konferenciák padlójáról is, ott könyököl kollégáival a tömegben, és állandóan lesi az alkalmat. Ráripakodik a célpontjára, bárkiről legyen is szó, hogy feléje forduljon, megparancsolja neki, hogy természetellenes módon viselkedjen, hogy mutasson valamit, hogy mosolyogjon, hogy a brit miniszterelnök csókolja meg a feleségét, hogy a pápa újra térdeljen le. A paparazzo képes akár fészket is rakni a fán, vagy a kályhacsőből előbújni, mint egy spion, hiszen a lapkiadó kész akár 400 ezer dollárt is fizetni egy pikáns felvételért, sőt még arra is hajlandó, hogy a halálba üldözze az áldozatát, és lefotózza a haldoklását. Ez a fajta tolakodó és érzéketlen papa-razzo viselkedés Európában és Amerikában egyaránt ellenszenvet ébreszt az újságírókkal szemben.

A paparazzo olyan fotóriporter, aki kipécézett áldozata engedélye nélkül készít felvéte-leket. Törvényi szabályozás alá nem eső ténykedése olyan szélsőséges eseteket szül, mint Lady Diana halála (1997). Sloan kimutatta, hogy a hercegnő halála nem gyakorolt jelentős hatást a bulvárlapokra. A baleset után egy darabig igyekeztek hitelesebbé válni és kevésbé összpontosítottak a szórakoztatásra, de azután hamar visszatértek a régi módszerekhez.

A közfelháborodás olyan erős volt a párizsi katasztrófa után, hogy a bulvárlapok jövője néhány hétig kétségesnek tűnt. Az *Enquirer* és a többi bulvárlap Flanagan szerint bezárkózott vagy teljesen újrafogalmazta az elveit, miként azt korábban már többször is megtették. A hercegnő halálos autóbalesete után az elnyomott kisebbség, a film- és a televíziós sztá-rok, valamint az európai királyi házak fotogén tagjai összefogtak egymással, a bulvárlapok és a paparazzik bojkottjára szólítottak fel. George Clooney, mint a hírességek vezére állt a mozgalom élére: a „Világ hírességei egyesüljete!“ jelszóval. A *People* magazin olvasói rovatában megjelenő írások arról tanúskodtak, hogy erős volt a közönség körében a szim-pátia az új osztály iránt. A „forró képek“ iránt a piacon uralkodó csillapíthatatlan igény óriási csapást jelentett a sztárookra, ezért kénytelenek voltak limuzinjaik elsötétített ablakai mögé bújni.

A bulvárlapok politikamentessége vagy politikai semlegessége néha pozitív tartalma-kat is hordozhat. 2004-ben Gergényi Péter, Budapest főkapitánya úgy látta, hogy egyedül a bulvárlapok voltak képesek szakmai szempontok szerint objektíven értékelni a tevékeny-ségét – bár egyébként a magyar bulvárlapoknak csak távolról van közük a valósághoz. Szerinte a hagyományos lapok a politikai irányultságuknak megfelelő szubjektív irányult-ságot tükröztek, ami végül megakadályozta, hogy országos főkapitánnyá nevezzék ki.

A kínai bulvárlapok is a szenzációra és a botrányra összpontosítanak, de ezáltal egyben a cenzúra határait is feszegetik. Kínában az 1980-as évek végén megszűnt a sajtó központi támogatása. A csőd elkerülése érdekében a kínai újságok áttértek az oknyomozó újságírás-

ra. Paradox módon sok újság a Kommunista Párt tulajdonában van, de a párt, mint tulajdonos egyben védelmet is jelent a kritikusabb hangok ellen. Az 1987-es „burzsoá liberalizáció” elősegítette az újságírás és a történetírás ugrásszerű fejlődését. A közérdekű kérdések megvitatására a népszerű, sőt a ponyva-történelem vagy az oknyomozói újságírás eszközeit használták fel, olyan nyelvezettel, mely a Párt számára is elfogadható volt. Ezáltal olyan népszerű igényt elégítettek ki, melyre a hivatalos szórakoztatás képtelen lett volna.

A bulvárlapok és a ponyvamagazinok szerkesztői felismerték, hogy az 1949. előtti történelem és a botrányok bemutatása rendkívül nagy haszonnal járhat. Az ún. „tömegkommunikáció-történet” képviselői (újságírók-történészek, filmrendezők-történészek és ideológusok) jelentős mértékben hozzájárultak a történeti események népszerűsítéséhez. Mindez az 1980-as évek közepén-végén a Szovjetunióban és az 1970-es évek végén Kínában elősegítette a független történettudomány kialakulását. Ezek a „tömegkommunikáció-történészek” problematikusnak számító témákat vetettek fel, mások a Párt hivatalos történelemértelmezésével szemben egy „párhuzamos” történelmet rajzoltak fel. Geremie R. Barmé hangsúlyozta,⁹ hogy 1985-től kezdve a „problematikus irodalom” (wenti baogao wenxue), valamint a „tényirodalom” (jishi wenxue) fokozott mértékben vette célba a nagyközönséget. Miként azt Wu Liang Put, egy sanghaji kritikus megjegyezte, ez oly mértékben serkentette az olvasók természetes kíváncsiságát és exhibicionizmusát, amire a komoly, sőt az olcsó regények sem lettek volna képesek.

Az 1980-as évek közepén és végén az olyan kínai írók, mint Liu Binyan, Su Xiaokang, Dai Qing, Zhao Yu, Li Rui, Ye Yonglie, Quan Yanchi, Liu Yazhou, Yan Jiaqi, Gao Gao és mások jelentős népszerűsége tettek szert. Liu Binyan, Su Xiaokang, Cong Weixi és Zhang Zhenglou művei azért lettek olyan népszerűek, mert olvasóik számára a fontosság érzetét nyújtják, amikor bevonják őket a jelentős társadalmi és történeti kérdések megvitatásába. A fiatalabb írók bátran felvetették a problematikus politikai kérdéseket is, és ezzel nyomást gyakoroltak a sajtó nagyobb szabadságának kivívása érdekében. A törekvésük az volt, hogy a szenzációkeltés útján szerezzenek nagyobb népszerűséget.

Kínában a bulvársajtó népszerűsége az 1990-es évek közepén nőtt meg ugrásszerűen. Kritikus hangvételével és az oknyomozó újságírás módszereinek alkalmazásával hadat üzent a cenzúrának. A bulvárlapok olyan témákkal foglalkoznak, mint az AIDS, a szénbányákban uralkodó rossz munkakörülmények, a kulturális gyökerű korrupció, a rendőri túlkapások stb. Mindez nagy hatást gyakorol a közvéleményre, ezért 2003-ban az Államtanács újraszabályozta az őrizetbe vétel szabályait, a szénbányászatot és más fontos közügyeket, de egyben a kínai bulvárlapok számát is csökkentette.

Az 1990-es éveket a „bulvár évtizedének” is nevezték. Alter¹⁰ olyan korszakról beszél, melyre „úgy fogunk emlékezni, mint a bulvársajtó aranykorára”. Mindez annak köszönhető, hogy a televízió is a bulvár hatása alá került.

1952-ben az amerikai háztartások 39 százalékában volt televízió. A reggeli és esti hírlapok példányszáma elérte az 53,8 milliót. A sajtó inkább az információ, mint a szórakoztatáson alapult. A stílusa semleges volt, a riporterek arctalanok. Az 1960-as évek végére már a háztartások 90 százalékában volt televíziós készülék, de ez eleinte nem csökkentette az újságok népszerűségét, melyek megbízható, alapos információkat közöltek. 1965-ben az *Early Bird*, az első kereskedelmi telekommunikációs műhold fellövése lehetővé tette élő adások sugárzását Európa és Észak-Amerika között. A tévés újságírók kezdetben a nyomtatott sajtó módszereit alkalmazták, de Stephen Hess szerint¹¹ már nem maradtak arctalanok és kezdtek feltűnedezni a személyiségek. A CBS-es Walter Cronkite-et Amerika legheitelesebb emberének tartották, és az NBC-s Chet Huntley és David Brinkley sem nagyon maradtak el mögötte. Az 1970-es években piacra kerültek a minikamerák, melyek lehetővé

tették a hír közlését percekkel felvétele után. Az újságok többé nem tudtak elsőként tudósítani a hírekről, ezért átértékelték a szerepüket. Egyesek az elemzésekre összpontosítottak, mások a televíziót kezdték másolni.

A fordulatot, a televízió bulvárosodását azonban a kábeltelevíziózás tömeges elterjedése jelentette az 1980-as években. A kor a gyors, standardizált hírközlési formáknak kedvezett, mint amilyen a CNN is volt. A rádió és a televízió képes volt arra, hogy rendkívüli híreket iktasson be a műsorába, akár percekkel az esemény megtörténte után. (Erre a digitális/internet korszakban az újságoknak is lehetőségük lesz.) Az újságok ezért a túlélés érdekében a szenzációra összpontosítottak.

1987-ben az amerikai háztartások 50 százalékában volt jelen a kábeltelevízió, míg 1997 közepén már 67 százalékukban. A reggeli és esti lapok példányszáma 58,2 millió volt, tehát gyakorlatilag ugyanannyi maradt, mint 1950-ben, de a lakosság közben 100 millióval nőtt – 250 millióra. Egy átlagos háztartásban 50 vagy több csatornát is lehetett nézni. A kábelcsatornák korszakában a hírműsorok vezetői hírességekből szórakoztató személyiségek lettek. John McLaughlin 1981-ben indította el show-ját, melyben az újságírók sajátos előadóként, mint saját, önálló véleménnyel rendelkező személyiségek léptek fel. A CNN 1982-ben indította a később világhíressé váló *Crossfire* (*Keresztűz*) című műsorát, majd a trendet a CNBC, az MSNBC és a Fox News Channel is követte.

A kábelkorszak hatással volt az újságokra is. A washingtoni kormányhivatalokban és a hírigényekben mindenki a CNN-t nézte, és az elnökök is keményen meg kellett dolgoznia azért, hogy pozitív kép alakuljon ki róla a közvéleményben: Az elnök megjelent az MTV-n és a késő esti show-kban. A talk show-k műsorvezetőit meghívták a Fehér Háza. Kevesebb lett a formális sajtótájékoztató.

Az amerikai élet bulvárosodása átfogó jelenséggé vált. Ez nemcsak a szenzációkeltő hírek térnyerését jelentette, hanem azt is, hogy a hagyományos sajtó előszeretettel kezdte alkalmazni a bulvárlapok módszereit. Kamp ezt úgy fejezte ki,¹² hogy: „a nagy sajtóorgánumok nem csupán elsajátították a bulvár módszereit, hanem az eredeti, kemény hírek rovására előnyben részesítették a bulváranyagokat.” Miközben a tévé csak híreket közölt, az újságok egyre több részletes információval, elemzéssel és kommentárral szolgáltak. Ma már nem érvényes az az elv, hogy nem minden tőr nyomdafestéket, a megfelelő fórumon (ez lehet akár egy kocsmai hóbörgés is) mindent ki lehet mondani. Ma ez pontosan fordítva van. A televízió sokkal visszafogottabb (például a gyanúsítottak nevének csak a kezdőbetűit közli) míg az újságokból – a komoly sajtóból is – mindent meg lehet tudni (a gyanúsítottak teljes nevét és a pletykaszintű információkat is). A pletyka ma már mindenhová beférkőzik, része a főáramlatnak, ezért nem is jelent olyan hatalmat, mint Winchell idején.

Ma már a hírműsoroknak is tekintettel kell lenniük a nézettségi adatokra. Miként azt Alter is kifejezte, ezek a megbízhatóság mintapéldái voltak, hasznosak a státuszhoz és az engedély megújításához. Ma már azonban mindennél fontosabbak a nézettségi adatok, és a hangsúly az úgynevezett „forró híreken” (vagy interjún) van. Ezt kiegészíti a TV-s hírmagazin-show-k elburjánzása, melyek legfőbb tulajdonsága, hogy mindenáron igyekeznek túltenni a versenytáron. A hírmagazinok előállításának költsége fele a szórakoztató műsorokénak, és a hálózatok nem kötelesek tiszteletdíjat sem fizetni a külsős producereknek.

Az egyre több program egyre nagyobb versenyt jelent. Mindez Kamp szerint olyan környezetet eredményez, ahol még a hagyományos orgánumok is engedtek a színvonalból: programstruktúrájukat az igénytelen szórakoztatás igénye és az olcsó trükkök jellemzik, ezzel tudják megtartani közönségüket. Reibstein¹³ idézi Walter Goodmant, a *New York Times* televíziós hírműsorok kritikusát, aki szerint: „A verseny a tömegmédiában nem a rosszat irtja ki, hanem a jót.” A bulvár hatása azonban – miként Joseph A. Russomanno

írja – nem áll meg a hírmagazinoknál, hanem a hírközlő hálózatban is megjelenik, hogy ez utóbbi a nézettségéből származó reklámbevételekhez hozzá tudjon jutni.

Reibstein idézte a *Center for Media and Public Affairs* egyik tanulmányát is, mely megállapította, hogy a szórakoztató hírek (entertainment news) megjelentek bekerültek a tíz legnézetesebb esti hírműsor közé. Lafayette¹⁴ Andrew Lack-ot, az *NBC News* elnökét idézi, aki riasztónak és visszafordíthatatlannak tartja a mostani trendet: „A bulvárosodás elérte a hírközlő hálózatokban alkalmazott folyamatszabályozás szintjét és ez az egyik legfontosabb jelenség, mellyel meg kell küzdenem.”

Ez a jelenség a televíziós magazinokban is megfigyelhető. Russomanno megállapításai szerint, 1994 közepén tíz ilyen hírmagazin létezett Amerikában, míg két évvel korábban még csak négy ilyen volt. A televízió mind fokozottabb érdeklődése a szenzáció iránt Russomanno szerint alapvető változást jelezhet a média és a közönség közötti kapcsolatban. A szenzáció-szerű médiatartalmak jellemző módon a nézettség és ezzel a bevételek növelését szolgálják. A piacosodás kísérő jelenségeként a könnyebb és szórakoztatóbb hírek, az embereket érdeklő történetek, szenzációs bűnügyek, az erőszak, a botrányok, a sztárok élete egyre inkább tért hódítanak. Más szóval: az alacsonyabb jövedelmű és műveltségű csoportok érdeklődése dominál.

A szenzációhajhászás azonban ellenhatást is kiválthat a nézőkből. Egyes szerzők szerint a nézettségi adatok kizárólagos szempontként való érvényesítése együttjár „az ostobának, hozzá nem értőnek és hálátlannak tekintett közönség cinikus megvetésével”.¹⁵ Miközben a kritikusok elítélik a televíziós hírközlést, mert közelít a szenzációvadász sajtó felé, maguk a televíziós szakemberek – Reibstein szerint – azzal védekeznek, hogy ők csak követik az újságírás – és általában a média – trendjeit. Alter pedig azt mondja, hogy miközben több a bulvár mint bármikor korábban, ezzel együtt több a minőségi újságírás is. Juberá idézi¹⁶ Andrew Lacknak, az *NBC News* elnökének definícióját, aki szerint a bulvár nemcsak a tartalmat jelenti, hanem a stílust is: „A bulvárosodás inkább hangsúlyt és előadást jelent, mint témaválasztást.”

Az 1990-es évek közepétől az Internettel is versenyezniük kell a lapoknak. Az Internet lehetővé teszi, hogy bárki friss információkat küldjön és kapjon az Internetről. Megjelentek a világhálón az elektronikus magazinok (ezine, zine). Bárki előfizethet vagy ingyen megkaphatja az érdeklődési körének megfelelő magazint, a lakberendezéstől a vadászatig, a festésztől a befektetésig. Walter Winchell modern megfelelője Matt Drudge, internetes újságíró, aki szexpletykákkal foglalkozik. Az Interneten ő tárta fel Bill Clinton és Monica Lewinsky szexuális kapcsolatát, ami csaknem az elnök bukását okozta. Az 1990-es évek végén olyan eszközt fedeztek fel az újságok az Internetben, mely által új közönséget tudnak elérni.

A következő nagy ugrást tehát az interaktív (oda-vissza kommunikáló) digitális korszak jelenti. Lehetővé válik a világon bármely TV- vagy rádiócsatorna elérése, mobiltelefonon vagy akár kézi számítógépen. Az Internet olcsó, potenciálisan széleskörű kommunikációs eszköz, számtalan független honlappal, melyek igyekeznek független ellenőrzés alá venni a médiát. Talán a legkövetkezetesebb és a legkomolyabb ezek közül egy brit honlap, a MediaLens, melynek szerzői David Edwards és David Cromwell. Független forrásokból tartják fenn az oldalt. 2001-ben hozták létre a brit sajtóban tapasztalható elfogultság, mulasztások és csalások leleplezésére. Rendszeresen „médiafigyelmeztetőket” (Media Alerts) adnak ki a szerkesztők, és gyakran szerveznek eszmecsereket a legelismertebb brit újságírók részvételével. Programjukban kifejtették: „Célunk... rámutatni a tudatos torzítás jelentős eseteire, melyek megdöbbenő, antihumánus bűntetteket tesznek lehetővé... a 'globalizáció' okaira és következményeire; a demokratikus társadalom és kultúra elűzetésére”.

David Edwards azt állítja, hogy az üzleti szféra strukturális tényezői arra szövetkeztek, hogy a tömegmédiában olyan képet alakítsanak ki a világról, mely túllép a politikai indoktrináción, annak érdekében, hogy a vak konzumerizmus folyamatosan népszerűsített értékei uralják a magánélet szinte minden területét.

Az Internet korszakát a média rendkívüli ütemű növekedése jellemzi. 1995-ben az amerikaiak 4 százaléka használta az Internetet hetente legalább egyszer, hogy tudomást szerezzen a legfrissebb hírekről. 1998-ban ez az arány már 20 százalékra nőtt, és számuk elérte a 64 milliót. Hess szerint a következő amerikai generáció nem lesz szükségszerűen nagy hírfogyasztó, de mindenképpen nagy Internet-felhasználó lesz. Ennek három olyan következménye látható előre, melyek közül Hess kettőt bajosnak, egyet pedig ígéretesnek tart.

A gyorsaság (speed) azt jelenti, hogy kevesebb idő marad a hírek hitelességének ellenőrzésére. Eisenhower elnöksége idején a riportert először felderítette a lényegi információt és annak részleteit, megszerzte a beleegyezést és megszerkesztette a tudósítást. Húsz évvel később, Jimmy Carter elnöksége idején a hír ellenőrzésére és megszerkesztésére már csak fele annyi idő állt a hírújságírók rendelkezésére, ha például a CBS *Evening News* című műsorában még aznap le is akarták azt közölni. Bill Clinton alatt a CNN már 24 órás híradást sugárzott, és a hír felderítése és közzélése között csak nanoszekundumok álltak rendelkezésre, ami Hess szerint az internetes korszak első jele. A *Dallas Morning* és a *Wall Street Journal* szenzációs elemeket tartalmazó híreket tett a honlapjára az elnök és Monica Lewinsky esetéről, mielőtt még maguk az újságok másnap nyomtatásban is megjelentek volna. Elkerülték, hogy a televíziós hálózatok lekörözzék őket, de ezt követően elnézést is kellett kérniük a tévedéseikért.

A pletyka/híresztelés (gossip/rumor) Matt Drudge megfogalmazásában azt jelenti, hogy „Minden polgár riporterré válhat.“ Ezt a riportert a kritikusok azzal vádolják, hogy a szájbértér sebességével halad és nincs többé ideje megismerni a forrásait és ellenőrizni a tényeket. Egyszerűen átszáguld a világhálón közölt csalások, összeesküvések és féligazságok tengerén, hogy minél gyorsabban feltölthesse a honlapját. Drudge erre azzal válaszol,¹⁷ hogy: „Minden igazság mendemondaként kezd.“ Hess szerint az újságíró társadalom a legjobb esetben is úgy fordítja le a saját nyelvére a „minden polgár egy lehetséges riportert“ internetes szlogenjét, hogy az maga után vonja a pontatlan információk gyakoriságát, továbbá – a gyorsaság mellékhatásaként – a professzionalizmus hiányát és a szokásos szakmai, szerkesztői szűrők mellőzését. A legrosszabb feltételezés – melyet ebben az esetben Claude-Anne Lopez fogalmazott meg – szerint a „minden polgár riportert“ jelszó „a tudatlanság és a gyűlöletkifejezés elszabadulásának univerzális szinterévé“ változtatja az Internetet.¹⁸

Az információ (information) Hess szerint azt jelenti, hogy a televíziós korszakban az újságíróknak alkalmazkodniuk kellett ahhoz a körülményhez, hogy a televízió elsődlegesen szórakoztató médium. A korai korszakban komoly tudósításokat csak olyan jelentős befektetéssel lehetett készíteni, melynek meg kellett felelnie az FCC szabályainak. Amikor az Internet 1993-ban először megjelent, a befektetők elsősorban szórakoztató műfajként kezelték, de a technológia még nem tette lehetővé, hogy mozgóképet és hanganyagot is feltegyenek a világhálóra. Az Interneten ekkor csak maga az információ: a vezetékes hírszolgálat, a részvényárfolyamok, a sporteredmények, az időjárás-előrejelzések, a gazdasági adatok voltak sikeresek. Minden más veszteséget hozott. 1996-ban már több mint 1300 amerikai újság jelent meg az Interneten, és ezek gyakran kínáltak archív anyagokat is. Az Internet jövője Hess szerint valószínűleg különbözni fog a többi sajtószerkeplétől. Azt kérdezi, hogy az amerikai közönség szétválása két médiaközösségre tovább fog-e folytatódni? Elmerül-e az egyik része a specializált információkban, a másik a bulvárosodás féktelen

JEGYZETEK

- 1 Buzinkay G.: Szenzáció. A XX. század a magyar napisajtó címlapjainak tükrében 1900-1990. Válogatta, bevezette: Vince Mátyás. Budapest, 1996.
- 2 Nagy E.: A kabaré regénye. In: *Várad-Pest-Párizs*. Budapest, 1958.
- 3 Buzinkay i. m.
- 4 Uo.
- 5 Uo.
- 6 Kondorosi Z.: Mark Ravenhill: Shopping and Fucking, Thália Színház. Ellenfény 2003/1 www.ellenfeny.hu/index.html
- 7 B. Sloan: I WATCHED a Wild Hog Eat My Baby!: A Colorful History of Tabloids and Their Cultural Impact. Prometheus Books, 2001.
- 8 C. Flanagan: The Tabloid Habit: Relentless celebrity coverage is a phenomenon as old as the movies. Keepmedia, 2001. júl. 1. The Atlantic Monthly Group www.keepmedia.com/pubs/TheAtlantic/2001/07/01
- 9 G. R. Barmé: History for the Masses. In: *Jonathan Unger*, ed., *Using the Past to Serve the Present*. M.E. Sharpe, Inc., Armonk, NY, 1993.
- 10 J. Alter: It isn't all junk food: Believe it or not, prime-time TV news is more informative than ever before. *Newsweek*, 1994. április 11
- 11 S. Hess: The Once to Future Worlds of Presidents Communicating. *Presidential Studies Quarterly*, vol. 28, no 4 (Fall 1998) www.brook.edu/views/articles/hess/1999psq.pdf
- 12 D. Kamp: The tabloid decade. *Vanity Fair*. 1999 február
- 13 L. Reibstein: The battle of the TV news magazine shows. *Newsweek*, 1994. ápr. 11
- 14 J. Lafayette: Arledge: TV news must change to keep viewers. *Electronic Media*, 1994. március 28., 6. o.
- 15 D. L. Altheide: *Creating reality*. Beverly Hills: Sage Publications, 1974.
- 16 D. Juberá: On television: Tabloids influencing how news is covered. *The Atlanta Constitution and Journal*. 1994. január 10
- 17 M. Drudge: *Anyone With A Modem Can Report On The World*. előadás, National Press Club, Washington, 1998. június 2 www.frontpagemag.com/Archives/miscellaneous/drudge.htm
- 18 C. A. Lopez: *Prophet and Loss*. The New Republic, January 27, 1997.

A vízparadigma

(Bevezetés) Ezt isszuk, ezzel mosakodunk, ebben úszunk – a levegő után semmi más elem nem természetesebb számunkra, mint a víz. A tudósok azonban egészen máshogy gondolkoznak erről. Mert ez az anyag az egyszerű H₂O formulával egyre újabb rejtélyeket, talányokat ad föl.

A világ amelyben élünk tele van problémákkal és katasztrófákkal. Problémák és katasztrófák mindig voltak, de csak a globalizált és mediatisztált világban döbbenünk rá igazán horderejükre. A közvetlen fizikai környezettel szociológiailag a legtalálóbban a Maslow-féle (1994) „szükségletpiramis”-nál (annak legalsó fokán) illetve ugyanezzel a gondolattal részletesebben Kalish (2007) művében találkozunk. Maslow szerint az ember állandóan küzd igényei, szükségletei kielégítéséért, amelyek egymással kölcsönhatásban vannak. Kalish szerint idetartoznak a klímaviszonyok, a levegő, a víz és a táplálék is. Maslowot és Kalisht összevetve maradjunk egyelőre a víz témájánál.

Mihelyt bizonyos szükségletek kielégítést nyertek (alapigények a piramis első fokán) azonnal aktiválódnak a magasabb szinten található szükségletek: a biztonság és a meghiúsítás. (Geborgenheit), a szeretet és a valakihez tartozás érzése, önmegbecsülés és a másik megbecsülése. És végül az ötödik, utolsó fokon az önmegvalósítás általános igényét találjuk. Egy „jó” társadalomnak tagjait segíteni kellene abban, hogy minden igényét szükségletét ki tudja elégíteni.

A modern világ azonban azzal a ténnyel szembesül, hogy a fizikai, fiziológiai szükségletek alapnívóján katasztrófákkal küzdjön meg, ezeket megkísérelje megoldandó és megoldható problémákká alakítani – ezek az általános természeti és technikai katasztrófák, környezetkatasztrófák, klíma- energia- és víz-problémák. Ezeket a problémákat és katasztrófákat vagy az ember maga okozza (klimakatasztrófánál ez már bizonyított) vagy ezek függetlenek az emberektől és a társadalomtól.

A környezetproblémák megfigyelésekor figyelembe kell venni azt a tényt, hogy több fajta környezet létezik, közeli és távoli, természeti és technikai, szociális, kommunikatív és pszichikai környezet.

A víz témájának boncolgatásakor bemutatjuk, hogy a tengerek, a folyók, az iható víz már ma olyan problémákkal terhesek, amelyek könnyen katasztrófává fajulhatnak el. Globális és regionális feladata az emberiségnek, hogy a fenyegető katasztrófákat elhárítsa, azokat megoldható vagy átjelenthető problémákká változtassa. A „víz szociológiája” ma már nagy körvonalakban létezik.

(1. *A víz mint az élet elve*) Kétségen kívül áll, hogy az élet a bolygónkon a vízből keletkezett az óceánokban és mi a víz teremtményei vagyunk. Tele van a testünk vízzel. Miért nem pukkadunk ki és hogyan tudjuk magunkat egyenesen tartani? A víz az emberi testben egészen másként van jelen. Nem úszkál, csuszka ide-oda. Az agyunk 77 százaléka az izmaink nyolcvan százaléka víz. De hol rejtőzik ez a víz? Ugy kell inkább elképzelni mint a zselatint vagy mint az angol “remegő puddingot” (wobble pudding) keverve fehérjével, sóval, aminosavval, cukorral, zsirokkal és a DNS anyagával. Az biztos, hogy a proteinek struktúráihoz és dinamikájához elengedhetetlen. A víz a biokémiai szinten a testben

nem statiszta hanem főszereplő. A két fogalom hidrofóbia és hidrofilia azt jelenti, hogy az egyes sejtek, enzimek, kollagének és az immunrendszerünk elhárító szervei a vizet szeretik (pl. a cukor) befogadják, vagy a vizet „utálják“ (pl a zsírok.) elutasítják.

A víz folyékony formájában az élet forrása, kristályos formájában azonban megállítja a vitális működést – a jégben minden élet meghal. Jég és jég között azonban óriási a különbség. Vannak nagy sűrűségű és alacsony sűrűségű jegek.

A homeopátiás gyógyszereknél a víz ezerszeresen is felhígítja a növénykivonatokat vagy az ásványokat, olyannyira hogy azok már szinte mikroszkopikusan sem kimutathatók. Honnan van tehát gyógyító erejük mégis? Minden „megrázás” után „emlékeznek“ a H₂O molekulák. A pénznek nincs emlékezete (non olet!) a – víznek van!

Bizonyos vízmisztikusok továbbmennek mint a homeopátok és állítják, hogy a víz képes információkat elraktározni, megőrizni (GEO 2006/7 S.138). Egy japán kutató állítja, hogy a víz különböztetni tud jó és rossz zene között és az imára is reagál. Ilyenkor fagyasztásnál szép hexagonális kristályokat képez. Pocsék zenénél, szitkozódáskor szabálytalanok, csúnyábban a vízkristályok.

A mitológiában a víz az univerzum alapelve. Minden életnek kiinduló eleme – bár az asztrológiában folyik még a vita arról, hogy az életnek valamilyen formája létezhet távoli égitesteken is, ahol semmi nyoma sincs a víznek vagy a levegőnek. Minden mitológiában vannak elképzelések arról, hogy a világ illetve földünk egy ősoceánból merült fel. Ez különben megfelel a földkéreg kialakulását magyarázó elméleteknek is. A víz a nemzésnek és a születésnek az elve – tehát mind maskulin, mind feminin szimbólumokkal terhes. Megtestesíti tehát a férfiaság elvét, mert a földet gyümölcsözővé teszi és megtestesíti ugyancsak a nőiség elvét is, mert megszüli a földet. A víz tehát a mitológiákban „kétmű” és önmagában hordja saját ellentmondását: az egyesülést és az elkülönbözést (termékenyítést és szülést). Mint ilyen a rituális mosakodás a megtisztulást szimbolizálja: a hinduknál a Gangesben elmerülni, a muzlimoknál az ima előtti mosakodás és a keresztényeknél a keresztség. Az eschatológiai mitológiák motívuma a vízőzön a világ kezdetén, vagy a világ „megtisztulásán” – még az ősvallásokban is megtaláljuk ezt a motívumot. (Tokarev, 1988, 277).

(2. *A víz mint energia*) Az ipari forradalom is a víznek köszönheti megindulását - James Watt gőzgépe mozgatta meg azokat a kerekeket amelyek elindították a forradalom vonatát. Az antik korszak gondolkodói jól látták, hogy a tűz mellett a víznek is van misztikuma. A vizet a tüzzel kell egyesíteni és ezáltal energiát nyerni.

A posztmodern kor közlekedésében valószínű a hidrogén lesz az üzemanyag. Ez Nem szennyezi a környezetet. Legnagyobb előnye mégis az, hogy vízből lehet előállítani, amiből rengeteg van a földön Ma még a hidrogént földgázból állítják elő, meglehetősen drágán. Az sem megoldás, ha mondjuk egy lignites hőerőműben termelt árammal bontják a vizet hidrogénné és oxigénné, mert ez is drága, ráadásul a lignit miatt környezetszennyező. Egyébként környezetbarát módon is lehet áramot nyerni, erre példák a vízi erőművek.

A megelőző „kissebb” evolúciós találmány természetesen már az őskorban a főzés volt – az átállítás a nyersről a pároltig, főzöttig, egyes földrészekben a süttőtig a kultúrák jellegzetessége volt. Kínában és Keletázsiban a főtt ételek – Európában a sült ételek töltötték be kultúrtörténeti hivatásukat. Azáltal, hogy az ember az ehető dolgokat, állatokat növényeket sütvé vagy főzve veszi magához és ezáltal életenergiát raktároz testében - megkülönbözteti őt az állattól, holott az ehető különösen a növényeknél, nyersen is elfogyaszthatja, ahogyan ezt nekünk radikális vegetáriánusok bizonyítják. Másik oldalon háziállataink egy jelentős része is el tudja a főzöttet és a süttöttet is fogyasztani nem csak a nyersset.

A víz életet ad, energiával ajándékoz – maga is energia. Gondoljunk csak az apály éa dagály máig is kihasználatlan energiájára. Európában csak néhány helyen vannak dagály-apály erőművek A termákvíz , a melegforrások minőséget adnak az életnek amennyiben egy betegségnél a gyógyulást elősegítik például a reuma- asztma- és szivbetegknél. De az egyszerű pihenést, regenerálódást kereső turista is esküszik a víz gyógyító erejére. A Kneipkúra és a thalassoterápia már bizonyították jótékony hatásukat.

(3. *A víz fizikája: kérdések a vízhez*) Miért viselkedik a víz sok esetben máshogy, mint a hasonló folyékony anyagok? Mi teszi a vizet az élet forrásává? Minél több kutató foglalkozik a vízmolekulával az annál sajátosabb és rejtélyesebb. Például laboratóriumban sikerült vizet minusz 38 fokra lehűteni anélkül, hogy megfagyott volna. Hasonló folyamat megy vége a cirrhusz felhőkben. Ma még nem látható be, hogy milyen következményekkel járhat ez illetve mire tudjuk majd felhasználni a majdnem minusz negyven fokos „jég nélküli” vizet.

Kérdések amelyek máig is megválaszolatlanul maradtak: Miért ölt például a víz kikristályozódott formájában olyan sokféle arcot – pontosan 15-öt? Semmilyen más folyadéknál nem találunk annyi változatot mint a víznél. Miért tud olyan hihetetlen mennyiségű meleget tárolni? Fagyásnál miért terjed ki 11 százalékkal és ezáltal széttöri a tartályt, sziklákat hasít épületeket dönt romba? Míg más anyagok kristály formában sűrűsödnek és zsugorodnak a víz legnagyobb sűrűségét 4 celziusz fokon éri el?

A víz a világmindenség harmadik leggyakoribb elemének atomjaiból oxigénből és hidrogénből áll össze – és egyike a legkisebb és legkönnyebb molekuláknak. Az angol kémikus Felix Franks állítja hogy a víz a fizikusok és a biokémikusok számára egy sereg talányt tartalmaz. Hozzáfűzhetnénk hogy a társadalomtudósoknak is. Ő írta meg a legterjedelmesebb tudományos könyvsorozatot (hét kötetben) a vízről, amit még ma is idéznek (GEO 7/2006 S 115).

Az egyik legérdekesebb fizikális tulajdonság az úgy nevezett Mpemba effektus.

A fagyni kitett meleg víz hamarabb fagy meg, mint mellette a hideg. A Mpemba paradoxonra (vagy effektusra) több részleges magyarázatot adtak, de a teljes megértéshez még további vizsgálatokra van szükség. Erasto Mpemba egy tanzániai diák társaival együtt fagylaltot készítet 1963-ban egy angol kollégiumban. Az ő fagylaltja előbb lett kész Úgy ahogyan elkészült melegen tette be a hűtőszekrénybe - míg társai előbb lehűtötték a fagylaltmasszát és csak mikor kihült kedték el a fagyasztást. Ez a jelenség már Aristotelesz óta ismert volt, Bacon és Descartes is tudott róla de valahogy felejtésbe merült. Tanárjával Denis Osborne-al sok kísérletezés után 1969-ben publikálták megfigyelésük eredményét.

(4. *A víz és a klímaváltozás, klímaváltozás, klímaváltozás*) A víz és a klímaváltozás, klímaváltozás elválaszthatatlanok egymástól. A globális felmelegedés hatására a jégmezők és glecserek egyre jobban olvadnak. A Larsen B jégmező neve bejárta a világsajtót: a háromezer négyzetkilométernyi jégsziget öt éve „fogta magát” és levált az Antarktiszról, majd több ezer darabra esve elúszott, de ugyanígy (és hasonló okokból) följebb csúszott a hóhatár a Fujin és a Kilimandszárón, az Aral (a ,60-as években még a Föld negyedik legnagyobb tava) pedig gyakorlatilag mára eltűnt, és nem csak a térképről. Az Aral vízvesztése „csak” 75 százalékos volt, a Csád-tó - Afrika legnagyobb tava - viszont 95 százalékkal lett kisebb.

A vízrajz legnagyobb átalakítója már régóta nem az ember. Erre a már említett Csád-tó a legfőbb hivatkozási alap. Az afrikai édesvíz az 1963-as Times-atlaszban még 25000 négyzetkilométeres, a mostaniban viszont a vízfelület felszíne már csak 1350 négyzetkilométer. Ehhez képest eltörpül az utóbbi évek legnagyobb mesterséges tájálakítása. A Jange fo-

lyón felépített Három szoros erőművet szokás ugyan az újkori Kína legnagyobb építészeti alkotásának nevezni, ám a mesterséges tó területe így is csupán 630 négyzetkilométer (alig nagyobb mint a Balaton), ami eltörpül a Csád-tavi változások mellett.

A csapadék a klímaváltozás hatására 25 százalékkal fog csökkenni Európában és Magyarországon a nyári időszakokban. Az eső azonban, amikor jön óriási mennyiségben fog lezúdítani, nem szívárog jól be a talajba, növeli az árvizek és belvizek veszélyét. Ez történik jelenleg Afrikában a Szahel övezet alatt a füves szavanna térségben Nigeriától Kenyáig.

Állat és növényfajok tűnnek el, erdőket irtanak ki globális fölmelegedés van, ozonlyuk van, fogynak a vízkészletek. Miközben sorra dőlnek meg Déleuropában a melegrekordok Nagybritanniát előntötte a víz, Belgium az évszázad leghidegebb, legesősebb nyarat kapta.

Ha az északi sarkon ilyen tempóban olvad a jég akkor a tudomány jelenlegi előrejelzései szerint 2020 nyarára nem is marad belőle semmi. Senki nem tudja hogy pontosan mivel fog ez járni de egészen súlyos következményei lehetnek. Például megváltoztathatja a Golf-áramlatot, annak meteorológiai hatását, s ez csak egy a lehetőségek közül. Egész Európa területén még számunkra ismeretlen következmények várhatók, hiszen ilyenre még nem volt példa, nincsen rá sem képlet, sem formula. Tengerszint emelkedés viszont biztosan lesz.

(5. *A tenger gazdasága*) A tenger gazdaságát meg kell menteni. Azt hittük évezredekig, hogy a tenger kimeríthetetlen. Üresre halásztuk már az Óceánokat is. A halász hajókat a kínai és afrikai tengerpartokon, Vietnamban, Malajziában kalózkodók támadják meg és elveszik a zsákmányt. A tengeri vadászok okozta károkat még alig tudtuk felmérni. Az EU halászási kvóták, szabályok túl lazák. A nemzetközi kereskedelmi hajózást egyre jobban veszélyezteti a kalózkodás. Évente többszáz rablótámadásról tudunk nemzetközi vizeken vagy a tengerszorosokban, délkelet-ázsiaiában. Indonézia és Malajzia, Nigeria és Szomália partmenti tengervidéke különösen veszélyeztetet.

Úszó halkonzervgyárak vannak és nem csak a „tudományos” célokra vadászott bálnákat dolgozzák fel még a kikötőbe visszaérkezés előtt a japán bálnavadász hajók – hanem az ehető halakat hálóval fogó hajók is halfeldolgozó üzemek. A kikötőben minden készen áll már a továbbszállításra. A halászhajókról lebecsült 450 méter hosszú ólomnehézekkel ellátott háló a tengelfeneket is felszántja és ott súlyos károkat okoz. (GEO 2007/6, 126-146)

A földön 2,6 milliárd ember fogyaszt halat és egyre többet. Mindenesetre halakat tartalmazó vizeink kimerülnek, egyes fajták eltűntek, túlhalásztuk őket. A fenntartható haltenyésztés, halfarmokon lenne a megoldás, vagy a halevő kultúrák számára alternatív megoldásokat kellene találni.?

A vízproblémák - világtengerek, folyók vagy csak egyszerűen az ivóvíz – nemcsak geopolitikai, geoszociális és gazdasági elemzést kívánnak. A vízproblémáról mint az emberiség elementáris problémájáról találunk számtalan mitológiai, történeti, művészi és irodalmi jelentéseket, amelyek a víznek lebilincselő leírását megfigyelhetőbbé teszik. A rendszerelmélet a vízben egy természetes környezetet lát a globalizált és a regionalizált társadalom számára. Az energetikailag nyitott kommunikációs rendszer „társadalom” a vízproblémáról is kommunikál.

Az egyiptomi kultúra közismerten a Nilus vízállásának esésére és emelkedésére alapozott. Azt hitték, a világ a száraz földből származott, amely egy őstengerből merült fel. Sumér és babiloni elbeszélések megerősítik, hogy az ég hatalmas vízmennyiséget tartalmaz. A hindu mitológia is azt hitte hogy az ég egy hatalmas tengerből áll. A summér te-

remtési legendában az ősapa Apsu a folyók édesvízének megtestesítője. Az ősapanya Tiamat pedig a tengerek sósvizét testesíti meg. Korán felfedezték, hogy az apály éa a dagály jelensége a holddal áll kapcsolatban. Az okok keresésénél (arkhé) Thales azt gondolta, hogy logikusan a létező meghatározása csak a felfogható valóság a létezőben magában lehet – és a vízre gondolt. De már tanítványa Anaximandros kételkedett abban, hogy a nagyon sokoldalú realitás csak egy önmagára bezárt, behatároltan érzékelhető elementumra korlátozódik mint a víz. A teremtési mítoszokban először volt a víz és csak ezután keletkezett a föld. Több mítosz elmeséli, hogy egy nagy állat vagy maga az Isten lemerült az ósöceánba és felhozta az első földdarabot. A Geneeziszben olvashatjuk: az Úr lelke lebegett a vizek fölött. Csak a harmadik nap van szárazföld. Thales feltételezte, hogy a víz minden anyag építőeleme: nemcsak gőz tud belőle lenni hanem szilárd anyag is. Arisztoteles számára egyike volt a négy alapelemnek amely a világot alkotja

(6. *A víz az irodalomban és a művészetben. Három példa*) Thomas Mann tollából származik a modern irodalom egyik legtalálóbb leírása a víznek, mint szubjektív, esztétikai és időtlen, időt túlhaladó élménynek. ”Ami engem illet szívesen elismerem, hogy a víz megtekintése minden formájú megjelenésében és állapotában számomra a legközvetlenebb és legbehatóbb természetélvezetet jelenti. Igazi elmerülést, igazi önfelejtést a saját korlátolt lényünk igazi feloldását az általánosban – csak ez a szemlélet biztosít. Ez engem, például akárcsak a tenger halk morajlása vagy csattogása, nekirohanása olyan mély organikus álmódzásba kerít, olyan önmagamtól való eltávolodásba kényszerít, hogy elveszitem minden időérzékemet és az unalom semmitmondó fogalomná lesz, mert az órák ilyen egyesülésben és ilyen társaságban pilanatoknak tűnnek” (Mann 1960, 84)

Más kapcsolata volt a vízhez a nemrég elhunyt alternatívművésznek Friedensreich Hundertwassernek. Már a neve maga is egy program: a „száz virág” helyett amely a festőművészet alternatív kertjében virágozna, az ő művészi hitvallását milliárdnyi vízcsepp alkotta. Mint festőnek a víz színe a gerjesztő, festésre ihlető elem, mert a nap csak fényt és árnyékot produkál és szerinte csak esős napokon színes a világ Az esőcseppek egész festészetét befolyásolták. Az angol romantikus festőiskola „tenger csendéleteit” megcsodálhatjuk a Tate galériában. Itt a tengerhullámok fehér tarajai vetélkednek a szürke égbolttal. Itt láthatjuk hogy mennyi színe tud lenni a tengernek. (Eichner 2004)

Mint harmadik példa ahol a tudomány és a művészet autopoietikus perspektívában találkoznak álljon itt Richard Wagner egyik operája. A téma az önszervezés, a modern konstruktivista tudomány elve – mindez konkrétan egy zenei mesterműn keresztül lesz demonstrálva. A Bartel házaspár egyik tanulmánya betekintést enged számunkra a „Niebelungen” autopoieziszébe. A zene különben általában nagyon alkalmas az önszervezés és az önteremtés vagyis az autopoiezisz tézisének illusztrálásához. Ugyanis a zenei motívumok megfigyelésekor bizonyíthatjuk az idevonatkozó szabályt: a komplex struktúrák önmaguk által keletkeznek az egyszerűből és Wagner zenéje iskolapéldája annak, hogy az önszerveződés egy elementáris, evolúciós folyamat. Wagner „végtelen melódiái” szimbolizálják a négy alapelem a tűz, a föld, a levegő és a víz megjelenítését. A „Rajna aranya” a 49. taktustól nem más mint egy hullámzási mozgás. „Ez a hullámmozgás felfelé törekvő karakterét azáltal nyeri el, hogy a fagottok az egyedül felhangzó orgonaszótól elkülönülnek és önmagukat egy egy mozgásban, amelyek a természeti erőkhöz hasonulnak, beteljesítik. Ez a két mozgás (orgona és fagott) egyesül a kürtök kánonjával, amely csökkenő intenzitással folytatódik. Ebből az okból kifolyólag nincs hirtelen átmenet, nem ismerhető fel a természeti erők mozgásából a hullámokba fejlődés. Ebből levezethető, hogy a víz, a hanghullámok által szimbolizálva a természeti erőkből született. Miután a víz az emberek szá-

mára mindennapi és megfogható, a hallgatók elképzelésében erről kép alakulhat ki. (Bartel – Bartel, 1991, 137) A Rajna lányai, az első élőlények a vízből származnak és ugyanaz a víz a felfelétorekvő spirális mozgásból hívja elő az aranyat.

(7. *A víz szociológiája és az édesvíz*) Már ideje annak, hogy a víz szociológiáját vagy a víz szociológiájának elméletét körvonalazzák. Ez a természeti elem a társadalmi együttélést olyan mélyen befolyásolja és annyira nyilvánvaló, hogy jelentőségén nem reflektálunk. Pont azért mert annyira magátólértetődő annyira természetes. De vajon nem a szociológia feladata a magátólértetődőt felfedni és róla a leplet lerántani.?

Rudolf Stichweh két példát idéz arra vonatkozóan hogy mennyire függ a víz ökörendszere az embertől és fordítva, milyen okozati összefüggés mutatható ki a társadalom és a hidrogeográfikai adottságok között. A világ lakosságának mintegy 60 százaléka a tengerparttól nem távolabb mint száz kilométerre lakik. A gazdasági növekedés azokban az országokban, ahol nincs tengerpart lassabb volt, mint a többi országokban (Stichweh, 1998, 347). Világunk 80 százalékban vízből áll. Víz van az emberi testben, a természetben minden formában – tehát bennünk, fölöttünk (felhők, eső) alattunk (talajvíz) körülöttünk (folyók, tavak).

De nem csak a földön ahol az emberek élnek van a víz mindenütt jelen. A világűrben is van mindenhol víz. Egyes elméletek szerint a földünkre a víz idegen planétától származik. Kutatók számítanak arra, hogy a Marson valamilyen formában, vizet, jeget találnak – legyen az bár mélyen a felszín alatt. Földünkön a Déli sark jégtakarója alatt húzódik meg egy hatalmas tó: ebben látják egyes kutatók a meteoroktól, üstökösöktől leszármazott „ösvizet”. A legmodernebb teleszkópok és a műbolygók amelyek felfedezik számunkra a világmindenséget jelzik hogy a naprendszerben jelen van a víz.

A holdon és a legtöbb bolygón van víz, vagy megtaláljuk a valamikor létezett tengerek és folyók nyomait. A hold két pólusán lehetséges jegesedett víz körülbelül 300 millió tonna súlyban. Ez a víz –csakúgy mint a földön – így az elmélet - üstökösöktől származik amelyek becsapódtak a holdra. A Szaturnus egyik holdján a Titán-on olyan vegyi elemeket (előbiológiai „ösvizet”) találtak amelyek a vízre utalnak. A naprendszerünkön kívül sem lehet ez másképp. Óriási mennyiségű vízgőzt találunk az Orion csillagkép gigantikus molekulafelhőjében. (Fischer/Zimmer 1998, 25).

A legtöbb természeti katasztrófát a víz megbabolázhatatlan ereje okozza. A cunami veszély, amelyet általában vízalatti vulkánkitörés, vagy a kontinentális lemezek elcsúszása okoz, minden időben jelen van.. Főleg a tengerparti vidékek és a szigetvilágokat érinti ez a veszély, mialatt a szárazföldön az áradás, a monszun okoznak katasztrófákat. A szélviharokat hurrikánokat kísérő égszakadások sokszor több kárt okoznak mint maga a szélvihar.

A modern végén egy új vízió teremtődött a tengerek szerepéről, amit a népszerűsítő könyvektől a politológiai kiadványokig egyre inkább hangoztatnak. Az európai és az északatlanti globális központok után egy újabb hatalmasabb központ alakul ki a csendesóceáni térségben. Történelmileg szemlélve az antik korban beszéltünk potamikus illetve folyótorkolati kultúrákról (Nilus, Tigris és Eufratesz, Ganges, Yangtsekiang stb.) a római kortól kezdve a tengeri kultúrák vették át a folyók szerepét. A világtengerek értendőek ezalatt illetve a körülöttük kialakuló birodalmak és kultúrák. Az első volt a római birodalom, majd az atlanti óceán északi része végül korunkban a csendesóceán egésze, amely már nem „amerikai tó” hanem inkább „amerázsia” beltengere.

A szerzők hangsúlyozzák, hogy nemcsak a világgazdasági növekedési központok, a politikai súlyponteltolódások, a katonai-stratégiai prioritások hanem a kultúrák új formái a szó legszélesebb értelmezésében áthelyeződtek a csendesóceáni térségre. Az Egyesült

Államokból kiinduló kultúrimpulzusok a kis és a nagy tigrisek vagy sárkányok sajátoságaival keveredve egy pacifikus hibridkultúrát teremtenek meg. Egyes szerzők attól tartanak hogy az atlanti térség és Európa az új világtársadalomban már csak másodlagos szerepet tudnak betölteni.

A csendesóceáni térségben a kulturális termelés objektíválása három szinten megy végbe. A dologi objektíválás az új, materiális kultúrát jelenti – vagyis mindazt amit a technológiailag megformált anyag kézzelfoghatóságát, s egyúttal az anyagi jólétet, kényelmet képezi (házak, autók, az elektronika áldásai). Ez különösen érvényesül Japánban, Ausztráliában, Új Zélandban, a kínai és az amerikai tengerparti megametropolisok világában. A társadalmi objektíválás szociális kultúrát jelenti. Ide tartoznak a modern szocialitások, a modern (ma már posztmodern) együttélés számtalan új gyakorlatai pl. a házassági típusok, családstruktúrák változása stb. A szimbolikus objektíválás tartalmazza a szellemi, művészi és tudományos fejlődést. A csendesóceáni térben előállott egy új központ, teljesen új változatokkal rész-kultúrákkal (hagyományos, autonóm, heteronom) és kulturrészekkel (vallás, nyelv, mentalitás).

Összehasonlítva az új gazdasági és kulturális világgözpontot a csendesóceáni térségben az európai kultúra látszólagos sokoldalúságával azt mondhatjuk, hogy az európai kultúra áttekinthetőbb volt még a maga összetettségében is. A Csendesóceán jellemzi ezt az új kultúrát, amely olyan nemzeteket, városokat és embereket köt össze ahol a mentalitási, nyelvi, vallási eltérések, távolságok sokkal erősebbek mint Európában.

A világtengerek továbbra is a kereskedelmi útvonalak jelentős részét képezik. Egyre nagyobb hajókat építünk. Nemcsak olajszállítmányra és containerek számára hanem a személyszállításra illetve turizmusra is. Hondurasban készül a megahajó, egy városhajó vagy hajóváros. Egy kilométer hosszú kétszáz méter széles és száz méter magas. Ez az úszó város 10.000 embernek ad szállást, ennyi utasa lesz. Megtalálható rajta minden ami egy városba kell: kórház, iskola, bevásárlóközpont. A fedélzetén repülőgép szállhat le.

A mérnökök azonban nem csak a tengervizek szintjén akarnak építkezni hatalmas fűrotornyokat az olajtermelő tengerekben, hanem gigantikus kikötőket az óriáshajók számára, mesterséges szigetet vagy repülőteret (Hongkong), marinákat az arab olajsejkeknél, de elképzelhető az is, hogy a víz alatt, partközélemben vagy akár az óceán közepén vízalatti városok alakuljanak. Nem valószínű azonban, hogy ez megoldás lesz a túlnépesedésre.

(8. Az édesvíz és a társadalom) Az édesvíz fogyasztás nem egyenlő az ivóvíz fogyasztásával-A fejlett európai államok édesvíz fogyasztásának háromnegyede az atom és fosszilis energiatermelés javára megy,

A főprobléma marad mindenhol a világban az édesvíz igazságos elosztása. A föld víztartaléka 87 százalékban sós vízből áll A maradék három százalék édesvíz 99 százaléka a sarkokon található, jég formájába. Az emberi használatra alkalmas vízmennyiség fele a folyókban és tavakban, másik fele a talajvízben található. Pedagógiai célokból mondhatja egy tanító az iskolásoknak: ha a föld összes vízhozama 100 liter lenne akkor abból csak 0,003 litert tudnánk inni, alig többet mint egy fél teáskanálnyit. (Rowntree 2000, 57)

A legnagyobb technikai kihívás az lenne, hogy a sósvizet iható édesvízzé alakítsuk át. Már léteznek helyi megoldások pl. Izraelben, a Negev sivatag reggeli harmatát összegyűjtő szerkezetek. Vannak olyan tervek is hogy óriási jéghegyeket az északi vagy a déli sarkokról Szaudi Arabia partjaiig vontatnák a hajók és ott iható édesvízzé olvasztanák illetve öntözésre alkalmassá tennék.

Egy dolog a vizet sótanítani - másik pedig a vizet ivó embert megváltoztatni. Tehát az előbbi kérdést fordítva is feltehetjük: vagy a vizet tesszük sótlanná és ihatóvá, vagy az

embert tesszük alkalmassá (genetikailag megváltoztatva) arra, hogy sós vízzel ojtja szomját anélkül, hogy szervezete megkárosodna. Nyilván ma még a fantázia világába tartozik a tengervíz, sós vizet ivásra is használni tudó emberiség. A géntechnikailag megváltoztatott ember tudná inni a sós vizet, a gyomor és a vese olyan képességre lenne átprogramozva, hogy kiválasztaná a sót, átszűrné a vizet – vagyis édessé tenné. Az izlelő idegek átprogramozásával elérhető lehetne a sós víz ivása.

Mindaddig amíg ez futurista fantázia nem valósul meg, rá vagyunk az édesvízre szorulva. A modern vízművek azonban már keresik a víz elfogyasztás utáni újrafelhasználásának módját. Pesti gyerekkorunk csúfolkodó bökkersikéje nem is olyan badarság: ki a Duna vizét issza, saját vizét issza vissza! Az egyre növekvő vízhiányt a talajvíz meghatványozott fogyasztására lehet visszavezetni. Az itt található édesvíz azonban nagyrészt nem ivásra, hanem öntözésre, mezőgazdaságra szolgál. Ha a talajvíz szintje világszerte tovább süllyed élelmiszerhiánynak nézünk elébe. Az általános vízhiány miatt világszerte csökkennek az élelmiszertartályok – erre a megállapításra jut a washingtoni Worldwatch Institute. Egy tanulmányuk szerint a vízhiány miatt az elkövetkezendő harminc évben 500 milliárdról 3 milliárdra nő azok száma, akiket a vízhiány érint. Következménye: éhségkatasztrófa, lázadások, háború – különösen a gabona és rizstermelő vidékeken.

A növekvő vízhiány globális környezeti probléma. Öt millióan hálnak meg évente szennyezett víz ivása miatt, 2 milliárd ember iszik nem tiszta vizet. 2025-ben az előrejelzések szerint, az ivóvíz tartályok nem lesznek elegendők 8,5 milliárd ember számára. Ugyanúgy mint a régi világban nem az iható víz fog folyni az emberekhez hanem az emberek fognak vándorolni, menekülni oda ahol még van iható víz. Már ez történik részben az afrikai Sahel zónában is.

A jóléti társadalmakban az évszakhoz kötött ingázó népvándorlás már régóta tart. Nem az ivóvizért vándorolnak, hanem a tenger vizéhez, nyaralni, kikapcsolódni. A fejlődésben lévő harmadik világban, főleg Afrikában, megindult a népvándorlás de egy irányba – el a sivatagból irány a tengerpart, a jólét, az élelem. Menekülés az éhség, nyomor, háború elől az élelmiszer, víz és béke irányába. A hajójukon Európába menekülő afrikaiak ebben a jóléti kontinensben kísérlik meg megalapozni boldogabb jövőjüket. Kétszáz évvel ezelőtt az európaiak jöttek Afrikába, portugálok, franciák, angolok később olaszok, németek, belgák hogy ott boldoguljanak – most ellentmondásosan fordult a kocka: nem a művelt, gőgös, hatalmat demonstráló fehér ember keresi fel a fekete kontinentet, hanem az éhez, nyomorgó feketebőrű kér, könyörög magának helyet az ígért földjén.

A vízhiány miatt új népvándorlás fog bekövetkezni. Ezúttal nem keletről nyugatra, hanem délről északra. Az ivóvíz ugyanolyan értékes lesz mint az olaj – az olajszállító tankerek vizet fognak szállítani. Butros-Butros Ghali írta: Közéleleten a következő háború a víz miatt fog kitörni. A Jordán vize és a palesztinai talajvíz lesznek a háborút okozó faktorok a sivatárfal és az Al Aksa mecset helyett arabok és izraeliták között. A Tigris és Eufrátesz forrásvidéke konfliktust okoz Törökország és Irak között, Egyiptom és Szudán között a Nilus lesz vita tárgya. Európában a Duna használata okozhat konfliktusokat az ott élő népek között. Izlelőt már kaptunk beléle: Magyarok és szlovákok között a Gabcsikovo-Nagymarosi gát és erőmű okozta vitát is csak ügyvel bajjal az Európai Unió közbejöttével lehetett elsimítani.

A volt Szovjetunió térségében az Aral tó kiszáradása mindenki előtt ismert. A meglepő az volt a dologban, hogy egy évszázadnál kevesebb idő alatt kiszáradt a tó fele és az a folyamat tovább tart visszafordíthatatlanul. Előrejsólt vízkatasztrófák hamarabb tudnak bekövetkezni mint gondoljuk. A Raja, az Elba és a Konstanzi tó regenerálódása ahhoz a csekély számú ellenpéldához tartozik amelyek dicséretesek, de csak nagyon következe-

tes környezetpolitikával és költséges beruházásokkal oldható meg. A „Három-Szoros” völgyzárógát a Yangtse kiangon már előre sejteti a következő várható vízkatasztrófát – a kínai mérnökök és politikusok minden megnyugtatója ellenére. Egyes elképzelések szerint a Szibérián keresztül az északi jegestengerbe folyó vizek (Ob, Irtyis, Jeniszej, Lena) folyásirányának megváltoztatásával, azokat visszaterelve a középsziberiai, belsőázsiai sivatagokra termőföldeket lehetne nyerni. Ugyanígy létezik északamerikai elképzelés is a Mississippi-Missouri folyását a mexikói öböl helyet a száraz pusztavidékekre irányítani. Délamerikában tervezik már egyes Amazonasvidéki folyamok átirányítását a hatalmas öntözőrendszerekre. Mind a négy esetben, (Kína, Középázsia, Egyesült Államok és Brazília) számítani lehet arra, hogy ha a tervek megvalósulnak akkor kontinentális ökörendszerek lesznek szétzúzva, klímaváltozások áradások és egyéb előre nem látható tragikus geofizikai változások következhetnek el.

Az édesvíz problémát nem lehet nemzeti, állami síkon megoldani. Földünk 200, ezer kilométernél hosszabb folyója országhatárokon keresztül folyik a tengerbe. Valamikori legmagyarabb folyónk a Tisza Trianon óta négy országon folyik keresztül. Ha a föld minden országa összefogna meg lehetne szerkeszteni a „világ víz chartáját” amely a globális vízellátást és az édesvíz tartalékokat figyelembe véve egy nemzetközi „vízbank” (vízbörzével párosulva) segítségével eredményesen tudná menedzselni a vízproblémát.

Mivel az édesvízellátás állami-nemzeti megoldása klimatikus és hidrogeográfiai szempontból erősen problematikus, nem lenne szabad elhanyagolni a regionális megoldásokat (Magyarországon a Balatonnál). A vízellátás mintapéldája annak, hogy egyrészt hosszútávon egy globális megoldási utat kell keresni, de egyidőben középtávon a regionális vízellátás politikáját is szorgalmazni kell. A víz érzékeny ökörendszere sajnos nem ismer nemzeti, állami határokat.

IRODALOM:

- Bangó Jenő: (2003): Theorie der Sozioregion. Einführung durch systemische Beobachtungen in vier Welten. Berlin, Logos
- Maslow, Abraham (1994): Psychologie des Seins. Ein Entwurf. Frankfurt am Main, Fischer
- Kalish, Charles (2007): Conventionalität in cognitive development, San Francisco, Jossey-Bass
- GEO. Das neue Bild der Erde, 2006/7. „Das Lebelement Wasser” 112-140 old..
- Tokarev, Sergei (1988): Mitológiai Enciklopédia, Budapest, Gondolat.
- GEO. Das neue Bild der Erde, 2007/6 „Der geplünderte Ozean” 126-146 old.
- Mann, Thomas (1960): Herr und Hund, Hamburg, Fischer
- Eichner, Jasmin (2004): Mein Freund Friedensreich Hundertwasser, Nordenstedt, Book on Demand GmbH.
- Bartel, Judit – Bartel, Hans-Georg (1991): Der Selbstorganisationsgedanke in Richard Wagners Werk „Der Ring des Niebelungen”, in Niedersen – Pohlmann (Hrsg): Der Mensch in Ordnung und Chaos= Selbstorganisation: Jahrbuch für Komplexität in den Natur-, Sozial- und Geisteswissenschaften, Band 2 131-151, Berlin Duncker&Humblot
- Stichweh, Rudolf (1998): Raum, Region und Stadt in der Systemtheorie, in Soziale Systeme, 4, H.2, 341-358 old.
- Fischer, Daniel – Zimmer, Harro (Hrsg.) (1998): Weltraum aktuell. Kosmos Report, Stuttgart, Franckh-Kosmos Verlag.
- Rowntree, Les – Lewis, Martin – Price, Marie – Wickoff, William (2000): Diversity amid Globalisation. World Region, Environment, Development, New Jersey, Prentice Hall

Soros György új könyvének ismertetése

A Scholar Kiadó igen gyorsan közzétette Soros György új, „A gyarlóság kora. A terror elleni háború következményei” c. könyvét (Soros 2007), akárcsak több más, korábbi könyvét is (Soros 1999, 2001, 2004); Soros két korábbi könyvét (Soros 1991, 1996) más kiadók jelentették meg. A könyv utolsó fejezetének végén azt olvashatjuk, hogy „az események még e sorok írása közben (2006. május) is hihetetlen sebességgel követik egymást” (259. o.), és íme, már a recenziót írhatjuk. Ez fontos is, éppen azért, mert „az események [...] hihetetlen sebességgel követik egymást”, és a könyv aktuális politikai részei alkalmasint már most szorulhatnak módosításra vagy kiegészítésre.

Ez a könyv nem kevésbé fontos, mint magyar nyelven majdnem pontosan tíz évvel előtt megjelent és a globális kapitalizmus, valamint a modern világ válságával foglalkozó első könyve, A pénz alkímiája, (Soros 1996), noha valószínűleg kisebb feltűnést fog kelteni, éppen a bőség zavara, magyar nyelven is sorozatosan megjelenő könyvei miatt. Akkor még megdöbbenő volt a magyar olvasó számára, hogy a szabad versenyre felépülő mai gazdasági és társadalmi berendezkedés lehetőségeinek sikeres kihasználója sőt akár egyik legnagyobb haszonélvezője tett közzé éles kritikát e rendszer ellen. Ma viszont már nálunk is köztudott az amerikai konzervatív, a piaci fundamentalizmus elveit követő, és az amerikai progresszív, a piaci fundamentalizmus szimplicista nézeteit elutasító irányzat közötti mélységes ellentét, amely azonban nem terjed ki a szabad versenyre fölépülő kapitalizmus alapjaira, mert azt mindkét irányzat elfogadja. Ebből a könyvből az e két irányzat közti ellentét újabb oldalát ismerhetjük meg, és világosan láthatjuk, hogy Soros, egyértelműen, a progresszív oldalon áll, és élesen támadja a konzervatív, a piaci fundamentalizmus elvein alapuló gazdaságpolitikát és politikát.

Ez a folyóirat tavaly két terjedelmes ismertetést tett közzé a gazdaság fejlődés elméletének megújulásáról (Szakolczai 2006) és a máig is fennálló mélységes ellentétekről (Szakolczai 2006a), nagy teret szentelve Stiglitz munkásságának. (L. még: Chang (2000).) Akárcsak e korábbi írásokban, ebben a könyvismertetésben is túl kell lépünk a recenzió megszokott keretein, mert a recenzióknak, a fontosabb gondolatok bemutatása nélkül, ez esetben sem lenne értelme. A tavalyi és az ez évi cikkeket tartalmuk is összeköti: mind Stiglitz, mind Soros egészen határozottan a progresszív szellemű amerikai gondolkozást képviseli.

A könyv két részből áll, *az I. rész a fogalmi keretekkel, a II. rész pedig a jelen történelmi pillanattal foglalkozik*. E két részt Előszó és Bevezetés előzi meg, és a könyvet Függelék zárja le. Az ismertetést megnehezíti, hogy a tartalmi szempontból alapvető fontosságúnak tekinthető részek keverednek az életrajzi elemekkel és személyes visszaemlékezésekkel, valamint a szerző alapítványainak, ezek sikereinek vagy sikertelenségeinek leírásával, tehát egy - vitathatatlanul - egészen különösképpen sikeres életre való visszatekintéssel. E recenzens arra törekszik, hogy ezeknek a elemeknek a mellőzésével a legfontosabbknak tekintett elemekre hívja fel a figyelmet.

Már az *Előszó első bekezdésében megjelenik könyv aktuális politikai szempontból, sőt akár általános szempontból is központi tekinthető eleme*, amikor a szerző leírja, hogy „George W. Bush újraválasztása ellen foglaltam állást 2004-ben” (9. o.). A könyv egésze

éles támadás Bush politikája ellen, amely Soros szerint az Egyesült Államok hatalmának és befolyásának történelmi mértékű meggyöngyülésére, ezzel a világpolitikában valóságos hatalmi ürre, más hatalmi góccok megjelenésére és ebből eredő mérhetetlen veszélyekre vezetett. Megjelenik már az Előszóban a könyv többi sarkalatos eleme is: az, hogy „a tökéletes tudás hiányában elkerülhetetlen a tévedés” (12. o.), hogy az ő személyes célja „a globális nyílt társadalom megvalósítása” (14. o.), és hogy „a globalizáció jelenleg aszimmetrikus folyamat, a piacok, különösképpen a pénzpiacok már globalizálódtak, míg ez nem mondható el a társadalom virágzásához vagy akár túléléséhez szükséges intézményekről” (16. o.). Leginkább megdöbbenő tétele azonban a következő: „A stabil és igazságos világrend kialakulásának útjában a legfőbb akadály az Egyesült Államok. Sajnos, meggyőződésem, hogy ez a kíméletlen - számomra fájdalmas – kijelentés igaz. Az Egyesült Államok szeptember 11-e után sem hagyott fel azzal, hogy irányítsa a világot, pedig befolyása már meggyengült. [...] Ha ez huzamosabb ideig így marad, a civilizációnk kerül veszélybe. [...] Most már nem Bush elnök elmozdítása a kérdés, hanem inkább az, hogy újra kell gondolni Amerika szerepét a világban. [...] A folyamat első lépéseként fontos elismerni: a terror elleni háború hamis elnevezés.” (18-19. o.) „Az Egyesült Államok hatalmának és befolyásának mélyrepülése miatt az egész világ bizonytalanná vált” (21. o.). Egy könyv mondanivalóját nem lehet ennél jobban összefoglalni már az Előszóban.

A *Bevezetés történelmül folytatja ugyanezt az érvelést*, és e recenzius nem is érti, hogy miért volt szükség külön Előszóra és Bevezetésre. Az alapvető problémát a szerző abban látja, hogy „Amerika egyfajta 'feel-good' társadalommá vált, és nem kíván a kellemetlen valósággal szembesülni. A Bush-kormányzat is emiatt tudta sajnálatos módon félrevezetni a nyilvánosságot. Ha ez a 'feel-good' hozzáállás nem változik meg, az Egyesült Államok el fogja veszíteni domináns pozícióját a világban, ennek pedig komoly következményei lesznek nemcsak Amerikában, hanem az egész világon.” (26-27. o.) A világ számára megoldást mégis csak Amerika önmagára találása hozhat: „Fel kell ismerni, hogy vezető világhatalomként különleges felelősségünk van. A nemzeti érdekek védelme mellett főszerpet kell vállalnunk az emberiség közös érdekének oltalmazásában is.” (29. o.) A könyv ezeknek a tételeknek a részleteit tárgyalja.

Az *első fejezet ismeretelméleti kérdésekkel foglalkozik*, és szorosan kapcsolódik az első magyar nyelven is megjelent könyvében, az *A pénz alkímiájában* (Soros 1996) kifejtettéhez. E könyv és ennek ismertetése szempontjából az a legfontosabb, hogy itt jelenik meg először a könyv címe, a gyarlóság kora, és a könyv központi gondolata, a nyílt társadalom. A gyarlóság kora az ész korának meghaladását jelenti, annak felismerését, hogy a valóság és a tudat nem függetlenül egymástól, hanem a gondolat is a valóság része (32. o.), és ennek folytán tudatunk, feltevéseink és tetteink befolyásolják a valóságot. „Gyarlóságunkból [viszont egyenesen] következik, hogy a társadalmi kapcsolatok alapja sem lehet kizárólag a tudás vagy az értelem, hiszen [világképünk] mindenképp tartalmazza a résztvevők előítéleteit is, az előítéletek tárházát [pedig] közkeletűbb szóval 'kulturának' nevezhetjük” (61. o.). Ez a felismerés egyenesen vezetett a „nyitott társadalom” (47. o.) gondolatához, amelynek lényege, hogy „a végső igazságot senki sem tudhatja magáénak” (uo.). Ezzel ellentétben „a náci és a kommunista ideológiák közös vonása, hogy mindkettő magáénak vallja a végső igazságot” (uo.). Ezért „mindkét gondolatrendszer a valóság torzításán alapul, ennek pedig az a következménye, hogy csak elnyomó intézkedések révén lehet ezeket az eszméket a társadalomra kényszeríteni” (uo.).

A *második fejezet a nyílt társadalom elemzését viszi tovább*. Ezt a fogalmat Henri Bergson vezette be 1932-ben, és Soros tanítómestere, Karl Popper fejlesztette tovább a negyvenes években. Nyilvánvaló az összefüggés a zárt társadalom, a törzsi erkölcs, a dog-

matizmus és a merevség, a változásokhoz való alkalmazkodásra való képtelenség, illetve a nyílt társadalom, a univerzális erkölcs, a kritikai gondolkozásmód és a rugalmasság, a változásokhoz való alkalmazkodásra való képesség között. A nyílt társadalomnak megfelelő politikai berendezkedés nyilván a demokrácia, a zárt társadalomé pedig - következőképpen - a diktatúra. A zárt társadalom nagy előnye, hogy kielégíti „a bizonyosság iránti vágyunkat” (84. o.), a nyílt társadalom nagy veszélye viszont, hogy „célhiányban szenved” (86. o.), noha „értékrendszerre [...] a társadalom fennmaradása miatt feltétlenül szükség van” (uo.). Az elvi fejtegetést és a különböző alapítványok történetének leírását a szovjet rendszer összeomlásának az itt leírt elvi keret felhasználásán alapuló magyarázata követi. Ez az elemzés nagyon közel áll a Douglass C. North (2005) által adott magyarázathoz (l. még Csaba (2005) és Szakolczai (2006)), tehát ahhoz, hogy a diktatórikus rendszer alkalmazatlan a változásokhoz való alkalmazkodásra.

A szerző ezt az elvi keretet használja fel az ezt követő II. részben az aktuális problémák elemzésére. Ez a II. rész a korábbi munkáiban (Soros 1999, 2001 és 2004) leírtak felülvizsgálata és kiegészítése az e korábbi könyvek kiadását követő idő fejleményeinek tükrében.

A radikális nézetek bemutatása a *Mi a baj Amerikával? című harmadik fejezettel* folytatódik. Indokolt ismét szó szerint idézni az első tételt: „Úgy látom, hogy az Egyesült Államokban egy újabb tendencia is veszélyezteti a nyílt társadalmat. Bizonyos tevékenységek, amelyek eddig hivatásnak minősültek, üzleti vállalkozássá alakultak. Ebbe a kategóriába tartozik a jogi, az orvosi és főként a politikai szakma. Amikor egy adott hivatás profitorientált üzleti vállalkozássá alakul, veszélybe kerül a szakmai színvonal, és tovább gyengülnek a nyílt társadalom értékei.” (118. o.) Szinte fölösleges rámutatni ennek a tételnek a nyilvánvaló magyar vonatkozásaira. Nálunk éppen most törekszenek arra, hogy az egészségügyet és az orvosi hivatást – a szakma és a társadalom legélesebb tiltakozása ellenére – üzletté, és az Országos Egészségügyi Pénztár – illetve a helyébe lépő pénztárakat – gazdasági társasággá alakítsák át. A változtatást ellenző szakma azt hangoztatja, hogy a jelenlegi amerikai rendszert az amerikaiak is egyre határozottabban elutasítják – íme ennek ékes bizonyítéka. Ezt a tételt az az elleni támadás követi, hogy „a szellemi tulajdonjognak köszönhetően a gondolat [is] vagyontárggyá vált”, „a kutatások célja inkább a gazdagság növelése, mintsem a tudás gyarapítása” és így „a szellemi tulajdonjog utáni hajszá éppen a lényegét, a tudás keresését akadályozza.” (119. o.) Ugyanez más szavakkal: „Az üzleti mentalitás olyan területeken is megjelent, ahol semmi keresnivalója nem volt” (uo.).

Ezeket a mégiscsak általános jellegű kijelentéseket a George W Bush elnök és politikája elleni legélesebb támadás követi. A szerző szerint az az alapprobléma, hogy a 2001. szeptember 11-i terrortámadást a „terror elleni háború” követte, amely egyrészt semmiképpen sem érheti el célját, másrészt pedig aláássa az Egyesült Államok intézményi rendjét, a világban betöltött vezető pozícióját és az erre a vezető pozícióra fölépülő jelenlegi világrendet. A könyv hátralévő része és így gyakorlatilag teljes egésze ennek a gondolatnak a részletes kifejtése.

E problémának Soros felfogása szerinti súlyát ismét célszerű ismét szó szerint idézettel bemutatni. „A Kongresszus sebtében elfogadta a Hazafias Törvényt (U.S.A. Patriot Act)” és „Bush elnök így hamis ürügyekre hivatkozva kezdheti meg Irak megszállását. Amikor pedig a földkerekség leghatalmasabb nemzete másítja meg a valóságot, és a nemzetközi törvényekre fittyet hányva semmibe veszi a világ véleményét, nagy veszedelem leselkedik az emberiség rendjére. [...] Ki gondolta volna, hogy éppen az Egyesült Államok, a demokrácia és a nyílt társadalom bajnoka jelenti majd a legnagyobb veszedelmet a világ rendjére?” (121. o.) A problémát az teszi még nehezebbé, hogy „az amerikai közvélemény az iraki háborút kifogásolja ugyan, de a *terror elleni háborút* (kiemelés tőlem, Sz. Gy.)

nem. Mivel azonban meggyőződésem, hogy a terror elleni háború miatt került Amerika tévútra, [...] mindaddig nem hiszem, hogy teljesen észhez térünk, míg vissza nem vonjuk a terror elleni ultimátumot”, ugyanis „a terror elleni háborúnak köszönhetően csökken a biztonságunk.” (123. o.) Folytatva ugyanezt a gondolatot: „A Bush-kormányzat hajszája az amerikai felsőbbrendűségért olyan hiábavaló erőfeszítés, amely végül ellentétes hatást fog kiváltani. [...] Az elnök [...] egy olyan tévedésen alapuló, rosszul megvalósított kalandba sodorja a nemzetet, amely az amerikai felsőbbrendűséget éppen nem erősíti, hanem egyenesen aláássa.” (125. o.) Voltaképpen ezek tekinthetők a könyv központi gondolatának.

Ezeket a gondolatokat „barátságatlan összehasonlítás” (126. o.) követi: „Először is a weimari köztársaságra és a vietnami háború utáni Egyesült Államokra igen hasonló életstílus jellemző: az önérdek és az élvezetek korlátlan hajszolása az erkölcs és a hagyományos értékek rovására.” (127. o.) Ennek a gondolatnak a részletesebb kifejtésére a következő fejezetben kerül majd sor. „Másodszor, mind a Bush-kormányzat, mind a náci és kommunista rezsimek a félelemkeltés politikájához folyamodtak.” (Uo.) „Harmadszor, a náci Németországra, a Szovjetunióra és a mai Amerikára egyaránt jellemző, hogy a politikai életet olyan mozgalom dominálja, amely állami hatalmat szerzett, de nem a parlamenti rendszerből ered.” (Uo.) Ezeket az eléggé megdöbbentő kijelentéseket az Egyesült Államokra vonatkozó részletes elemzés követi. „Az Egyesült Államokban a konzervatív mozgalom először a republikánus pártot vonta a fennhatósága alá, majd a Kongresszus és az elnökség felett is befolyást szerzett.” (128.o.) Ezt a Bush elleni támadáshoz hasonló élességű támadás követi az amerikai jobboldal ellen, amelyben „három gondolati iskola” hatása érvényesül: „a piaci fundamentalizmus, a vallási fundamentalizmus és az amerikai felsőbbrendűség neokonzervatív ideológiája.” (130. o.) Ezekben az a „közös motívum [...] a szociális darwinizmus [...], amely szerint az élet a legjobbak túléléseért folytatott verseny, és az életben maradás a verseny, nem pedig az együttműködés függvénye.” (Uo.)

Míndez a legélesebb támadás a domináns amerikai ideológia és ennek alapelvei ellen, és ezeknek a kijelentéseknek a keménységét nem sokkal csökkenti annak elismerése, hogy „az Egyesült Államok politikai rendszerében semmi totalitárius sincsen, [...] a náci és kommunista párhuzam ezért túlzás, ám találni annyi hasonlóságot, ami jelzi: a nyílt társadalomra [...] veszélyek leselkednek.” (132. o.). Ugyanakkor ezeknek a tételeknek a magyar, sőt európai vonatkozásai ismét nyilvánvalók, mert napjainkban – a domináns amerikai ideológiának megfelelően – a versenyt kívánják rákényszeríteni mind hazánkra, mind Európára, a hagyományainak megfelelően a kooperáció szelleméhez ragaszkodó hazai és európai közvélemény egyre erősebben kifejezett óhaja és törekvései, sőt tiltakozása ellenére.

Soros szerint ennek a helyzetnek a kialakulásáért a vezetők is felelőségek, és támadásukban addig megy el, hogy Cheney alelnököt „paranoiás [...] jellemnek” látja (133. o.). Még súlyosabbnak minősíti azonban a követők hibáit. Szerinte „az amerikai közvélemény hihetetlen közönnyel hagyja, hogy megtévesszék. [...] A jelenséget [...] az egyre élesedő gazdasági és társadalmi verseny magyarázza. [...] A belső értékeken átgázoló (anyagi) sikervágy az amerikai társadalom egyik nagy hibája. [...] A siker gátlástalan hajszolása labilissá teszi a társadalmat. A siker sikert szül, és amikor mégsem, akkor a láncreakció az ellenkezőjébe fordul. Ennélfogva a siker kritikátlan hajszolása eredendően kétes kimenetelű vállalkozás.” (134-135. o.) Ez bizony az amerikai társadalom alapeszméjének, a siker, az eredmény, az achievement elsődlegességének tagadása. Nem véletlen, hogy a szociológiai irodalomban az amerikai társadalom, McClellan (1961) nyomán, mint az „Achieving Society” szerepel.

Ezek a felismerések Sorost bizonyos fokig a nyílt társadalom eszméje felülvizsgálatának

irányába viszik el. Az első két fejezetben kifejtettek szerint az igazság nem ismerhető fel, és a nyílt társadalom lényege a különböző gondolkozásúak egymással szembeni toleranciája. Ha viszont „a tudás elérhetetlen” (136. o.), akkor – figyelembe véve azt, ami most az amerikai társadalomban végbemegy - „a megfoghatatlan igazság kutatása helyett nem egyszerűbb-e azt saját hasznunkra manipulálni? [...] Bush elnök újraválasztása kellett ahhoz, hogy erre rádöbbenjek. [...] Íme a racionális érv arra, hogy az igazság mégis számít. [...] A manipulálás mellett igyekeznünk kell a valóságot meg is érteni.” (137. o.) Valósággal katasztrofálisnak tartja tehát, hogy „a sikert hajszoljuk úgy, hogy közben nem törődünk az igazsággal” (140. o.). Valójában azonban „egy demokráciában a választóknak ügyelniük kellene arra, hogy a politikai apparátus őszinte legyen. [...] Ahhoz, hogy Amerika nyílt társadalom maradjon, az embereknek törekedniük kell az igazságra.” (142. o.) Az itt leírtak magyar vonatkozásai olyannyira nyilvánvalók, hogy még csak utalnunk sem kell rájuk.

A negyedik fejezet, amely A feel-good társadalom címet viseli, a harmadik fejezetben leírtak magyarázatát, tehát az amerikai társadalom viselkedésének magyarázatát kísérel meg. A lefordíthatatlan „feel-good” a fennálló viszonyokkal való teljes elégedettséget fejezi ki, és ennek folytán a valóságtól, a kellemetlen valóságtól való menekülést is jelenti: tehát azt, hogy „az emberek” egyre „kevésbé kívánnak” „a valósággal szembenézni”. (144. o.) Szerinte a korábbi amerikai társadalom – és itt a Marshall-tervet elindító Truman elnökre utal – nem feel-good társadalom volt, hanem sokkal inkább a „tettek társadalmá” (uo.) Szerinte ennek „háttérben a fogyasztói magatartás előtérbe kerülése és politikai térnyerése áll. 1980 óta a globalizációnak köszönhetően még kevésbé kívánnak az emberek a valósággal szembenézni. A piaci fundamentalizmus alapelveire támaszkodó globális gazdaság annyi bizonytalanságot tartalmaz, hogy sokan inkább menekülnek előle.” (144-145. o.) Soros tehát azokhoz csatlakozik, akik a fogyasztói társadalom mentalitásának romboló jellegét hangsúlyozzák.

E könyv témája szempontjából ennek a rombolásnak a tudatrombolási eleme a leglényegesebb, Soros szerint ugyanis ez tette lehetővé a „terror elleni háború” (148. o.) kialakítását és elfogadtatását. Ezzel „a Bush-kormányzat [...] egy téves valóságképre alapozott fantáziavilágba vitte a nemzetet” (uo.) „A terror [ugyanis] egy absztrakt fogalom, és egy absztrakció ellen lehetetlen háborút indítani. Minden eszközünk megvan arra, hogy bármely kijelölt célpontot megsemmisítsünk – a terroristákat azonban nem lehet kijelölni.” (150. o.) „Mivel a terroristák láthatatlanok, sosem fognak eltűnni. A háború épp a tervezett hatás ellenkezőjét váltja ki: sokkal több terroristát és lázadót sorakoztat fel, mint amennyivel meg tud birkózni. Az eredmény: egy állandó háborús helyzet kialakulása, miközben az Egyesült Államok megszűnik nyílt társadalom lenni.” (154. o.) A könyv részletesen tárgyalja ennek elemeit, mindenekelőtt a genfi egyezmény megszegését a foglyokkal szemben (152. o.), valamint a polgári jogok megcsorbítását (153. o.). Talán még ennél is fontosabb azonban, hogy „a terror elleni háború Amerika domináns pozícióját is fenyegeti. Vezető világhatalomként [...] számos egyéb teendője és kötelessége lenne. Azzal azonban, hogy a terror elleni háborút elsődleges fontosságúvá tette, a többi feladatát elhanyagolta.” (Uo.) A fejezet többi része ennek a gondolatnak a részletesebb kifejtése, az erre való rátérés előtt még egy alapvető fontosságú általános gondolat. „Amikor az embereket a félelem irányítja, a józan ész háttérbe szorul.” (156. o.) Bush elnök a félelemre apellál, „vessük össze [azonban] mindezt Roosevelttől kezdve az elnökök szavaival: 'Az egyetlen dolog, amitől félnünk kell, az a félelem'.” (157. o.) Ezért „egyensúlyunkat csak akkor nyerhetjük vissza, ha elutasítjuk a terror elleni háborút.” (158. o.)

Amint erre már utaltunk, e fejezet többi része a téves politika káros következményeivel

foglalkozik. A „közel-keleti felfordulás” (160. o.), amelynek folytán „az események legfőbb nyertese Irán” (161. o.), vele azonban „lehetséges egyezsége jutni [...], főleg mivel ez az egyetlen módja egy olyan konfliktus elkerülésének, amely még Irak megszállásánál is katasztrofálisabb következményekkel járhat.” (163-164. o.) Ugyanennek a téves politikának a következménye a „bizonytalan világrend” (170. o.) is, „Amerika hatalma és tekintélye nem csak a Közel-Keleten csökken, Kína és Oroszország [pedig] egyre nagyobb befolyásra tesz szert.” (Uo.) Mindezt az a felfogás a felelős, hogy „a hatalom katonai erőt jelent, ez azonban tévedés” (173. o.).

A fejezet befejező az „anyagi feltételek” (176. o.) tárgyalásával foglalkozó részének ismét nagyon fontosak a magyar vonatkozásai. Ismerteti az Egyesült Államok kereskedelmi hiányának és költségvetési hiányának adatait, valamint azt, hogy „a háztartások megtakarítási rátája mínusz 0,5 % alá esett” (178.o.), az amerikai fogyasztó pedig már nem tud több kölcsönt felvenni, a hitelek elérték a végső korlátjukat” (uo.), és arra a következtetésre jut, hogy „hamarosan elérünk a fordulóponthoz” (179. o.), „az Egyesült Államok gazdasága 2007-ben lelassul” (uo.). Ez mintha a mai magyar helyzet leírása lenne, még a mínusz 0,5 % is pontosan, számszerűen azonos, a buborék jellegű ingatlan-boom Soros által 2006. tavaszán ez évre megjósolt kipukkadása pedig – a magyar gazdasági szaklapok tudósításai szerint – már meg is kezdődött. Nyilvánvaló, hogy ez a helyzet Magyarországon is tarthatatlan.

A *„Mi a baj a világrenddel?” című ötödik fejezet az elhibázott amerikai politika világméretű káros következményeit tárgyalja.* A problémák forrása az a „meggyőződés” (181. o.), hogy „mivel az Egyesült Államok az egyetlen szuperhatalom, jogában áll az akarátát a világra kényszeríteni. Ez a téveszme [azonban] az egész világra nézve katasztrofális következményekkel jár.” (Uo.) „A világot nem lehet katonai erővel uralni. A többi ország feletti hatékony befolyásnak csak az egyik összetevője a katonai erő. A birodalmak sikere nem csak a haderejükön múlt. [...] Az Egyesült Államok sem katonai eszközök révén vált domináns világhatalommá.” (183. o.)

Ennek az alapelvnek a leírását olyan fejtegetés követi, amely félreérthetetlenül kimondja a volt Szovjet birodalomhoz tartozott országok és népek, sőt egy még szélesebb kör, a fejlődők érzéseit. „Amikor az Egyesült Államok világhatalommá vált, elismerte a feladattal járó felelősséget is. Franklin Roosevelt elnök szavain érződött az őszinte elkötelezettség az emberiség jövője iránt. A második világháború után Amerika nagylelkűen viszonyult a legyőzöttekhez. [...] A Marshall-terv elindítása óta azonban óriási változás állt be az amerikaiak hozzáállásában. A Szovjetunió összeomlásakor már szóba sem jöhetett egy Marshall-terv a volt tagországoknak. 1988-ban ugyan felvetettem az ötletet egy potsdami nemzetközi konferencián az akkori Kelet-Németországban, ám egyszerűen kinevettek.” (185.o.) „A Marshall-tervet eredményező hozzáállást Ronald Reagan elnökké választásával egy egészen eltérő beállítottság váltotta fel [...], a 'piaci fundamentalizmus'. [...] Ez a nézet azonban a piaci mechanizmusok félreértésén alapul. [...] A valóságban [...] a piacok, különösen a pénzpiacok [...] nem egyensúlyra törekednek, és céljuk sem a társadalmi igazságosság szolgálata. A korlátozások nélküli piacok igen hatékonyak az erőforrások magánszükségletek szerinti elosztásában [...], ámde léteznek kollektív, közös szükségletek is, mint a béke és rend fenntartása, a környezetvédelem, vagy éppen a piaci mechanizmusok megőrzése, márpedig ezekről a piaci mechanizmusok nem gondoskodnak. [...] Ha ezeket az igényeket figyelmen kívül hagyjuk, annak gyászos következményei lesznek.” (186-187. o.) „A globalizáció mindig is a piaci fundamentalisták projektje volt. [...] A globalizáció jelenlegi formája [azonban] egy aszimmetrikus világrend eredménye. [...] A fejlődő országok beáramló tőkéért versengenek, ám a világ megtakarításait az Egyesült Államok túlfogyasztásának finanszírozására költi.” (187-188.o.)

Mindezek folytán „a világrend is alapos tatarozásra szorul. A tét nagyobb, mint az Egyesült Államok kiváltságos helyzetének visszaszerzése. [...] Őszintén hiszem, hogy a civilizációnk forog kockán. A rekonstrukció azonban az Egyesült Államok vezetése vagy legalábbis részvétele nélkül nem kivitelezhető. Emiatt tehát alapjaiban kell újra gondolnunk, hogy milyen szerepet töltsünk be a világban. [...] Fel kell vállalnunk a szabad világ vezetőjének szerepét. [...] Nem egy radikálisan új világrend kialakítását támogatom, hanem az attitűdváltást: a nemzeti önérdek érvényesítése mellett helyet kellene adnunk az emberiség közös érdekeinek is. Persze még ez az ötlet is utópisztikusnak tűnhet. [...] [Ezért] attól tartok, hogy az Egyesült Államoknak még jó néhány sorscsapással kell szembenéznie, amire az amerikaiak részánják magukat a nyílt társadalom elveinek alkalmazására. Ekkor azonban az ország nem az a nagyhatalom többé, amint ami korábban volt.” (189-190. o.) Az Amerika által követendő magatartás alapelve ezért csak az lehet, hogy „különbséget kell tennünk az építő és büntető jellegű intervenció között. A konstruktív beavatkozás [...] nem sérti a nemzeti szuverenitás elvét,” (196-197. o.) tehát a „konstruktív intézkedésekre kell koncentrálnunk,” (199. o.) már csak azért is, mert „mire eljutunk oda, hogy büntetőszankciókat alkalmazzunk, általában már késő”. (204. o.)

Az alapelvek részletes bemutatását ismét csak a fejezet többi részének vázlatos bemutatása követheti. A közel-keleti országokkal foglalkozó rész végkövetkeztetése, hogy „az egyetlen fejlődési [és nyilván megoldási] lehetőséget a nyílt társadalmak kialakulása jelenti” (210. o.) A nukleáris proliferációval foglalkozó rész arra a következtetésre jut, hogy „csak akkor érhető el eredmény, ha egy új atomsorompó-egyezmény jön létre, amelynek értelmében az *összes* (kiemelés az eredetiben, Sz. Gy.) nukleáris program nemzetközi felügyelet alá kerül.” (214. o.) Ez nyilvánvaló szakítás az eddigi amerikai politikával, amely elutasítja az önmaga fölötti nemzetközi ellenőrzést. A globális felmelegedés kérdése ugyancsak „nemzetközi összefogást igényel”. (215. o.) A globális gazdasági kilátásokkal foglalkozó részben a szerző megismétli azt a feltevését, hogy „2007-ben egy világméretű gazdasági visszaesés kezdetére számítok”, megjegyezve, hogy „természetesen előfordulhat, hogy tévedek, hiszen erre már korábban is volt példa” (219. o.), és arra a következtetésre jut, hogy „a globális gazdaság hajlamos időként kitérni a megszokott medréből, és a kilengések kordában tartásához nemzetközi összefogás szükséges” (220. o.) A fejezetet lezáró konklúzió szerint „a jelenleginél szorosabb nemzetközi együttműködésre van szükség. A siker felelőssége pedig az Egyesült Államokat terheli. Vissza kell szereznie világvezetői pozícióját a saját és a világ érdekében.” (221. o.) Ezért „igazán alázatos külpolitikát kell folytatnia, tiszteletben tartva a többiek véleményét és érdekét.” (Uo.) Ennek ellenére attól tart, hogy „Amerika még nem tud ellenállni a politikai manipulációnak, és képtelen meghajolni a közös érdek előtt. Márpedig így az Egyesült Államok nem szerezheti vissza vezető pozícióját.” (221-222. o.)

A hatodik fejezet a Megoldási lehetőségek címet viseli, és a javaslatokat tekinti át. Az alapelvek egyenesen következnek a már leírtakból, és ismét áttekinthetők a fejezet első oldalai alapján. „A Bush-kormányzat idején az Egyesült Államok elhanyagolta azokat a vezetői feladatokat, amelyeket a második világháborút követően több-kevesebb sikerrel felvállalt.” (223. o. „Ellenségévé [tette] a fél világot. Ez az ellenségeskedés megbénítja a nemzetközi intézményeket is. A közeljövőben egyetlen szuverén közösség sem helyettesítheti az Egyesült Államokat. [...] Sajnos a következő kormánynak nehéz dolga lesz, ha arra törekszik, hogy az ország visszaszerezze korábbi pozícióját. Minden eddiginél nagyobb nemzetközi együttműködésre lesz szüksége. Partnerként pedig az Európai Unióra, a kibővített Demokráciák Közösségére és a nemzetközi civil társadalomra kell támaszkodnia.” (223-224. o.) A fejezet három része e három partnerrel foglalkozik.

Az Európai Unióval foglalkozó részből csak a legfontosabbak emelhetők ki. Soros az alapvető problémát abban látja, hogy „az európaiak viszonya a globalizációhoz igen megosztott. Van, aki az Európai Uniót erődként használná a jóléti állam eredményeinek megóvására, míg mások az unió segítségével kényszerítenék ki a gazdaságok versenyképesebbé válását. Sokak szerint viszont az Európai Unió egyfajta miniaturizált globalizációt jelképez, ennél fogva azt a jóléti rendszert fenyegeti, amit éppen megóvni szeretnének.” (225. o.) Ezt más problémák felsorolása, majd az a megállapítás követi, hogy „a válság nem végzetes. A túlélést éppen az unió egyik hiányossága garantálja: a bürokratikus tehetetlenség. [...] A válság helyett tehát helyénvalóbb stagnálásról beszélni. Csakhogy egy gyorsan változó világban az olyan szervezetek, amelyek döntésképtelenek, nem sokáig maradhatnak fenn. Ennél fogva az Európai Uniónak is meg kell újulnia a túlélés érdekében.” (226. o.)

Soros itt is előadja a globalizációval kapcsolatos fenntartásait. „A globalizáció jelenlegi alakulása szerint a globális [a] nyílt társadalom aszimmetrikus és torzult formája. Meg kell akadályoznunk, hogy a piaci értékek olyan területen és tért nyerjenek, ahol semmi keresnivalójuk sincs. [...] Amerika a tarthatatlan szélsőségekig fokozza a versenyszellemet, míg Európa hagyományai az együttműködést dicsőítik. [...] A kontinensen még hisznek az emberek a társadalmi igazságosságban, Angliában pedig a 'fair play'-ben. Mindkettő remek kiindulási alap.” (232-233. o.) Végül azt a víziót adja elő, hogy „a vita végén kibontakozó Európai Unió képe éppen ellentétes lesz az Egyesült Államokéval – legalábbis a jelenlegi vezetés alatt -, ám ha sikeresen működik, befolyásolni tudja majd az amerikai és a többi demokrácia magatartását is. Ily módon helyreállíthatja azt a nemzetközi közösséget, amelyre a világnak nagy szüksége van.” (234. o.) Leírja azonban ezzel kapcsolatos kétségeit is: „Az európai társadalmak is „feel-good” társadalmak lettek, és ebből a szempontból éppen az Egyesült Államokra hasonlítanak” (uo.)

Ahhoz a reményhez tehát, hogy az Európai Unió döntő tényező lehet az új és jobb világrend kialakításában, komoly kétségek fűződnek, és ez még inkább igaz a Demokráciák Közösségére, amelynek alapötletét „a Clinton-kormányzat alkonyán, 2000 nyarán vetették fel [...] egy varsói konferencián” (234-235. o.), „ám a gyakorlatban csalódásnak bizonyult” (234. o.). Nem ígérnek megoldást az e részben fölvetett más elgondolások sem. Ahogy a mai magyar politikai helyzet is a civiltársadalom nagyobb szerepvállalásának gondolatát veti föl, úgy kerül elő ez a gondolat a most ismertetett könyvben is, de ez sem ígér megoldást. Végül e fejezet utolsó része az erőforrásokkal, tehát azzal foglalkozik, hogy a nagy természeti kincsekkel megáldott országok helyzete gyakran rosszabb, mint az ezzel meg nem áldottaké. Az áldás tehát valójában átok, de a multinacionális cégek nyilvános elszámoltatásának és ellenőrzésének lehetőségei korlátozottak. Ez a fejezet mindezek folytán azzal a ki nem mondott, de másutt nagyon is hangsúlyozott végkövetkeztetéssel zárul, hogy a nemzetközi közösség számára aligha van más remény, mint az Egyesült Államok politikájának progresszív irányú megváltozása.

A könyv, szinte megdöbbentő módon, *a globális energiaválságot tárgyaló hetedik fejezettel zárul*. Az alapvető tézist itt is azonnal megtalálhatjuk az első oldalakon. „A globális felmelegedés, az erőforrások, a vezető gazdaságok – az Egyesült Államok, Európa, Japán, Kína és India – növekvő energiafüggése a politikailag labilis régióktól és országoktól, a Közel-Kelet fokozódó instabilitása mind egy irányba mutatnak. Az emberiséget egy hatalmas válság, a globális energiaválság fenyegeti.” (244. o.). „Ha ezt felismerjük, akkor a könyvben kifejtett kérdések is hirtelen a helyükre kerülnek: a terror elleni háború, Irak megszállása, Irán felemelkedése, az iszlám radikalizálódása és a szektáriánus feszültségek fokozódása, az amerikai hatalom és befolyás hanyatlása, a nukleáris proliferáció, Kína hajszája az energiaforrásokért és ennek negatív hatása az erőforrások kezelésére, valamint

az, ahogyan Oroszország a földgáz révén igyekszik a volt tagállamokat sakkban tartani, veszélybe sodorva ezzel Európát is. A válság veleje a kőolajellátás szűkössége.” (248. o.) Ez a szöveg megdöbbentő, mert azt sugallja, sőt mondja ki, hogy a kőolajellátás szűkössége az alapvető tény, és ezzel szemben minden más csupán felületi jelenség.

A könyvben tárgyalt technikai és politikai részletek itt nem mutathatók be, hiszen a recenzió elsődleges célja csak a figyelemfelhívás lehet, e fejezet legfontosabb következtetései azonban – a szerzőétől eltérő módon rendezve – talán a következők. Először: „Az Egyesült Államok akkor követte el a legnagyobb hibát, amikor azt hitte, van olyan hatalmas, hogy ezekkel a problémákkal egyedül is elboldogul.” (253-254. o.) Másodszor: „Európa energiaellátásának java része egy olyan országon múlik, amely egy pillanattig sem habozik monopol helyzetét önkényesen kihasználni.” (257. o.) Harmadszor: „Egy új vezetőség hatalomra jutása Oroszországban, [...], a közel-keleti felfordulás [és] az energiahiány, kiegészítve az egyetlen megmaradt szuperhatalom, az Egyesült Államok szélesebb hanyatlásával.” (260. o.) „Ezeket a szálakat összeszöve megdöbbentő mintára bukkannak: egy olyan kalandvágyó orosz vezetés tárul a szemünk elé, amely nagyon is eltér a nehézkes, óvatos és konzervatív szovjet vezetéstől, és amely természeti erőforrásokra alapozva kívánja a hatalmát konszolidálni és óriási vagyonra szert tenni. Oroszország újfajta szereplőként tűnik fel a nemzetközi színpadon: gáz- és olaj-szuperhatalomként törekvéseinek feltétele a közel-keleti konfliktushelyzet fenntartása. Ez a felismerés annak dacára meglepett, hogy folyamatos figyelmet szentelek az oroszországi fejleményeknek. Ebből a szempontból tehát én is olyan vagyok, mint bárki más: olyannyira lefoglalnak bennünket a belső ellentétek, hogy nem vesszük észre a kint gyülekező fenyegetést.” (Uo.)

A végső következtetés egyenesen adódik a már leírtakból. „Nagy szükség van a Nyugat összefogására. A globális felmelegedés globális megoldásokat követel. [...] A legégetőbb feladat egy új atomsorompó-egyezmény kialakítása. A jelenlegi megállapodás kezdi elveszteni hatékonyságát. Irán rendíthetetlenül fejleszti nukleáris eszköztárát, és ha ebben nem akadályozza meg senki, akkor más országok is hasonló fejlesztésekbe kezdenek. A jelenlegi körülmények között egy Irán elleni rakétatámadással épp az ellenkező hatást érjük el. [...] Az egyetlen kiút az, ha sikerül megegyezni egy olyan méltányos fegyverkorlátozásban, amely egyetemes támogatottságot élvez.” (262. o.) „A globális energiaválság és annak következményei alkotják a globalizálódott civilizáció egyik legnagyobb kihívását. Ez már elegendő indíték az Egyesült Államok attitűdváltásához, kellően megalapozza az Európai Unió összefogását, és egyúttal a globális nyílt társadalom fogalmának is tartalmat ad.” (263. o.)

A Függelék, amelynek címe Az eredeti keretrendszer, olyan elméleti kérdésekkel foglalkozik, amelyek tárgyalása nem kísérlelhető meg ebben a már így is túlságosan hosszú recenzióban.

Rendkívül nehéz *összefoglaló értékelést* adni erről az igen sokrétű könyvről. A könyvben – amint erre már a bevezetésben utaltunk – nagy tér jut egy vitathatatlanul egészen különösképpen sikeres ember személyes visszaemlékezéseinek, a világ eseményeinek magyarázatára kialakított elméleti rendszer ismertetésének, az amerikai belpolitikának és a Bush elnök elleni éles, pamfletszerű támadásoknak, a mai világ alapproblémáinak és a megoldási lehetőségeknek, valamint a mai világ legégetőbb konkrét problémáinak és ezek megoldási lehetőségeinek is.

E sorok írója szerint mindezeket a szempontokat egységbe foglalja a szerzőnek az 1970-es évek olajválságait követő, Thatcher és még inkább Reagan személyéhez fűződő konzervatív fordulattal, valamint az ezt megalapozó fogyasztói, „feel-good” társadalom

szemléletével való szakítása. 1945 után az akkori Amerika, a „tettek társadalma”, élén akkori vezetőjével, a tettek emberével, Trumannal, szembe tudott nézni a kor kihívásával, nagylelkű volt a legyőzöttekkel szemben, ezzel a szabad világ bástyájává tette őket, meg tudta találni a megfelelő arányt a közszféra és a magánszféra között, és Amerika, ezeknek a sikereknek a bázisán, 1990-re a világ egyetlen szuperhatalma lett. 1990 után a mostani Amerika, amely már nem a „tettek társadalma”, hanem fogyasztói, „feel-good” társadalom, és amelyet ma egy szerinte erre a feladatra teljesen alkalmatlan ember vezet, nem tud megfelelőképpen szembenézni a kor kihívásaival, nem volt kellőképpen nagylelkű a legyőzöttekkel szemben, nem kezdeményezett új Marshall-tervet, elidegenítette magától a világ nagy részét, és ezt, valósággal szükségképpen, hatalmának és befolyásának zuhanórepülése követte. A világ egyetlen szuperhatalmának feladatára való alkalmatlansága, súlyos konkrét hibái, mint a terror elleni háború és Irak lerohanása, valamint a kőolajellátás szűkössége vezetett, együttesen, olyan szinte kezelhetetlen világméretű problémákra, mint a globális felmelegedés és a nukleáris proliferáció, és olyan nehezen kezelhető konkrét problémákra, mint a közel-keleti válság fenntartásában érdekelt Oroszország hatalmának újbóli megnövekedése.

Az alapproblémának, az Amerikáról Európára is áterjedő fogyasztói, „feel-good” társadalom szemléletmódjának megváltoztatására a szerzőnek nincs receptje, noha látja, hogy ez a probléma gyökere és a megoldás előfeltétele, mert ha a társadalom változatlan, vezetése és vezetésének magatartásmódja sem lehet sokkal jobb. Ennek az alapproblémának az elismerésével mégis úgy látja, hogy megoldás csak Amerika attitűdjének megváltozásától és a nemzetközi együttműködés kiterjesztésétől várható. Amerika az egyetlen szuperhatalom, nincs más, aki a helyébe léphet, az attitűdváltozás tehát elkerülhetetlen, de Amerika sem elég erős ahhoz, hogy ezeket a problémákat egyedül megoldja, tehát a nemzetközi együttműködés is elkerülhetetlen.

Ezt az ismertetést Stiglitzre hivatkozva kezdtük, és célszerű Stiglitzre hivatkozva lezárni. Stiglitz nyíltan kimondja, hogy a mai világ problémái világkormány után kiáltanak, amely azonban nincs. Soros nem használja ezt a szót, de amit a nemzetközi együttműködésről és a nemzetközi kapcsolatokban a jog uralmáról ír, közel áll ehhez. Stiglitz, sorozatosan és patetikusán, az alapító atyák szellemére hivatkozik. Ez a gondolat Sorosnál is megjelenik, kevésbé patetikus formában, de az amerikai múlt, a „tettek társadalma” szelleméhez való visszatérés nála is alapvető jelentőségű.

Az amerikai történelem egészében egymás mellett élt az üzleti körök érdekeit képviselő, konzervatív, és a szabadság eszméjét képviselő, progresszív gondolkozás. E kettő sohasem zárta ki egymást, mert a konzervatív gondolkozás sem utasította el a szabadság eszméjét, és a progresszív sem a vállalkozás szabadságát. A modern világ 1945 és 1973 közötti aranykora idején Amerika progresszív fele irányította az országot és a világot is, mégpedig, amint ezt elsősorban Stiglitz hangsúlyozza, az alapító atyák szellemében. 1980 után Amerika konzervatív fele jutott uralomra. A világ csak abban reménykedhet, hogy a konzervatív Amerika generációnyi uralma után újra a progresszív, az alapító atyák szellemét jobban követő Amerika kora következik ennek a szellemnek megfelelő, a nemzetközi kooperációra felépülő világrenddel.

Szakolczai György

A szerző közgazdász,

professor emeritus, Általános Vállalkozási Főiskola

IRODALOM

- Chang, Ha-Joon (szerk.): Joseph Stiglitz and the World Bank. The rebel within. Selected Speeches by Joseph Stiglitz. Commentary by Ha-Joon Chang. Anthem Press, London, 2000, 320 o.
- Csaba László (2005): Releváns közgazdaságtan. Külgazdaság, XLIX/3. (2005. március) 67-69. o.
- McClelland, David C. (1961): The Achieving Society. D. van Nostrand, Princeton, New Jersey, 514. o.
- North, Douglass C. (2005): Understanding the Process of Economic Change, Princeton University Press, Princeton és Oxford, 187 o.
- Soros György (1991): A lehetetlen megkísértése: a kelet-európai forradalmak és a Soros alapítvány. Irodalmi és Társadalmi Egyesület, Budapest, 250 o.
- Soros György (1996): A pénz alkímiája – A piac gondolataiban olvasva. Európa könyvkiadó, Budapest.
- Soros György (1999): A globális kapitalizmus válsága – Veszélyben a nyílt társadalom. Scolar Kiadó, Budapest, 272 o.
- Soros György (2001): A nyílt társadalom, avagy a globális kapitalizmumegreformálása. Scolar Kiadó, Budapest, 408 o.
- Soros György (2004): Az amerikai hatalmi lufi. Scolar Kiadó, Budapest, 224 o.
- Soros György (2007): A gyarlóság kora.. A terror elleni háború következményei. Scolar Kiadó, Budapest, 336 o.
- Szakolczai György (2006): A gazdasági fejlődés elméletének megújulása: az első, a második és az új generáció. Valóság, XLIX/2. (2006. március) 1-35. o.
- Szakolczai György (2006a) A gazdasági fejlődés elméletének megújulása: a mindmáig megoldatlan ellentét. Valóság, XLIX/7. (2006. július) 1-31. o.

A megtorlás történetéből: koncentrációs táborok

A „koncentrációs tábor” kifejezés mindenkiben a második világháború éveiben működött táborok képét idézi, noha ez a „büntetési forma” régebbi. Nem mindig könnyű meghúzni a határt a büntető tábor és a börtön között; az előbbibe kényszermunka ürügyén a megsemmisítés céljából, minden bírósági ítélet nélkül zárták be az „elítélteket”. A börtön ennél „humánusabb” intézmény: bírósági eljárással, a büntető törvénykönyvben meghatározott ítélettel zárják be az elítéltet, a büntetés meghatározott idővel rendelkezik, lehetőséget biztosítanak a büntetés idejének csökkentésére. Ezzel szemben a büntetőtáborba a társadalomra inkább a fennálló államhatalomra veszélyes egyéneket zárnak el, a társadalmon kívüli egyénekké kényszermunkát végeztetnek, hogy az állítólagos eltartási költségeikhez hozzájáruljanak. Sok esetben a táborok ideiglenesen működtek, de ezzel az államhatalom nem törődött. Valóban ideiglenes tábor az első világháború alatt működött francia és német földön, ahol a szemben álló hadviselő fél állampolgárait gyűjtötték össze. Ilyenről szól Kuncz Aladár: *Fekete kolostor* c. regénye az első világháború idejéből. A két világháború között több európai országban létesítettek ilyen ideiglenes tábort a „kétes és politikai” elemek részére, akikről feltételezték az adott államhatalom iránti ellenséges érzelmeiket. Általában a bukott rendszer vezetőit börtönbe zárták vagy teljesen elszigetelték a környezetüktől. (például a bukott kínai császárt, később Mao Ce-tung özvegyét, stb.) A szélsőséges diktatúrák – ilyen volt a fasiszmus, a sztálinizmus – már az internáló táborokat megsemmisítésre használta fel, megkülönböztető törvényeket (faji törvény, a népellenesség, stb.) hozva tömegesen zárta ide be az állampolgárait, végső cél a fizikai megsemmisítés lett. A náci koncentrációs táborokkal egyenlő volt Sztálin „gulagjai”, ahová az öreg bolsevikokat zárták be a legyőzött burzsoá rend volt vezetői mellé, nacionalistákat, értelmiségieket, mindenkit, akit veszélyesnek minősítettek.

Joel Kotek és Pierre Rigoulot most nyomdai napvilágot látott könyvében – A táborok évszázada – a XX. század koncentrációs táborainak történetét tekinti át. A szerzők könyvük bevezetőjében így foglalják össze céljukat: „...A XX. Századot úgy is lehetne elbeszélni, hogy elmondjuk a koncentrációs táborok történetét. A függetlenségi háborúk Kubában és Algériában, megtorlások az afrikai gyarmatokon, a bolsevik forradalom, a második világháború – Indonéziától a Vichy-féle Franciaországon át az Egyesült Államokig –, Jugoszlávia felbomlása, megtorlások Csecsenföldön: a koncentrációs táborok nevezett táborok, jó lehet egymással nem helyettesítő valóságot fednek le, jelen vannak mindenütt.

A totalitarizmust és a koncentrációs tábor-rendszert okkal kötik össze széttephetetlenül: az ellenzők többségének szemében egy ugyan szörnyűsége, de összefüggő és valamiképpen logikus családdá állnak össze. A (civil) koncentrációs táborok ugyanis nem a totalitarizmus semmijéből teremtődtek meg. Nem a fasiszta Olaszországban, nem a Szovjetunióban és nem is a náci Németországban vagy Franco tábornok Spanyolországában jelentek meg elsőként, hanem a XIX. Század végén, a függetlenségi háborúját vívó Kubában, majd Dél-Afrikában, a búr háború idején. Azt tanúsítják, hogy a modern korhoz bonyolultabb viszony fűzi őket, mint ahogy általában véljük.”

Tény, hogy az amerikai hadsereg alkalmazta elsőnek az elkülönítés ezen formáját Kubában, hogy kiiktassa a kubai felkelőkkel rokonszenvező helyi lakosságot, áttelepítette

őket az ország másik részére, nehogy csatlakozzanak a felkelőkhöz. Kubában és később Dél-Afrikában a kormánycsapatok elfogadott stratégiai módszere lett a felkelés izolálására a lakosság táborokba zárása. Innen vették át az első világháború idején a hadban álló felek a területükön tartózkodó idegen állampolgárokkal szemben alkalmazható „kényszerítő eszközként”. Ez nem azonos azzal a bolsevista módszerrel, amikor saját honfitársaikat zárták „gyűjtőtáborokba”, mert idegenkedtek az új hatalomtól. 1918. szeptember 5-én kelt Népbiztosok által hozott rendelet szerint az „osztályellenségtől meg kell védeni a szovjet-köztársaságot”, a „kollektív felelősség elvének” alkalmazásával bírósági ítélet nélkül bárkit táborba lehetett zárni. Ekkor fogalmazták meg a Vörös Terror c. lapban (a CSEKA adta ki) „Nem egyének ellen vívunk háborút – az egész burzsoáziát, mint osztályt akarjuk elpusztítani!”. Ezt a rendőrségre bízták és nem a igazságszolgáltatás szervezetére. Milliókat pusztítottak el, gyakran az elítélt távollétében hoztak határozatot, ami ellen fellebbezni nem lehetett, az egyén fizikai állapotától függött később a túlélés lehetősége.

Hasonló elvek alapján működött Németországban is a koncentrációs tábor, a foglyok kiválasztása faji és politikai szempontok alapján történt. Ennek megfelelően elég „vegyes” lett a koncentrációs táborok foglyainak összetétele: a német zsidóság mellett ide került a feloszlott politikai pártok vezetősége, a legyőzött országok szellemi elitje, a hadifoglyok, mindazok, akik veszélyt jelentettek a Német Birodalomra. „A totalitarizmus és a koncentrációs táborok rendszere szétválaszthatatlan kapcsolatban van egymással.” Az eszményi társadalom felépítésére törekvő két totalitárius rendszer elsöpörte az eszméivel szemben álló osztályokat, ideológiákat.”

Sajátos könyvvel találkozunk: a megtorlás lehetőségeit tekinti át, azokat a táborokat, amit kölcsönösen egymás szemére vetettek, de egyben tagadták is. A könyv időrendben, kontinensenként és országokként tekinti át ezt a sajátos rendszert, megdöbbentő adatokat közöl a veszteségekről, meghaltakról, eltűntekről. E könyvben találkozunk magyar adatokkal is: Kistarcsa, Tiszalök, Recsk – a foglyokkal való bánásmód megegyezett a szovjet módszerekkel.

A 665 oldalas munkát terjedelmes szakirodalmi jegyzék követi és a könyv nemcsak szakembereknek, hanem a téma iránt érdeklődőknek is sok újdonsággal szolgál.

/Joel, Kotek – Pierre Rigoulot: A táborok évszázada. Fogva tartás, koncentráció, megsemmisítés. A radikális bűn évszázada. Budapest, Nagyvilág Kiadó, 2006. 655 l./

Kölcsey Ferenc emberképe

Kölcsey Ferenc sokirányú érdeklődése, szerteágazó irodalmi munkássága számtalan elemzéshez adott témát az idők során. Szépiróként a költészet mellett egyaránt művelte a prózát, a nyelvészetet és a kritika műfaját, továbbá történelmi és filozófiai tárgyú tanulmányokat is írt, több idegen nyelvről fordított, kiterjedt levelezésének nem egy darabja az utókor hosszas filozófiai, pszichológiai és átfogó bölceleti vizsgálódásaihoz adott témát. Gazdag életművét jogi, ügyvédi tevékenysége, politikai szerepvállalása egészítette ki.

De milyen is volt valójában az a Kölcsey, akit Kossuth így jellemezett: „*Egy erős lélek, törékeny test láncai között.*” Az alábbiakban ismertetésre kerülő kötet szerzője, Rókusfalvy Pál megállapítása is ezt emeli ki: „*A lélek embere volt, akikre ma nagyobb szükség van, mint technokrata közigazdászokra, mérnökökre vagy informatikusokra.*” Ezzel mintegy röviden megfogalmazza könyve tartalmának fő irányát is. Mert hiszen miféle más szempontok foglalkoztathatnák a pszichológus-szerzőt, mint a lélek világa.

Kölcsey filozófiai-pszichológiai gondolkodásmódjának fontos momentuma, hogy a világ megismerésének folyamatában a filozófiát eszköznek tekinti a lélek megismerése felé vivő úton. Ezt ő maga így foglalta össze: „*A filozófia tárgya az emberi lélek.*” A világ megismerése önmagunk és a többi ember ismeretén át lehetséges. Az egymáshoz kapcsolódó, egymásból következő gondolat-láncolat további megállapításai: amilyen az emberekről alkotott képünk, olyan a magatartásunk, amely a megismerés és a cselekvés egységében gyökerezdik. Az egyén magatartásából következtetni lehet az emberképre. Az emberkép változásával formálódik a magatartás is. „*Az ember sorsát, a közösségeknek, nemzeteknek, az egész emberiségnek a történelmét a cselekvés, a magatartás alakítja. Egyedül az emberi tett az igazi történelemformáló erő.*” - vonja le a következtetést Rókusfalvy. Könyve megírásának célját ennek a gondolatfűzérnek alapján úgy határozza meg, hogy Kölcsey és korának ilyen irányultságú elemzése támpontokat adhat napjaink problémáinak megoldásához.

A könyv tematikai tagolódása, felépítése a következő: Az első részből Kölcseynek „*az ember lényegéről*” alkotott felfogását ismerhetjük meg. Kiindulópont az a „*bölceleti embertan*”, amelyből egy „*tapasztalati lélektan*” körvonalai bontakoznak ki. Ebben a részben tér ki a szerző Kölcsey tudományról és vallásról alkotott nézeteinek bemutatására.

A második témakör az ember fejlődése és fejlesztése, következőképp itt kerülnek taglalásra Kölcsey neveléssel kapcsolatos elgondolásai. Kölcsey szavait idézve: „*az ember tökéletesíthető teremtmény*”, vagyis szelleme, jelleme alakítható, tökéletesíthető. A nevelés fontos területe a hazafiság, a haza és a nemzet fogalmának helyes meghatározása, ápolása. E téma alapos feldolgozása nem lenne teljes az örök érvényű nevelési végrendelet, a *Parainesis* elemzése nélkül.

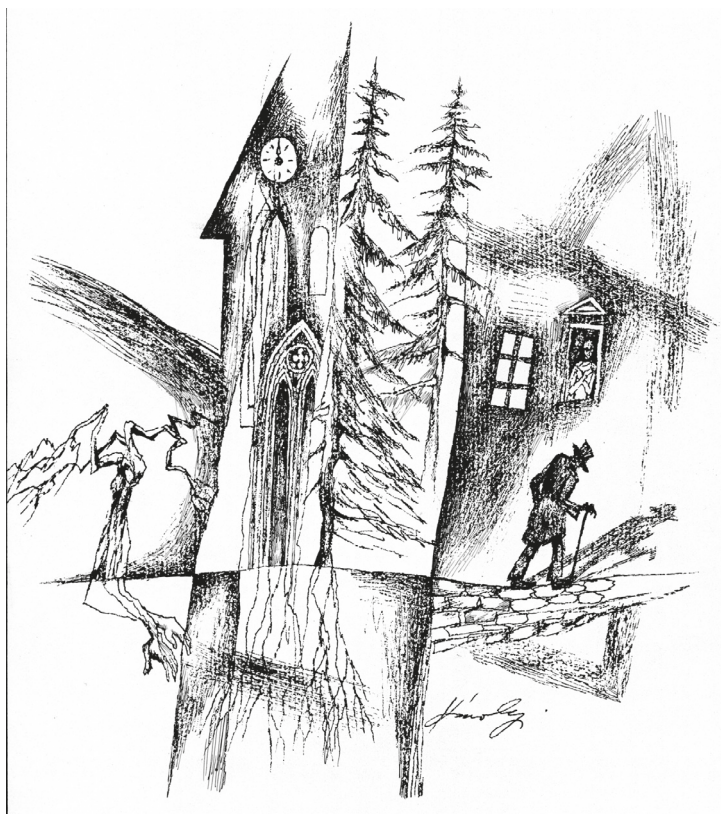
A harmadik tematikai egységben kíván a szerző választ kapni és adni arra, hogy milyen volt Kölcsey, az ember, mégpedig a pszichológia, az erkölcs és a filozófia szempontjainak figyelembevételével. Az irodalom által is ihletetten, pszichológusi lényegre látással fogalmazta meg a szerző a Kölcsey emberi jellemzését záró fejezetet *A fény embere* címmel. A költő maga is visszatérő motívumként használta a fény fogalmát, az emberből a hazára, a nemzetre áramló értelmi-érzelmi sugárzás kifejezésére. Rókusfalvy rámutat a fény mélylé-

lektani szimbólum voltára is, amely a lelki energia jelképe, a hívó emberek számára pedig Istent, a Megváltót és az öröklétet is idézi, vagyis mindenképpen a lehető legpozitívabb jelentéstartalommal bír. „*Ahogy a napfény a nap belsejéből sugárzik, úgy az ember fénye is belülről, a lelke mélyéről sugárzik kifelé s árad szét a szeretet erejével és a tudás, a kultúra világosságával. A lélek fénye ez. Vannak tehát „fényes lelkek”. Kölcsey Ferenc ilyen volt.*” – fogalmazza meg a szerző nagy költőnk emberi jellemének lényegét.

Rendkívül érdekes munka Rókusfalvy Pál könyve, hiszen egy egészen más – eddig kevésbé ismert és elemzett – oldalról közelítette meg Kölcsey szellemiségét, világ-és emberképét. A kötet figyelemreméltó példázata és bizonyítéka annak, hogy miként érik be a fiatalkori érdeklődés vázlatos megfogalmazása a több évtizedes kutatómunka és nem kevés élettapasztalat által acélozott bölcsesség talaján egy nagyspektrumú, a lélek mélységeibe is beléltető elmélkedéssé.

A lábjegyzetekkel, hivatkozásokkal kiegészített munka függelékében olvashatjuk a fél évszázada papírra vetett dolgozat-vázlatot, jelen kötet kiindulópontját. Két fontos Kölcsey írás-részlet követi ezt. A *Búcsú az országos rendektől* (1835), Kölcsey politikai ars-poeticája, amelynek néhány mondatát gyakran idézzük („*Jelszavaink valának: haza és haladás...*”) A *Kárpáti kincstárból* a legjellemzőbb részletet emelte ki Rókusfalvy Pál, mégpedig azt, amelyben az emberi lélek rejtelmeibe próbál betekinteni a költő és néhány hasznos útmutatóval szolgál az élet nehéz döntéseihez.

/RÓKUSFALVY Pál: „...forrj egybe, magyar nép.” Kölcsey Ferenc az emberről. Bp., a szerző kiadása, 2006. 232 p./

A Valóság 2007. évi (L évfolyam) számainak tartalomjegyzéke

CIKKEK, TANULMÁNYOK

<i>Albert Gábor: Védekező halálraítéltek</i>	1	35-51
<i>Ankerl Géza: A globalista utópia. Első rész</i>	7	1-32
– A globalista utópia. Második rész	8	26-48
<i>B. Szabó István: Emlékirat. Első rész</i>	2	26-35
– Emlékirat. Második rész	3	10-23
– Emlékirat. Harmadik rész	4	58-68
<i>Balázs Géza: A magyar nyelv ökolingvisztikája</i>	6	85-89
<i>Bangó Jenő: A vízparadigma</i>	12	
<i>Bognár Bulcsu: Tanyapolitika és társadalomelmélet</i> Erdői Ferenc 1940-es évek eleji munkásságában	10	68-86
<i>Bojársky Dezső: Tudományos infrastruktúra, irányítása</i> és az innovációs teljesítmény	8	100-115
<i>Botlik József: A nyugat-magyarországi felkelés. Első rész.</i>	3	24-47
– A nyugat-magyarországi felkelés. Második rész	4	39-57
<i>Botos Katalin: A kínai gazdasági „csoda” és hatásai0</i>	9	66-74
<i>Brauer-Benke József: Népzene és népzeneészek</i>	7	59-69
<i>Csáki Zoltán–Juhász Lilla: Kína a tudás alapú gazdaság</i> megteremtésének útján.	11	30-41
<i>Csereklei Gábor–File Szabolcs: A várakozásokkal kibővített</i> Phillips-görbe hipotézis	6	101-104
<i>Cseszka Éva: A kommunista gazdaságpolitika csődje – 1956</i>	2	62-69
<i>Erdélyi István: A „kettős honfoglalás” hipotézise, és ami körülötte van</i>	12	
<i>Erhardt László: Beste lelkek</i>	1	67-84
<i>Erős Vilmos: A XIX. századi német historizmus</i>	12	
<i>Evva Ferenc: Az élet keletkezése és a világnézet</i>	12	
<i>Farkas Ildikó: A magyar turanizmus török kapcsolatai</i>	6	31-48
<i>Fábián Anikó: Ferenczy István és Kazinczy Ferenc: mecénási –</i> kultuszépítő viszony a 19. század elején	8	73-79
<i>Frank Dénes Dániel: Angol kulturális orientációs kísérlet</i> a XX. század elején és annak problémái	7	51-58
<i>Frenyó Zoltán: Teilhard De Chardin magyarországi hatásának kezdetei</i>	8	80-99
<i>Friváldszky János: Adatok a szabadkőművesség korai történetéhez</i>	11	71-77
<i>Garaczi Imre: Nemzeti karakter és identitáspolitika.</i>	4	1-26
– A hatalomelmélet politikai és gazdasági összefüggései	9	1-21
<i>Gereben Ágnes: Az 1956-os magyar forradalom nemzetközi kontextusa</i>	2	54-61
– A második világháború frontjairól a GULÁGRA.	12	
<i>Gróz Andrea: Hit és tudomány találkozása – pedagógiai nézőpontból</i>	9	62-65
<i>Guba Mária–Harza Lajos: A mezőgazdasági konszolidációs programok</i> hatékonysága (2000–2004)	7	77-86
<i>Gulyás László: Vezető csehszlovák politikusok Közép-Európa-felfogása</i> 1914 előtt	12	

<i>Hantos Krisztina</i> : Generációváltás elősegítése az agrárvilágban	5	77-84
<i>Hámori Ágnes</i> : Irányítás, dominancia és stílus	2	88-108
<i>Jordán Gyula</i> : A kínai gazdasági reform árnyoldalai: a növekvő egyenlőtlenségek	11	12-29
<i>Kaposi Zoltán</i> : A magyarországi energiapolitika változásai a tervgazdaság idején	4	104-116
<i>Kapronczai István–Vágó Szabolcs</i> : Felkészültek-e a mezőgazdasági termelők napjaink fő kihívásaira?	1	85-93
<i>Kapronczay Károly</i> : Út a lengyel rendszerváltozáshoz	1	52-66
– Babes Viktor és tudós családja	12	
<i>Kéri Katalin</i> : Cervantes és az iszlám	10	26-34
<i>Kocsis Péter Csaba</i> : Munkások a jobb oldalon,	10	45-67
<i>Koltay András</i> : A szőlészabadság igazolása	9	39-52
<i>Koppány Krisztián</i> : A központi bankok evolúciója	7	33-42
<i>Kovács Emőke</i> : Gondolatok a Kádár-korszak filmcenzúrájáról	7	43-50
<i>Lagzi István</i> : Forgószelel a délvídeken 1941-ben	3	48-58
<i>Loppert Csaba</i> : A Sarkozy-koktél	6	105-114
– Hogyan finanszírozzuk a pártokat?	11	42-60
<i>Lukács Gergely Sándor</i> : Kisvállalkozás, nagy lehetőség Magyarországnak	9	75-85
<i>Magyari Beck István</i> : Széljegyzetek futó éveinkhez	1	1-10
– Mitől szenved az euroatlanti civilizáció, avagy Janus egymással szembeforduló arcai	6	1-11
– Menekülés a valóságtól	11	1-11
<i>Majoros István</i> : Két világ határán? Az európai romantikáról	11	78-92
<i>Maróti Andor</i> : Ismeretszerzés vagy műveltségfejlesztés	2	1-25
<i>Menyhay Imre</i> : Fukuyama és az igazmondás leértékelése	3	1-9
– A pszichoanalízis és az „istent-tudó” ateista. Első rész	8	1-25
– A pszichoanalízis és az „istent-tudó” ateista. Második rész	9	22-38
<i>Mező Ferenc</i> : A geopolitika formaváltozásai	7	87-105
<i>Mészáros István</i> : Végállomás – Reesk, a katolikus egyetemi ifjúsági mozgalom történetéből (1945–1948)	2	36-53
<i>Miklóssy Endre</i> : A cigánypolitika katasztrófája	6	69-84
<i>Modrzejewski, Arkadiusz</i> : Magyarország és Lengyelország kulturális azonossága	3	99-103
<i>Molnár László Aurél</i> : Az utak és autópályák hasznáról és áráról	3	80-98
<i>Nagy Attila</i> : Közelebb az olvasás és értékrend összefüggéseinek felderítéséhez	11	61-70
<i>Nagy Bálint</i> : Kormányzati terv a magyar vidék jövőjéről	5	1-24
<i>Nagy János</i> : Református püspökök társadalmi eredete a két világháború közötti Magyarországon	9	86-100
<i>Nemes Károly</i> : A szegény a filmművészetben	7	106-113
<i>Németh György</i> : A zsidókorházi orvosstrájk – 1931–1933	4	69-103
<i>Oláh János–Vass Csaba–Bognár László</i> : Egészséggazdaság és egészséggazdálkodás	3	59-79
<i>Pelle János</i> : A Fantom írója, Gaston Leroux	5	58-62
<i>Prékopa András</i> : Logos. Szent János evangéliuma prologójának egy új értelmezése	10	1-15

<i>Prugberger Tamás</i> : A közszolgálati jog liberalizációja és munkajogba olvasztása	1	94-101
<i>Sándor Tamás</i> : A gyülekezési jog szabályozása a polgári Magyarországon (1848–1914).	5	48-57
– Tüntetéssorozat Budapesten 1880. januárjában	9	101-110
<i>Staar Gyula</i> : Tudóssors Közép-Európában (Beszélgetés Cornides István fizikussal). Első rész	10	97-112
– Tudóssors Közép-Európában. Második rész.	11	93-113
<i>Szabady Balázs</i> : A tudomány értékmentességének problémái a totalitárius tendenciák tükrében	10	87-96
<i>Szávay László</i> : Savonarola, az utópista	8	49-66
<i>Szegedi László</i> : A demokrácia ára	2	70-87
– Semmi sem jobb mint egy sztár halála (A bulvár sikertörténete)	12	
<i>Szmodis Jenő</i> : A római jog spirituális eredetéről	1	11-34
– A társadalom- és kultúrafejlődés két jellegzetes útja	6	49-68
<i>Szoboszlai-Kiss Katalin</i> : Metagyakorlat, avagy az új metafizika és kategóriáinak tisztázása	9	53-61
<i>Szöllősy Kálmán</i> : Tarsolyok és zsoldosok. Első rész	5	25-47
– Tarsolyok és zsoldosok. Második rész	6	12-30
<i>Techet Péter</i> : A jog funkcionális értelmezése	5	63-76
<i>Tompa Anna</i> : Környezet, egészség és globalizáció.	7	70-76
<i>Torda Csaba</i> : A Nemzetközi Valutaalaphoz történő csatlakozásunk és az azt megelőző időszak krónikája	6	90-100
<i>Török Bálint</i> : Szabó Zoltán és 1956	5	102-107
– Kiszgazda politikusból emigráns államférfi	10	35-44
<i>V. Molnár László</i> : II. Katalin és a török félhold	4	27-38
<i>Vahid Yousefi-Kóbori Judit</i> : Iszlám bankóügyletek – régen és ma	1	102-113
<i>Várdy Béla</i> : Az 1956-os magyar forradalom és az amerikai magyar politikai emigráció	5	85-101
– A nyugati értelmiség árulása: Sztálin-imádatuk a Gulag haláltáborok árnyékában	10	16-25
<i>Vigh Károly</i> : A Kármán-család szerepe Losonc kulturális életében	8	67-72

KÖNYVISMERTETÉSEK

<i>Bódi Stefánia</i> : Jó Rudolf szellemi öröksége	9	111-114
<i>Frideczky Frigyes</i> : Mozart élete és műve	3	104-107
– Az öt világformáló marslakó.	9	115-119
<i>Kahler Frigyes</i> : Gondolatok Kende Péter könyvéről	5	113-116
<i>Kapronczay Katalin</i> : Felvidéki orvosi topográfiák	3	108-110
– Temetkezési szokások az erdélyi románoknál	6	117-119
– Harc a diktatúrákkal	10	113-115
– Kölcsey Ferenc emberképe	12	
<i>Kapronczay Károly</i> : A rendszerváltás történeti tükré	1	120-121
– Az európai államfejlődés.	2	113
– Két könyv 1956-ról és a megtorlásról.	3	111-112
– Lengyel írók az 1956-os forradalomról	4	117-118
– 1956 gazdasági elemzése	6	120-121

– Egyedülálló vallomás II. János Pál pápáról	8	116-118
– A megtorlás történetéből: koncentrációs táborok	12	
<i>Kelemen Gábor</i> : „...magadag tisztán találd meg másban”	7	114-118
– Pszichiátria és elidegenedés	11	114-118
<i>Kölnei Livia</i> : Regény Kálmán királyról	4	119-121
<i>Loppert Csaba</i> : Roskadozó, születő demokrácia	1	114-119
<i>Szabó A. Ferenc</i> : Fontos könyv napjaink konzervativizmusáról	5	108-112
<i>Szokolczai György</i> : A gyarlóság kora: Soros György új könyvének ismertetése	12	
<i>Török Bálint</i> : A Magyar Rádió regénye	2	109-112
<i>Ungváry Krisztián</i> : Magyarország a hidegháborúban	8	119-120
<i>Vesztróczy Zsolt</i> : A politikus Antall József	6	115-116

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

A közgazdaságtudomány felfedi az érzéseit	2	118-123
Az evangélikális kísértés	7	125-127
<i>Abel, Olivier</i> : Megosztott nyugati kereszténység?	3	113-116
<i>Benhabib, Seyla</i> : Hannah Arendt, a 20. század női filozófusa	1	122-124
<i>Chavagneux, Christian</i> : A kapitalizmus pillérei, az adóparadicsomok	5	117-120
– Nagy hatalmak – nagy adóparadicsomok	7	119-121
<i>Cichocki, Marek A.</i> : Az európai múlt és a nyugati szemüveg	8	121-123
<i>Cohen, Daniel</i> : A liberalizmus hírnöke	2	123-124
<i>Hastings, Michel</i> : A skandináv modell	5	127-128
Hegel vörösbora	2	114-118
<i>Hutton, Will</i> : Az óriásnak szüksége van a segítségünkre!	4	126-128
<i>Jeffries, Stuart</i> : Agyó, szép Franciaország	7	121-125
<i>Kaspi, André</i> : A CIA ballépései	10	122-127
Kínai „harapófogó”: fogságban város és vidék, bal és jobboldal között	4	123-126
<i>Krönig, Jürgen</i> : Keresztényüldözés a világban	7	127-128
<i>Leadbeater, Charles</i> : Ivan Illich a közszféra reformjáról és a gondoskodás hatalmáról	3	118-123
Mondragón és az antikapitalizmus	1	124-126
<i>Murray, Charles</i> : A zsidó génusz	9	120-128
<i>Nahas, dr.med. Frederick John</i> : „Irányított betegellátás” az USA-ban. Hatásai az orvosi kezelésre	6	122-128
<i>Ormerod, Paul</i> : Emlékezés Milton Friedmanra	3	117-118
Putyin alatt	10	116-122
<i>Rifkin, Jeremy</i> : A metropoliszok és a „homo urbanus” veszélyei	1	126-128
<i>Rodier, Anne</i> : Kelet-Európa: Az el nem múltó történelem	11	119-121
<i>Ronneberger, Klaus</i> : Hogyan ne szokjunk hozzá semmihez? – Bizonytalan munkahelyek a rugalmas kapitalizmusban	3	124-128
<i>Stolz, Joëlle</i> : A reklámspot-diktatúra vége Mexikóban	10	127-128
<i>Teachout, Terry</i> : Amerika hite és nemzeti karaktere	8	123-128
<i>Vargas Llosa, Alvaro</i> : Che Guevara	5	120-127
<i>Voswinkel, Johannes</i> : Az állat a mama kedvencében	11	121-128

KÉPEK, ILLUSZTRÁCIÓK

Címlapok és metszetek régi könyvekből	9
21, 60, 65, 110, 114, 119, 128	
<i>Farkas Tamás</i> grafikái	4
38, 68, 103, 116, 118, 121	
<i>Károlyi András</i> grafikái	3
47, 58, 79, 98	
<i>Károlyi András</i> grafikái	8
25, 66, 72, 79	
<i>Károlyi András</i> grafikái	12
<i>Keresztes Dóra</i> grafikái	2
53, 61, 69, 108	
<i>Kiss Iván</i> grafikái	7
32, 58, 69, 113	
<i>Kiss Iván</i> grafikái	10
67, 86, 96, 115	
<i>Orosz János</i> grafikái	6
48, 84, 104, 119, 121	
<i>Szabó Eszter</i> grafikái	11
29, 60, 113	
<i>Várnagy Ildikó</i> grafikái	1
10, 51, 93, 119	
<i>Várnagy Ildikó</i> grafikái	5
24, 47, 62, 76, 107	

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

William Pfaff

Az amerikai elnökjelöltek és a valóság

Amerikában lassan egy éve folyik a 2006. évi kongresszusi választások előtt megkezdődött 2008-as elnökválasztási kampány. Mindkét párt jelöltjei elveszítették már emberi vonásaik jó részét, ha ugyan nem a többségét, és egyre inkább egy olyan szintetikus műanyaghoz hasonlítanak, amely inkább a virtuális valóságot, mint a valóságos nemzeti és nemzetközi társadalmat bemutató véleményeket szólaltatja meg.

Ennek a két hónapos, kényszerű kampánynak az eredményeként néhányan a jelöltek közül furcsa – kontrolálatlan vagy egyéniségükhöz nem illő – viselkedési szokásokat kezdenek felvenni: ilyenek Hillary Clinton mesterkéltségszerű mosolya vagy Ralph Giuliani telefonbeszélgetései.

Úgy fest, mintha valamiféle túlvilági, testetlen, már-már örületközeli állapotban lebegnének a hallgatóság vagy a televíziós stúdiók felett, amikor meggyőződés nélküli arccal válaszolják meg ezerszer is ugyanazokat az értelmetlen kérdéseket. És ez várhatóan így folytatódik a jövő év novemberéig. Az elnökválasztási kampány megpróbáltatása nem élő embernek való, de még kísérleti patkánynak sem.

Olyan jelenség ez, amelyet még Marx sem látott előre, hiszen az ember ilyen mértékű elemberteletése a posztmodern kapitalizmusban elképzelhetetlen volt egy tizenkilencedik századi gazdasági vagy politikai rendszerben. Manapság azonban az Egyesült Államok, – a Legfelsőbb Bíróság ama döntésével, miszerint a televíziós politikai reklámra költött pénz alkotmányosan védi a szólásszabadságot – olyan elnökválasztási iparágat hozott létre, amelyben az egyetlen cél a profitnövelés és semmi köze nincs az elvekhez.

Ha valamilyen elv mégis túléli ezt a procedúrát,

akkor az csak azzal magyarázható, hogy az Isten még nem vette le a kezét az amerikai népről.

A választási ipar úgy van kitalálva, hogy a kezdetben teljesen normális emberekből gólemeget (hogy a rabbinikus irodalmat idézzük) vagy Dalek-klónokat (a brit popkultúra-hagyományban) gyártson. Ezek formájukban az emberre hasonlítanak, és mások úgy néznek rájuk, mint emberekre, valójában azonban csak bábuk: agyukat és erkölcsi tartásukat a választási ipar plasztikai sebészi egész egyszerűen kioperálja belőlük.

Olyan, eredetileg egymástól különböző jellemű és intelligenciájú embereket vetnek alá ennek a procedúrának, akik elég óvatlanok vagy bátrak ahhoz, hogy az Egyesült Államok elnökségére pályázó demokrata jelöltté akarjanak válni (hogy ezt a pártot vegyüek példának), hogy egy olyan választói közösséget akarjanak képviselni, amely 2004-ben túlnyomó többségében az iraki háború ellen és a kivonulás mellett szavazott, a mellett, hogy az amerikaiak ne szóljanak bele távoli országok dolgaiba.

Ezeknek az embereknek eredetileg megvolt a maguk meggyőződésük, hogy miként érhetik el ezeket a célokat. A választási ipar azonban a maga uniformizáló módszereivel olyan embereket farag belőlük, akik mindenről ugyanazt mondják.

Irakról például minden olyan jelölt, akit a washingtoni sajtó és az országos sajtó vezércikkírói mint megválaszthatót előre kiszelektáltak, azt mondja ma, hogy az Egyesült Államoknak jelentős katonai erővel ott kell maradnia Irakban vagy a közeli régióban, nemcsak a 2008-as, hanem a 2016-os választások után, – tehát még két elnöki cikluson túl is – hogy megakadályozzák a káosz kialakulását, megakadályozzák, hogy Irak terrorista tűzfészekké és kiképző tereppé váljék. Támogatni kell a demokratikus kormányt, központosítani (vagy decentralizálni) kell a hatalmat Irakban (a látszólagos nézetkülönbség ez ügyben

lényegtelen, mert olyan témáról van szó, amelyet esetleg az irakiak maguk kívánnak eldönteni), támogatni kell a regionális stabilitást, melyet az Egyesült Államok Irak megszállásával lerombolt, meg kell védeni Amerika érdekeit az Arab-öbölben, Izrael Irántól, Szíriától és talán adott esetben a palesztínoktól.

Mindez nagyrészt egybeesik a Bush-adminisztráció programjával (talán a kínzással szembeni tolerancia kivételével), és tükrözi a washingtoni politikai elit konszenzusát, mely konszenzustól való legkisebb eltérés esetén a választási ipar kizárja az adott jelöltet az esélyesek sorából. A konszenzust elutasító jelöltet azon nyomban erélytelen vezetőnek, politikáját felelőtlennek kiáltják ki, aki alkalmatlan az elnöki pozícióra.

A probléma a mai amerikai külpolitikában az, hogy egyfajta ideológiai ortodoxia lett úrrá a politikai eliten és a politikával foglalkozó értelmiségen, és ezt az ortodoxiát ma rákényszerítik mindenkire, aki bele akar szólni az országos politikába Washingtonban vagy a médiában. Az a látszólagos vita, ami vasárnap reggelként a televízióban, az országos sajtóban vagy a Kongresszusban folyik, valójában vásári bohózat, komoly tartalom nélkül: tulajdonképpen mindkét oldal ugyanazon az oldalon áll.

Ha külföldről hallgatjuk őket, nem is tudjuk, hogy vitakoznak, mert teljesen belterjessé váltak. A külső valóság, abban a formában, ahogy mások látják, érzik és elszenvedik, nem érdekli őket.

(William Pfaff honlapja)

Marcel Gauchet és a demokrácia csodája

(interjú)

Lehet, hogy egyszer úgy fogják tanulmányozni *A demokrácia kialakulását*, mint ahogy ma Platón *Államát* tanulmányozzuk. Ezzel az öszszefoglaló művel az istenektől megszabadított és magára hagyott világ gondolkodója annak a politikai rendszernek a géntérképét kívánja megrajzolni, melyről ma elfelejtjük, hogy kivéltelt jelent az emberiség történelmében.

Le Point: Könyveiben és egyetemi előadásában Ön hosszú évek óta egyetlen megfoghatatlan és mégis közeli tárgyat kutat: a demokráciát. Számos korlátjára, torzulására és hibájára rámutatott. Sikerült-e megfejteni és napvilágra hozni magát a rejtélyt?

Marcel Gauchet: Fogalmazzunk úgy, hogy megpróbálom felrajzolni ennek a demokrácia nevű organizmusnak a géntérképét és meghatározni dinamikájában az egyedi tartalmat. Bizonyos értelemben a tocouville-i problematikát elevenitem fel, szélesebb és konkrétabb formában. A feltételek egyenlősége azonban a jelenségnek csak egyik aspektusa. Van ami még mélyebben meghatározza azt, és ez a „vallás kivonulása”. Ez alatt nem a vallásos hitnek a kivonulását, hanem az emberi és társadalmi világ szerveződési formájának általános átalakulását értem, a vallás által neki kölcsönzött formával való szakítás révén.

Le Point: Nem egy csapásra jutunk az árnyékról a fényre. Egyfajta „demokratikus kinyilatkoztatás” tanúi voltunk a 18. században a felvilágosodás filozófusainak nyomában?

Marcel Gauchet: A demokrácia minden problémája abban áll, hogy olyan mozgásról van szó, amelynek nehezen tapintható ki a kezdete, és amellyel kapcsolatban mindig elkövetjük azt a hibát, hogy azt hisszük: a végére értünk. Mikor kezdődik a demokrácia? Úgy tekinthetjük, hogy az amerikai forradalom és a francia forradalom a maga egyidejű megjelenésében jelentős támpontot jelent. De, ha meg is találtuk a kezdő pontot, vajon mikor éri el a végleges és teljes formáját? Erre ugyanolyan nehéz megtalálni a választ. Innen a szkepticizmusom a Történelem végével kapcsolatban. Nem értünk a demokrácia történetének végén, távol vagyunk még tőle.

Le Point: A korábbi, vallás által meghatározott világot, Ön a heteronómia megjelöléssel illeti, vagyis, nagyon durván, az emberi és az isteni közötti radikális különbség létével.

Marcel Gauchet: Az emberi társadalomnak ahhoz, hogy fennmaradhasson, szüksége van egy olyan egyesítő elvre, amely képes együtt tartani az embereket. A régebbi társadalmakban a vallás volt az, ami lehetővé tette, hogy

spirituális vagy anyagi formában létrejöhesse ez az egység. Van egy meghatározásom erre a rendszerre: az emberek egymással való egyesülése egy egységes hatalom alatt, mely hatalom a láthatatlannal egyesíti őket.

Le Point: Azt is mondja Ön, hogy „a Másiktól való függés az, ami megteremti az Egységet”. Azonban ezekben az „egységes” társadalmakban nagyon nagyok a vagyoni és jövedelmi különbségek.

Marcel Gauchet: Valóban, a heteronómia nemcsak a hatalom egy különös – a közösség belső egységét és az azt domináló erővel való egységet megtestesítő – formáját feltételezi, hanem speciális vagy az ismerttől gyökeresen eltérő társadalmi viszonyokat is: ezeket az emberek közötti különbségek tartják egyben. Az emberek éppen azért, mert nem egyenlők, és egy hierarchia részei, alkotnak közösséget.

Le Point: Rátérve az „autonómiára”, abban a világegyetemben, amelynek a kulcsai a kezében vannak, az emberiség tehát egy új kormányzási elvet talál ki?

Marcel Gauchet: Ami folyik immár öt évszázada, az annak a logikának a visszájára fordulása, amely az emberi fajt vezette, mióta ismerjük, olyannyira, hogy felkavarta az emberi sorsot magát. Ez az átalakulás három csatornát vett igénybe. Ezek közül az első a politika, a modern államnak nevezett bizarr tárgy megjelenésével. Az állam immár nem egy parancsokat kiadó individuumokban megtestesülő transzcendencia, hanem absztrakt hatalom. Régen az állam a királyi hatalom az ég és a föld összekötésére szolgáló gépezet volt. A modern Állam a kettő közötti kapcsolat megszüntetését szolgáló gépezet, melynek feladata, hogy a transzcendencia hatalma alól kivont, az emberi közösséget saját – és az egyetemes Ész – logikája szerint kormányzó hatalmi rendszert építsen ki.

Le Point: Azonban ez az absztrakt állam nem feltétlenül demokratikus. Franciaországban különben az abszolút monarchiával jött létre.

Marcel Gauchet: A történelem iróniája, hogy ez az abszolút állam szüli meg azt, ami azután lerombolja őt, és amit abszolút individuumnak nevezhetnénk. Ez az autonómia második formája: míg korábban azt gondolták, hogy a

társadalom megelőzi az individuumot, itt egy olyan jogelv születik, mely szerint kezdetben csak egyének vannak. Olyannyira, hogy ahhoz, hogy kapcsolat jöjjön létre az individuumok között, először el kell vágni minden kapcsolatot közöttük. Az emberi jogoknak ez a felfogása megalapozza az emberi társadalomban érvényesülő legitím rendet. Radikálisan módosítja minden politikai rendszer alapképletét, de ugyanakkor a társadalmi viszonyok felkavarásának rendkívüli közvetítője is, kezdve a férfiak és nők közötti viszonyok. Ami védhetetlenné teszi ezt az individualizmust, az az, hogy először a jönni kezdő társadalomra érvényesül.

Le Point: Az autonómia, és így a demokrácia tehát a Történelem gyermekei?

Marcel Gauchet: Ez az a pont, amely talán a legnehezebben megragadható, és talán a legmeghatározóbb, mert valamennyiünk életritmusát módosítja. Átéltük, hogy a múlt felsőbbbsége helyébe a jövő felsőbbbsége lép: ezt nevezik Történelemnek. A hiba ott van, hogy azt hisszük: ez csak a múlthoz való viszonyunkra vonatkozik. Márpedig ami a történelemben elsősorban számít, az az, amit a jövővel teszünk. A Történelem nem más, mint az újdonság termelése. Nem az a fontos, hogy néhány tudós kiásson a föld mélyéről néhány 8. századi krónikát (bár ez is az egész részét képezi), hanem az, hogy az ipar, a kapitalizmus, a gazdaság a jövő felé mutató cselekvés eszköze legyen.

Le Point: A Történelem a monoteizmusban is megvalósítandó programmá válik.

Marcel Gauchet: Való igaz, hogy a judaizmus találta fel a jövő felé forduló vallást. Azonban ezt a jövőt egy, az isteni akarattól függő végső beteljesülés perspektívája uralja. A monoteista jövő a heteronómia betetőzése. A Történelem az antivallás: az, amit mi magunk csinálunk.

Le Point: Azonban a Történelem lidérces álmaiban a vallások történetéről álmodik. Ön is, amikor a 20. századi totalitarizmust elemzi, „szekularizált vallásokról” beszél.

Marcel Gauchet: A 20. század átmeneti korszak. És ezek a korszakok néha nagyon különös egyveleget szülnék. A kommunizmus szekularizált vallását olyan ateista hívők hozták létre,

akik az utolsó papot az utolsó kedves nővér beleivel akasztanák fel. Gyűlölik a vallást, teljes szívvel harcolnak a tökéletesen autonóm társadalomért, és azt gondolják, hogy meg vannak hozzá a megfelelő eszközeik. Csakhogy közben tudat alatt rabjai a vallásos gondolkodási sémának, minek következtében a szekularizált világ keretein belül újratermelik a régi társadalom vallásos szerveződési formáját. Ennek a két egymással ellentétes történelmi irányultságnak a keveréke adja a totalitárius rendszer szörnyűségét.

Le Point: A Nyugat, a piaccal, nem a szekularizált vallás egy új formájára talált rá, mint ahogy Dany-Robert Dufour véli?

Marcel Gauchet: Nem. Egy liberális lehet fanatikus, de ezzel állandóan egy olyan társadalmat termel újra, amely cáfolja azt a hitbuzgalmat, amelyet ő belé fektetett.

Le Point: Ön azt állítja, hogy a „vallás kivonulásának” utolsó stádiumát éljük. Már csak a muzulmánokat, a buddhistákat kellene erről felvilágosítanunk...

Marcel Gauchet: A „vallás kivonulásának” lezárulása nyilvánvalóan először a Nyugaton megy végbe. Úgy adódott ugyanis, hogy időközben a világ többi részét, vagyis olyan társadalmakat és kultúrákat is berántottunk ebbe az ügybe, amelyek nem voltak felkészülve a kalandra, és amelyeket ez a tény igencsak felkavart. Egyáltalán nem kívánom elbagatellizálni a jelenséget. A történelem 99 százaléka a vallás égisze alatt zajlott. Semmi meglepő nincs tehát abban, hogy korábbiakból fennmaradt szokások, fanatizmus, vallásos habitusok munkálnak az ideológiai mezőben. Mindazonáltal ma már nem lehet a vallási struktúra szerint kialakítani egy emberi közösségi formát. A valamilyen mágikus ereje miatt felülről kinevezett hatalom gondolata ma már sehol sem elfogadott. Még az iráni iszlám Köztársaságban is helyesebbnek tartják, hogy az emberek szavazzanak.

Le Point: Ha – mint ahogy Ön feltételezi – a liberális demokrácia második növekedési válságát éljük, akkor hogyan lehetünk biztosak benne, hogy nem egy újfajta totalitarizmus az, amit előkészít?

Marcel Gauchet: A Kominternben dolgozó

elvtársaknak egy olyan társadalommal volt dolguk, ahol tetszés szerint építhettek ki maguknak hatalmat, hierarchiát, közösséggel való azonosulást, úgy ahogy azokat a múltból örökölték. Ez a társadalom azonban ma már nem létezik. Többé nem elképzelhető az egyén megsemmisülése, csak azért, mert a kollektíva azt kéri tőle. Az igazi forradalom a 20 században – az apokaliptikus jellegű megrázkódtatások mögött – abban állt, hogy megtaláltuk az eszközt annak, hogyan lehet egyben tartani a társadalmat, a vallás és a hit mellőzésével.

Le Point: Ez az, amiben Ön nem ért egyet Régis Debray-vel.

Marcel Gauchet: Igen, itt van vitánk. Ő azt gondolja, hogy állapotaink betegesek és átmenetiek, és hogy csak a hit működtetheti a boltot. Én nem tagadom, hogy ateistákból álló demokráciánk jobb állapotban lenne, ha több hívő lenne benne. Mindazonáltal azt állítom, hogy a 20. században a társadalmi kohézió egy addig ismeretlen receptjére találtunk rá a politikán keresztül. A politikai egység felváltotta a vallási egységet, mert megvolt az az óriási előnye, hogy nem követelte meg az emberek mobilizálását. Ennek a rendkívüli formának a kiteljesedése a nemzetállam.

Le Point: De hiszen a nemzetállam eszméje mozgósító elv volt, gondoljunk csak a Valmy-nál harcoló katonákra!

Marcel Gauchet: Való igaz, a nemzetállam a patriotizmussal, a nacionalizmussal és az ezeket tápláló, többé-kevésbé vérontáshoz vezető lelkesedéssel írta be magát a történelembe. Zsenialitása azonban abban állt, hogy olyan formáját hozta létre a közösségnek, amely úgy tartja együtt az individuumokat, hogy nem hagyatkozik valamiféle közös meggyőződésre bennük. Marx szemében a politika a felépítményhez tartozott, akárcsak a vallás: fentről érkezik, hogy összetartsa az egyéneket. Manapság a fordítottja történik: a politika az alap, az infrastruktúra szerepét tölti be, ez van alul. De számoljunk csak fel a nemzetállamot, és mindjárt meglátjuk, hogy mi marad a piacból, beleértve a világpiacot is: egymást mérszárló maffiák!

Le Point: Ha a nemzetállam véd a maffia hatalmától, akkor elég hálátlanok vagyunk vele

szemben. Mert soha annyi vád nem érte, mint most!

Marcel Gauchet: Mihelyt a politika nem több, mint infrastruktúra, elvész a szemünk elől, és nem becsljük. Ilyenkor az állam többé nem tiszteletet érdemlő felettes én, hanem szolgáltatató, akinek szolgáltatásait túl drágának tartjuk. A nemzet sorsa hasonló. Manapság az emberek minden eddiginél jobban be vannak zárva nemzeti identitásukba, de nem a maga agresszív formájába, hanem nyugodt evidenciaként élik át. Minthogy kollektív identitásuk magától értetődő, nem látják többé. Állítólagos kozmopolita világunk tele van helyi identitásukba zárt vidéki emberekkel, akik világpolgárnak gondolják magukat, mert egy olyan hatékony gépezetre támaszkodhatnak, amelyről soha nem mérik fel, hogy mennyi hasznot hoz nekik. A valószerűtlenség Európára jellemző hangulata onnan származik, hogy társadalmaink nem ismerik az alapjaikat, és azt sem, hogy minek köszönhetik működésüket.

Le Point: Végül is a demokrácia azért van válságban, mert diadalmaskodott. Mint azok az állatok, amelyek önmagukat falják fel, örökösen a saját elvei fenyegetik?

Marcel Gauchet: Nézzük ismét a három össze tevőt! Most az öt évszázaddal ezelőtt megkezdődött átalakulás radikalizálódását éljük át. Egyszerre vagyunk tanúi, először, – a „felettes én”-államról a funkcionális államra való átmenettel – a politika elmélyülésének, másodszor: a történeti gondolkodás – a jövőcentrikusság elszabadulásában megnyilvánuló és első hatásként a közeljövőre való kitékintést tiltó – radikalizálódásának, és végül harmadszor a jog és az individualizmus radikalizálódásának. Csakhogy az az elv, miszerint kizárólag „csak egyének léteznek”, összeütközésbe kerül az összefogásban élő közösségek létrehozásának és eme közösségek kormányzásának szükségességével. A hatalom visszataszítóvá válik. Örömmel nevezünk ki politikai vezetőket, de csak azzal a feltétellel, hogy megfogadják: nem élnek kormányzati jogkörükkel.

Le Point: A jog diadala nemcsak a politikát fenyegeti. El lehet-e képzelni a jövőt az egoizmus világában? Nem az „itt és most” birodalma ez?

Marcel Gauchet: Kultúránk válságának egyik legfontosabb forrása az egyének ama akaratának megszűnése, hogy fenntartsák azt, amiben hittek, amihez ragaszkodtak. A mai társadalomban mélyen sérült a folyamatosság fenntartásának képessége.

Le Point: Abban a rendszerben, amelyet Ön leír, és amelyet hiperdemokráciának lehetne nevezni, egyáltalán nem szükséges az alapvető emberi erényekre támaszkodni. Ön hisz a demokrácia „láthatatlan kezében”?

Marcel Gauchet: Ez a demokratikus utópia, a hit egy olyan mechanizmusban, amely önjáró lenne, és amely valójában feleslegessé tenne mindenfajta emberi minőséget. Azonban a teljesen liberális alapokon álló világ nem működik. Individuumokból álló világban élünk, de ezeknek az individuumoknak többre van szükségük, mint egyszerűen csak jogokra. Mindenekelőtt például élhető viszonyokra társaikkal. A körülöttünk láthatóan sokasodó, spontánul közösségellenes, másokat manipuláló, számító, fogyasztói mentalitású lények ugyanakkor megható és naiv formában fejezik ki igényüket arra, hogy emberi módon bánjanak velük. Anélkül, hogy tudnák, valami mást akarnak, mint amit cselekszenek. Ez az ellentmondás nem tartható. Hiszek az emberi lények közötti kapcsolatok erejében.

Le Point: Nem lehet, kedves Marcel Gauchet, hogy Ön túl optimista?

Marcel Gauchet: Rövid és közép távon alig van ok az optimizmusra. Ami a hosszú távú esélyeket illeti, nem szabad elfelejteni, hogy semmiféle genetikai változás nem csinált belőlünk született idiotát. Ez a történet elég régóta tart ahhoz, hogy folytatódjék. A történelmi alkotásnak van egy erős szelleme, melyből örököltünk. Végül akaratunk ellenére is ránk fogja erőltetni magát. Senki nem törődhet bele abba tartósan, hogy semmit sem ért az őt körülvevő világból, és hogy nem tud hatni rá. Lehetetlen élni egy olyan világban, ahol a teljes szabadság és az abszolút tehetetlenség házasságot köt egymással.

(Le Point)

Az amerikai egészségügyi rendszer erényei és hibái

(Interjú Victor G. Rodwinnal¹)

Le Monde: A francia egészségügyi rendszerről írt könyvében Ön megpróbálja elmagyarázni az amerikaiaknak, hogy a francia modellnek van jó oldala is. Nem fél attól, hogy szembe megy a fő iránnyal?

Victor G. Rodwin: A gasztronómián és a divaton kívül más területeken nem nagyon veszik komolyan Franciaországot az Egyesült Államokban. Azonnal az erős központosítás, a magas adók jut az emberek eszébe róla, egy olyan nemzet képe, amelyik anakronisztikus politikát folytat a globalizáció korában. Ezzel szemben szerintem sokat lehet tanulni a francia rendszerből.

Önöknél, amikor reformról beszélnek, akkor mindezt annak a célnak rendelik alá, hogy fenntartsák az általános betegbiztosítás és a szabad orvoslás kombinációját. Egyrészt mellett működik az állami és a magánszektor. A rendszer építménye maga elég jó. A problémát az jelenti: miképpen lehetne úgy működtetni, hogy javuljon a gyógyítás minősége, és ugyanakkor harmonikusabban illeszkedjenek egymáshoz a kórházak, klinikák és a járóbeteg-ellátás szolgáltatásai. Az Egyesült Államokban, az ért beszélünk az egészségügyi rendszer reformjáról, mert a biztosítás nélküliek száma egyfolytában nő, miközben az ellátás színvonala nagyon egyenlőtlen.

Le Monde: Hogyan írná le az amerikai rendszer lényegét?

Victor G. Rodwin: Az amerikai szélsőségesen pluralista és decentralizált rendszer. A szövetségi állam, a tagállamokkal együttműködésben magára vállalja a legnagyobb kockázatok terheit: az idős emberek, a súlyos fogyatékosok és a szegények ellátást. Némely konzervatívok azt mondanák, hogy valójában átfogó, általános biztosítási rendszerünk van, amennyiben mindenki részesülhet benne, ha szegénnyé válik.

Ezzel szemben az igazság az, hogy nincs az egész népességre kiterjedő kötelező rendszer. Senki nem biztosított automatikusan: mindez

hihetetlenül hangzik egy francia számára. Mégis ez a logikája a magánbiztosítók hálózata köré szerveződő, a biztosítási statisztikákra támaszkodó díjakra épülő rendszernek.

Le Monde: Vegyünk egy példát: Tegyük fel, hogy egy amerikai lakosnak hörghurutja van! Mit csinál?

Victor G. Rodwin: Attól függ, hogy hány éves, milyen jövedelme van, és – ha van – ki a munkáltatója. Ha 65 évesnél idősebb, akkor a Medicare rendszerben látják el. Ez a francia betegbiztosítási rendszerre hasonlít, azzal a különbséggel, hogy önrészt kell fizetnie, és a gyógyszerek esetében is magasabb az általa fizetendő rész, mint Franciaországban. Ha viszont olyan betegről van szó, aki a szegénységi küszöb alatt él, akkor a Medicaid rendszer szolgáltatásaira jogosult. Ennek felépítése államonként eltérő, és körülbelül 40 millió amerikai tartozik alá. Gyakorlatilag minden területet lefed, de nagyon rosszul fizeti az orvosokat. Ez utóbbiaknak ugyanis nem éri meg magánrendelőjükben fogadni és ellátni ezeket a betegeket, kivéve, ha jelentősen meg tudják emelni a vizitek számát.

New Yorkban egy vizit a Medicaidnél körülbelül 20 dollárba kerül. Ezzel szemben, amikor az orvos egy idős beteget lát el, azért 100 dollárt kap. Ez egy kiáltó igazságtalanság. Minthogy az ilyen beteg tudja, hogy a magánrendelőben nem nagyon számíthat megfelelő gondozásra, a sürgősségi helyre vagy valamilyen nonprofit magán- illetve állami kórházba megy ambuláns kezelésre. Ott pedig órákat kell várnia, mire sorra kerül.

Le Monde: És mi a helyzet az „átlag” amerikaival?

Victor G. Rodwin: Nekik magánbiztosításuk van, amit a munkáltatójuk fizet. Az amerikaiak 58 százalékának van ilyen biztosítása. A biztosítottoknak csak igen csekély kisebbsége (3 százalék) rendelkezik az Önökéhez hasonló biztosítással, vagyis ahol a beteg ingyenesen, bármilyen indokkal, bármilyen orvoshoz elmehet.

Mindenekelőtt meg kell érteni azt, hogy nincs egységes vizsgálati díj. Ennek összege helyenként változik. New Yorkban drágább. Ott egy

belgyógyászati vizsgálat például legalább 100 dollár. A Medicare rendszerben a 65 évnél idősebb betegek a vizsgálat árának 70-80 százalékát kapják vissza. Az Egyesült Államokban nincs évenkénti megállapodás a vizitdíjra a szakmai érdekképviseltek és az állam között, mint Franciaországban. Az összegét szigorúan szakmai szabályok szerint állapítják meg. Egy országos szinten működő bizottság tesz rá javaslatot minden évben az egészségügyi miniszternek.

Le Monde: Azután vannak azok a bizonyos HMO-k.

Victor G. Rodwin: Health Maintenance Organizations („Az egészségügyi gondozó központok „) olyan egészségügyi központok, ahol a betegek közvetlen vizsgálata történik, csekély önrész ellenében. Azonban csak a HMO orvosaihoz fordulhatnak, ellenkező esetben magasabb árat kell fizetniük. A HMO-k 70 százaléká, melyeket manapság managed care organizations-nak neveznek, for profit magánvállalkozás. Az Egyesült Államok az egyetlen ország a világon, ahol ilyen jelentős, tőzsdén is jegyzett egészségügyi szolgáltató szektor működik.

Le Monde: Az amerikaiak tehát elfogadják azt a rendszert, amelyben nincs szabad orvosválasztás...

Victor G. Rodwin: Önöknél ugyanazon betegbiztosítási rendszer alá tartozik mindenki. Nálunk azok, akiknek a munkáltatójuk fizeti a biztosítását, meglehetősen nagy szabadságot élveznek a biztosító kiválasztásában, azonban a lakosság csaknem 20 százalékának nincs biztosítása.

Le Monde: Kinek nincs biztosítása?

Victor G. Rodwin: A legtöbbször olyan alkalmozott, working poor, akinek alacsony a jövedelme. Olyan kisvállalkozásnál dolgoznak, amelynek nincs elég forrása arra, hogy fizesse alkalmazottai betegbiztosítását. Egy-egy személy átlagosan két évig marad biztosítás nélkül. Ezt követően, vagy talál olyan munkahelyet, ahol fizetik utána a biztosítást, vagy annyira elszegényedik, hogy a Medicaid gondoskodik róla. Az Országos Orvostani Intézet bebizonyította, hogy a nem biztosítottak körében 25-ször nagyobb a mortalitási kockázat, mint a biztosítottaknál.

Azonban ha életveszélyről van szó, akkor a magánkórházaknak is kötelességük gondoskodni a beteg állapotának stabilizálásáról. Csak azokat a beavatkozásokat kötelesek elvégezni, amelyek nélkülözhetetlenek a páciens életben maradásához. Mindazonáltal, mielőtt elküldenék a beteget a közkórházba, stabilizálniuk kell a beteg állapotát.

Le Monde: Ebben az esetben ki fizet?

Victor G. Rodwin: Az állami kórház felveszi a költségeket a költségvetésébe, melyet az önkormányzatok finanszíroznak. A problémát az okozza, hogy az Egyesült Államokban nincs mindenütt közkórház, csak a nagyvárosokban.

Le Monde: Hogyan magyarázható, hogy az Egyesült Államok többet költ egészségügyre, mint Franciaország, miközben 46 millió embernek nincs biztosítása?

Victor G. Rodwin: Valóban, mi a bruttó nemzeti össztermék közel 16 százalékát költjük egészségügyre, miközben Franciaországban ez a szám 10 százalék körül van. Azonban a termékek és szolgáltatások ára nálunk jóval magasabb az egészségügyi szektorban, beleértve az orvosi és gondozói személyzet bérét is. Az ápolás intenzitása is nagyobb. Nálunk több ápoló jut egy ágyra, mint Önöknél, a drága és költséges technológia aránya is nagyobb. Ezenkívül sokkal többet fordítunk adminisztratív kiadásokra, mert többszáz biztosítási fajta van: mindegyik más és más visszatérítési és ellenőrzési protokollal.

A mi rendszerünk tehát nem kevés pazarlással jár, mindazonáltal egyfajta kísérleti laboratórium szerepét töltjük be a világban. Számos amerikai egészségügyi szolgáltatás irányítási rendszerét vették át más országokban. Így például a kórházi tevékenység mérési rendszerét. Hogyan értékeljük a kórház tevékenységét, az ellátott betegségek súlyosságát? A válasz: a DRG-vel (Diagnosis Related Group – Humán Betegségcsoport, HBCS), mely mutató használatát a világ legtöbb országában bevezették.

Le Monde: Az orvosokat tehát jobban megfizetik, mint Franciaországban?

Victor G. Rodwin: Sokkal jobban. Viszont cserébe el kellett fogadniuk, hogy az önállóságuk csorbul. A számos kifizető állandó ellenőrzése alá kerültek, akik számon kérhetik az

orvosokon és a kórházon, hogy miért írták fel ezt vagy azt a kezelést. Meg kell indokolniuk azt az ellátást, melynek alávetették a beteget. Egyébként ezzel a jelenséggel Önök is kezdenek megismerkedni, itt, Franciaországban.

Tehát az orvosok sokkal többet keresnek, de sokkal több a kiadásuk is. Vissza kell fizetniük a kölcsönt, amit tanulmányaik elvégzésére vettek fel, fizetniük kell az orvosi műhiba elleni biztosítás díját, és fedezniük kell a kifizetők adminisztratív költségeit is. A beavatkozásokonkénti fizetés itt még anakronisztikusabb, mint Franciaországban. Az Egyesült Államokban ritka a magánrendelőben magányosan dolgozó orvos.

Le Monde: Milyenek a reformkísérletek az Egyesült Államokban?

Victor G. Rodwin: A Medicare-t ki kellene terjeszteni az egész lakosságra. Azonban a magánbiztosítói szektor akadályozza az egész országra kiterjedő rendszer bevezetését. Az Egyesült Államokban még problémát jelent az ellátáshoz való hozzáférés. Franciaországban az alapellátásban és a háziorvosi ellátásban ezt megoldották. Azonban a minőségi szakorvosi szolgáltatáshoz való hozzáférés elég egyenlőtlen. Óriási eltérések vannak az egyes megyék között. Akár tízszeres különbségek is előfordulhatnak például az érplasztikai, a bypass szívműtétek vagy a csípőprotézis beültetések terén. Ez a jövő nagy feladata: mindenkinek egyformán biztosítani a hozzáférést a minőségi kezeléshez.

(*Le Monde*)

¹ Victor G. Rodwin közgazdász, egészségügyi szakértő, a New York University keretén belül működő Wagner School of Public Service professzora. Nemrégiben publikálta az Egyesült Államokban a *Fenntartható-e az általános egészségbiztosítási rendszer? Esszék a francia egészségbiztosítási rendszerről* /*Universal Health Insurance, How Sustainable? Essays on the French Healthcare System*/ című könyvét.

Ed Wallace

Kis olaj- és profittörténet

Bármit mondanak, a kőolajár emelkedésének valódi okát a kőolajtársaságok és a Wall Street profitja környékén kell keresni.

Régi történetnek tűnik, de csak hét éve történt. A Clinton-kormányzat energiaügyi államtitkára, Bill Richardson, akit a *Reuters World Report* idézett, azt ismételte, hogy az olajárak veszedelmesen magasak, és hogy a Fehér Ház mindent meg fog tenni az energiaköltségek elszabadulása ellen. A riport szövegét még az utcán, traktorjuk tetején az olajárak ellen tiltakozó spanyol gazdákról is. Szaddám Huszein ismét megfenyegette, immár sokadszor, Kuvaitot, mert az szerinte ismét megcsapolta az iraki olajvezetékét. Összességében véve az elemzők egyetértettek abban, hogy ha Szaddám Huszein leállítaná az olajszállítást, akkor az érintené a világpiacon, és a nyersolaj ára ismét a magasba szökne. Ó, ó!

Természetesen, amikor mindezek az információk megjelentek a sajtóban, 2000 szeptemberében, a valóság egészen másképpen festett. Az emelkedő ár, mely miatt Bill Richardson panaszkodott, 38 dollár volt hordónként, 1,58 dollár gallononként. Az amerikaiak évi üzemanyagköltség átlag 1107 dollárral maradt el a jelenlegitől. És manapság nyilatkozatok tömegét és érvek sokaságát halljuk amellet, hogy a hordónkénti olajár 60 dollár alatt maradjon, sőt, hogy a gallononkénti 3 dollárral még nagyszerű üzletet lehet csinálni!

A jelenlegi világpiacon problémák kontextusában nagyon is lehetséges, hogy a három dolláros benzin megéri, és az is, hogy az olajválság túl van értékelve.

Még a CNN is megjegyezte legutóbb, hogy amikor megkérdezzük három szakértőt arról, hogy miért olyan volatilis a kőolaj és a benzin árfolyama, három különböző választ kapunk. E válaszok lényege így foglalható össze: „Lehet, hogy senki nem tudja, valójában mi is történik.”

Lehet, hogy így van. Másfelől azonban, ha higgadt fejjel, és félretéve a piaci pletykákat,

megnézzük a nyersolajról és a benzinnel rendelkezésre álló adatokat, a hírekben élénk tártól egészen eltérő történet rekonstruálható.

Vegyünk egy nagyon beszédes példát: a szabadságolások idején, vagyis május vége és augusztus közepe közötti amerikai benzinkészletekét. Körülbelül két hete a chicagói Alaron Trading elemzője, Phil Flynn azt mondta: "Most valóban kutyaszorítóban vagyunk."

Azt mondta, hogy a benzinkészletek 193 millió hordó körül vannak, és hogy Denverben és Iowában kőolajhiányt regisztráltak. Tudjuk, hogy 2001 óta – mióta a médiában először kezdte terjesztetni az ágazat, hogy a közeljövőben 3 dollár fölé emelkedhet egy gallon benzin ára – nem szűnnek az ilyesfajta, benzinhiánnyal kapcsolatos rémisztgetések

Egyetlen nap sem telt el anélkül 2006-ban, hogy a délutáni újságok ne említették volna a kőolaj és a benzin árának kérdését. Ezért a legtöbb ember meglepetéssel értesül róla, hogy 2006 áprilisának utolsó hete és júliusának utolsó hete között nemcsak elegendő benzin állt rendelkezésre az Egyesült Államokban a kereslet kielégítésére, hanem azonkívül 8,1 millió hordóval növekedtek is a készletek.

Hiszen az Egyesült Államok az elmúlt hét év közül négyben – a szabadságolások megkezdésének idejére – benzintöbbletet jelzett. Az összes finomítói problémával együtt, amiről ma annyit beszélnek, ilyenkor nyolc nap alatt plusz 400 ezer hordó benzint és több, mint 5,6 millió hordó kőolajat tárolnak be a rendes készleteken felül.

A sors fintora, hogy 2003 nyarán a benzinkészletek valóban 14,4 millió hordóra apadtak. És mi történt a benzin árával? A nyári, úgynevezett csúcsidőszak alatt 4,2 centtel csökkent.

Néhány beszédes szám: 1990 óta az Egyesült Államokban a tizenhét évből hétben nőttek, tízben csökkentek a nyári benzinkészletek. A tizenhét év alatt az átlagos csökkenés csak 708 ezer hordó. Lehet, hogy mindez egyes régiókban problémát okozott, de azt nehéz elképzelni, hogy az egész országot üzemanyaghiány veszélye fenyegette volna.

Ugyanez mondható el a kínai kereslet okozta fenyegetésről. A kőolajkereskedők évek óta

hivatkoznak erre a problémára. Azonban Kína több évtizedes fantasztikus gazdasági növekedés után is csak 2,9 millió hordót importált naponta.

Azután itt van az Irán ellen kilátásba helyezett katonai akció, melynek ürügyén – mihelyt a határidős piacokon visszaesnek a napi árak – felfelé lehet tornáztatni az árakat. Az egyik hónapban az az indok, hogy Irán visszautasította nukleáris programjának leállítását, a következő hónapban pedig az, hogy fogságba ejtettek tizennégy brit tengerészt. De hiszen a nyolcvanas években Irán sokáig hadat viselt Irak ellen! Két egymással szomszédos ország, melyek a legnagyobb olajtermelő országok közé tartoznak, egymással háborúban álltak, és közben az Egyesült Államok és a világ többi gazdaságai kilábalnak az 1979. évi válságot követő recesszióból! És mindezek ellenére a kőolaj és a benzin ára csökkent ebben az időszakban (még nem 1986-ban össze is omlott!)

Vagy beszéljünk a potenciális nigériai problémákról! Helyes. A LexisNexisen történetek ereit lehet erről az ősrégi problémáról megtudni. Igen, a fegyverek három vezetőket felrobbantottak. De ez nem először történik meg.

T. Boone Pickens, a médiában legtöbbször szereplő szakértő bejelentette, hogy eljött a kitermelési csúcs ideje. De Daniel Yergin, a Cambridge Energy Research Associates szakértője – a kőolaj történetéről szóló könyvéért (*The Prize*) Pulitzer-díjat kapott – szerint száz év leforgása alatt immár ötödször jelentik be az olajkorszak végét. Nos, ez a vég eddig nem következett be.

A legtöbb ember nem tudja, hogy 1916-ban Charles Kettering, a General Motors Delco divíziójának kitalálója és egyik alapítója arról értesítette a GM-nél Billy Durandt-ot, hogy számos tanulmány szerint, ha nem tesznek valamit a gépkocsizüzemanyag tulajdonságainak megváltoztatása érdekében, 1940-re kifogynak a világ kőolajkészletei, a GM pedig tönkre megy. Billy Durandt bölcsen azt válaszolta: „A szakértők mindig tévednek. Mindig elég kőolajat fognak feltárni, egészen addig, mígnem egy másik üzemanyagfajtát fel nem találnak.”

Hogy az üzemanyagforrásokat diverzifikálja,

Charles Kettering bevezette az ólombenzint, és az 1920-as években az etanol is versenyképes lett. A szárazság és a harmincas évek amerikai Dust Bowl-ja¹ véget vetett az etanollal kapcsolatos első kísérleteknek, a hetvenes évek végén pedig a környezetre gyakorolt káros hatásai miatt az ólmozott benzin is eltűnt a piacról. A nagy szárazság után a mezőgazdasági termelők megpróbálták feltámasztani az etanolt, de a mezőgazdasági termékek iránti második világháború utáni kereslet harminc évre jegelte ezt az álmot. A ma is aktuális „megenni vagy tankolni” kérdés tehát nem új.

Világos persze, hogy egyszer csak elérünk a kőolajfogyasztás csúcsára, és azután a kőolaj ára olyan magasra fog emelkedni, hogy az egész világ gazdaságai vagy kénytelenek lesznek energiaforrást váltani, vagy visszacsúsznak a harmadik világba. A médiában sztárolt kőolaj-kereskedők és néhány geológus mellett a józanabb szakértők, mint a Cambridge Energy emberei is, úgy vélik, hogy a kőolaj-kitermelés maximumát az elkövetkező húsz évben nem érjük el.

A legsürgetőbb nem a kőolaj ára vagy az ellátás biztonsága, hanem hogy megértsük: miért hallatszik ilyen hangosan a vészmadarak hangja. Minthogy személyes jövedelmük nagy mértékben függ az energiaforrások árának emelkedésétől, érdekeltek abban, hogy a pletykák felerősítve, valós információként jussanak el a közönséghez. Közben 2005-ben, amikor a szabadpiaci nyersolaj ára alacsonyabb volt, mint a jegyzetté, a média minden további nélkül magas árakról beszélt (a jegyzésekéről). A szabadpiaci árcsökkenés valahogy elkerülte a figyelmét.

Az elmúlt évben a kőolaj jegyzési ára elérte a hordónkénti 78 dollárt, azonban amikor a közvéleménynek tudomására jutott, hogy nincs elég tározó a nyersolaj tárolására, a hordó ára 50 dollárra zuhant. A múlt évben mindenki a kőolajra fogadott. Ebben az évben mindenki a benzinre tesz. Eredmény? Egy gallon benzin ára az amerikai benzinkutaknál 3,07 dollár, a finomítók nyeresége pedig gyakran megháromszorozódott. Igen, a finomítók haszna csökkenőben van, de csak két százalékponttal.

Ezen a héten a szenátusi többség vezetője,

a Nevada-állambeli demokrata Harry Reid ki- mondta, amit a világ csendesen gondol: a benzintermelés csökkentése szándékos, egyetlen célja a haszon növelése.

Hogy érzékeljük az ágazatban uralkodó egészségtelen állapotokat, elég idézni a British Petroleum elnök-vezérigazgatójának, Lord John Browne-nak minapi kényszerű lemondását. Nem a BP Texas City-i finomítójában történt robbanás és tűzvész miatt kellett lemondania, még akkor sem, ha egy nemrégiben kiadott jelentés a társaság vezetését teszi felelőssé a történetekért. Még csak az alaskai vezeték éves karbantartása elmulasztásának sincs köze hozzá. Mint ahogy egy kis Baku melletti vezeték néhány hónappal ezelőtti bezárásának, vagy az Északi-tengeri kitermelő hellyel kapcsolatos problémáknak sem. És főként, úgy tűnik, nincs az – egyébként napi 400 ezer hordó finomítására képes, de normál termelési kapacitásának 50 százaléka korlátozott – indianai BP Whiting finomító problémáinak sem.

Nem, ami miatt a Lordnak mennie kellett, az egy aprócska hazugság volt, amellyel bosszúálló, régi kis barátjával való újabb találkozójának körülményeivel kapcsolatban megpróbálta félrevezetni a brit bíróságot. Egy az olajszakmában elkövetett hiba miatti problémák kőolaj- vagy benzinhiányhoz vezethetnek, átmenetileg az árak emelkedését eredményezhetik. Ez a média előtt játszódó szakítás azonban a közvélemény felháborodását váltotta ki.

Az elmúlt hét évből négyben a nyár eleji benzinkészletek tovább nőttek, olyannyira, hogy végül megteltek a tárolók. Miközben a televíziós csatornák esténként a jegyzésárak emelkedésével traktáltak bennünket, és egyes kereskedők a készletek kimerülésének veszélyéről kezdtek beszélni, a nemzetközi olajszakma busásan honorálta szolgálataikat.

Ha belegondolunk, az olajszektor ma arról beszél, hogy az áremelkedés oka a tartaléktárolók hiánya a kőolajtermelésben. Bárhogy is legyen, hiába zárt el az OPEC néhány csapat, a nyersolajkészletek megvannak, sőt, csak ezen a héten 5,6 millió hordóval növekedtek.

(Business Week)

Interjú Rowan Williams,
canterburyi érsekkel Dosztojevszkijről,
a perszonalizmusról, Krisztus-történetről
és az orosz eszményekről

Leslie Chamberlain (író, irodalomkritikus): Ötven évvel ezelőtt a nyugati műveltség szerves része volt, hogy az ember tisztában legyen az orosz lélek sajátosságaival, járatos legyen Kazimir Malevics festészetében, ismerje az orosz művészetben folyó kísérleteket, hallgassa Sztravinszkijtől a *Tavaszi megszentelését* és megkísérelje megérteni a modern kreativitásnak a – nagyjából 1870-től az 1917-es bolsevik forradalom ébresztette reményekig ívelő – ötven évig tartó látványos felfutását. Érsek Úr, Ön is és én is, mindketten átéljük ezt a fajta beavatást – mellesleg véletlenül ugyanabban a városban, Swansea-ban. Széles körben ismert az Oroszországról íráni mély érdeklődése. Beszéljen nekem legyen szíves arról, hogy miként találkozott érdeklődése hitének fejlődésével!

Rowan Williams: Tinédzser koromban kezdődött. Olvastam a nagy orosz regényeket, hallgattam a nagy zeneszerzőket, néztem Eisenstein filmjeit. Mélyen tudatosult bennem egy idegen, egyszerre különös és vonzó képi világgal rendelkező kultúra megléte Európa túlsó felén. És egyszer csak ellenállhatatlan vágyat éreztem, hogy a zenétől és az irodalomtól az orosz valóságfilozófia felé forduljak.

Leslie Chamberlain: Azok szemében, akik járatosak az orosz kultúrában, az irodalom és a vallásos gondolkodás közötti kapcsolat mindig nagyon gondolatébresztőnek, ámde brit szempontból igen egzotikusnak és különösnek tűnt. Hogyan tudná leírni ezt a kapcsolatot?

Rowan Williams: Nekem a kulcsot a perszonalizmus fogalma – a minden egyes személyben meglévő kifürkészhetetlen tartalom mélységes tisztelete – jelenti. Az orosz perszonalizmus élesen szembenáll a kollektívizmussal, ami – figyelembe véve a kollektivistáknak tendenciáik fölényét az orosz történelemben – furcsának tűnhet. Itt egy mély ellentmondás rejtőzik. Remekül fogalmazza meg a perszonalizmus lényegét

Borisz Paszternák a Doktor Zsivágóban, amikor Jurij Zsivágó arról az időről beszél, amikor „nem lesz többé felesleges ember”, és amikor majd „mindenki számít”.

Leslie Chamberlain: De ugyanilyen tartós ellentét van a nyugati individualizmus és az orosz perszonalizmus között is, nemde?

Rowan Williams: A perszonalizmus egyfajta útépítés az emberi életben a közösség és a szabadság felé. Nem fordítja az egyéni méltóságot és integritást semmi ellen sem. Dosztojevszkij elveti a nyugati individualizmust, mondván az „a valósággal szemben akarja megteremteni magát, és nem akarja megtalálni a személyes szabadságtól az Isten szabadságához vezető utat”.

Leslie Chamberlain: Ki tudnánk ezt fejteni bővebben? Fontosnak tűnik, habár a nyelvvezet kissé taszítóan tűnhet a mai olvasónak.

Rowan Williams: Dosztojevszkij és követői közül egyesek úgy vélik, hogy az etika nem a rosszról és a jóról szól, hanem az igazról és a hamisról, a valóságról és az illúzióról. Az élet helyes útja nem helyes cselekedetek sorából áll. Nem, ez az út a valóság felismerésében való életről szól.

Leslie Chamberlain: Szeretem az igaz valóságnak ezt a Dosztojevszkij nagy regényeiből sugárzó eszményét, de oly magasröptűen metafizikusnak tűnik, hogy nem tudom, miként lehetne eladni a ma emberének.

Rowan Williams: A valóság nem más, mint egy mélyben meghúzódó meggyőződés arról, hogy a harmónia létezik. Az az érzés, hogy az emberi tapasztalat valahol egységes, hogy valahol minden folyó ugyanabba a tengerbe ömlik.

Leslie Chamberlain: Ez ügyben szkeptikus vagyok. Harminc évvel ezelőtt, mikor Kantot olvastam, meggyőződtem arról, hogy az egységgel kapcsolatos nagy víziók az utópia, a képzelet és az álmok birodalmába tartoznak. Ezzel szemben az Ön hite szerint megvan a maga oka annak, hogy higgyünk a mélyben megbúvó harmónia valóságában. Mit teygenek a hozzám hasonló szkeptikusok, hogy jobban megértsük Önt?

Rowan Williams: Forduljanak ismét az esztétikához! Koncentráljanak az egység vagy harmónia utáni ösztönös vágyra, amit annyi

ember érez! A legtöbb művész munka közben előbb vagy utóbb rátalál erre a nyelvezetre. A mélyben rejlő forma kereséséről beszélnek. De ugyanakkor az itt és most jelenvaló világról gondolkodnak. Vajon megelégedhetünk-e azzal a gondolattal, hogy – teszem azt – Afrika és a nyugati világ szükségletei különböznek? Vajon azt akarjuk-e ezzel mondani, hogy e két világ szükségletei nem függenek egymástól? Egészen biztos, hogy a legtöbb embert felháborítja az a gondolat, hogy különböznek egymástól. A kölcsönös függőség elismerése út a valósághoz.

Leslie Chamberlain: Itt Ön talán újra rátapint az orosz spirituális hagyomány vezérgondolatára, a mindent átfogó kreativitás ama egységet elősegítő elvére, melynek a művészetben és a közgazdaságtanban egyforma jelentősége van.

Rowan Williams: Szergej Bulgakov írt erről a gondolatról száz évvel ezelőtt. Korai műveiben kezdett el beszélni a kreativitás fontosságáról, és a mindennapi élet kapcsolataiban vizsgálta. Azt szorgalmazta, hogy az üzleti életet, a kereskedelmet és a mindennapi életet is a kreativitás összefüggésében értelmezzük. A *Gazdaság filozófiája* (1912) című könyvében azt állította, hogy a közgazdász, a homo economicus, abban az értelemben, hogy valamiféle közgazdasági recept szerint meg tudná mondani, hogy miként kell működtetni a társadalmat, nem létezik. A mű abban az időben jelent meg, amikor – a Nyugatról kölcsönvett eszmék alapján – az első modernizációs kísérlet zajlott Oroszországban, és már Bulgakov úgy érvelt – egyes német közgazdászok ellenében – hogy Oroszországban nem válik be a vegyetszta közgazdaságtan. Bulgakov gondolatmenete visszaköszön abban a mai elképzelésben, hogy a tiszta közgazdaságtan fikció, és hogy a valóságos kép eléréséhez mindig figyelembe kell venni olyan külső tényezőket is, mint a bizalom. A cambridge-i közgazdász, Partha Dasgupta úgy tűnik nekem, mint aki Bulgakov szellemében ír.

Leslie Chamberlain: A marxista Bulgakovot, aki közgazdaságtant oktatott, de továbbra is a hagyományos értékrendet követte, természetesen elűzték a születőben lévő Szovjet-Oroszországból, mert közgazdasági nézetei nem voltak összhangban Leninével. Azonban érde-

kes látni, hogy miként találkozunk ugyanazokkal az ellentmondással egy évszázad elteltével is, a *piaci verseny kontra az emberek közösség és bizalom iránti igénye* kérdéskörben. Mindez visszavezet minket oda, amit Ön a valóságról, mint etikai fogalomról mondott.

Rowan Williams: Pontosan. A valóság egy érzés, ami szorosan hozzátartozik az élethez. Ha például olyan gazdasági viszonyokat teremtünk, amelyek rombolják a bizalmat, akkor veszélyeztetjük az emberek valóságérzetét, azt, hogy a szavakat egyféleképpen értelmezzék. Ha aláássuk a bizalmat ezekben a viszonyokban, akkor a valóság bosszút áll.

Leslie Chamberlain: De beszéljünk a megoldásról! Ön azt mondja, hogy ha kreatívabb képet tudnánk kialakítani a társadalmi szerepekről, akkor ezzel egyszerre segítenénk elő a koherens élet iránti érzéket, és magas szinten lehetne tartani a termelékenységet és a gazdasági növekedést.

Rowan Williams: Az orosz életeszmény végletes megfogalmazása Zoszima atya beszéde a *Karamazov testvérekben*. „Mindenért és mindenkiért felelősséget kell vállalnod.” Van kiért és van miért, alapos igény van rá. De van egy másik út is, a szembeszállás a kreativitás túlfűtött szemléletével, amire sokan egyre inkább hajlanak és azzal, hogy túl nagy teret kap a kreativitás az életben általában. Úgy értem, ha romantikus nézőpontra helyezkedünk, akkor természetesen mindenki költő akar lenni, és senki sem buszsofőr. De képzeljük csak el a kreativitásnak egy olyan felfogását, amely mindkét foglalkozásnak egyforma súlyt kölcsönöz. Akkor mindkettő, a buszsofőr és a költő egyaránt végtelen hatáskörrel rendelkezne, hogy mindenkiért és mindenért felelősséget vállaljon.

Leslie Chamberlain: Mindez az orosz forradalom első napjait és a politikai erőszakban félresöpört örült, inspiráló gondolkodást juttatja eszembe Nem bánnám, ha felelevenedni látnám. Csakhogy hinnünk kell-e Istenben ahhoz, hogy fenntartsuk a korlátlan társadalmi kreativitásnak ezt a szemléletét?

Rowan Williams: Dosztojevszkij, mint közismert, azt mondta: Ha nincs Isten, minden lehetséges. A Nyugat gyakrabban elgondolkoz-

hatna ezen a gondolon. Dosztojevszkij nem azt mondta ezzel, hogy ha nincs Isten, akkor senki sem figyel bennünket, és azt csinálunk, amit akarunk. Hanem azt kérdezi: mi az indoka annak, hogy így éljünk, és ne másképpen. Ha nincs Isten, akkor nincs életminta, amit követnünk kellene. Viselkedésünket össze kell hangolni valamivel. Ha nincs isteni összhangzat, akkor honnan tudjuk, hogy merre menjünk, mit tegyünk? A hit Istenben nem a jutalomról és az ellenszolgáltatásról szól, hanem képesség arra, hogy értelmet adjunk a dolgoknak.

Leslie Chamberlain: És ez a képesség nem származhat a szeretet vagy a művészet tapasztalatából?

Rowan Williams: Honnan látjuk, hogy száz szál virág virágzik és nem száz szál gyomnövény? Két, egymással kibékíthetetlen ellentétben álló morális eszmény problémája ez.

Leslie Chamberlain: Úgy tűnik, hogy Ön azt mondja: egyik oldalról egy voluntarista káosz, melyben sokan közülünk jó ötleteket próbálnak megvalósítani életünkben, mint ahogy azt látjuk is, másik oldalról pedig néhány kötelező, elfogadhatónak ítélt, önkorlátozó és útmutató tartalmú elv vesz körül bennünket.

Rowan Williams: Mindkét erő, az anarchizmus és a korlátozás működik Dosztojevszkijnél. Ez az, amiért olyan érdekes őt olvasni, és amiért, akárcsak Hegel, olyan radikálisan különböző politikai értelmezések forrása ő. Vannak ultrajobboldali Dosztojevszkij-rajongók, akik a rendpártiság, és ultra-baloldaliak, akik a kreatív anarchia prófétáját látják benne. Csak csodálni tudom Bulgakovot, amikor azt mondja, hogy „Igen, tarthatjuk magunkat ehhez a radikális tradícióhoz, és lehetséges ugyanakkor valami polgárit kihozni belőle. Ez nem lehetetlen.”

Leslie Chamberlain: Ön és én, akik foglalkoztunk az orosz gondolkodás történetével, tudjuk, milyen nehézséget jelent az orosz gondolkodóknak kibékíteni a jó életről kialakított spiritualista felfogásukat bármiféle működő polgári renddel. Azt a gondolatot, hogy minden ember felelős egy másikért, amennyiben kész a helyébe lépni, nem könnyű átültetni egy politikai hagyományba. Oroszország például egy olyan ország, ahol az – akár kreatív, akár nem

kreatív – individualizmuson alapuló anarchia állandó harcot vív a represszív rendpártisággal. Vajon mit gondol, miért van az, hogy az orosz etikai hagyomány, melyről beszéltünk, oly kevés gyümölcsöt termelt a saját hazájában?

Rowan Williams: Az első kérdésre három válaszom van. Először is, Oroszország nagyon nagy, és nehéz kormányozni. Nem egy – az emberiség esztétikai fejlődése kifinomult ideájára nyitott – 18. századi német fejedelemségről van szó. Itt mindig nehéz volt meghonosítani az elszámoltathatóságot. Másodsor, az a 16. századtól érvényesülő gondolat, hogy a cárok a teljes földterület tulajdonosai, akadályozta a polgárosodást. Bulgakov egyike volt azoknak, akik azt hitték, hogy a spirituális hagyomány vegyíthető Oroszország valamiféle liberális jellegű átalakításával. Mégis, a forradalom előtt a dumában képviselőként eltöltött néhány hónapját élete legfrusztrálóbb élményének nevezte. Harmadsor, és itt visszautalok Dosztojevszkijre, minden ember kreatív potenciálja egyben tengernyi kockázatot és veszélyt rejt magában. Az orosz hagyományban az embert rejtélyes és kiszámíthatatlan lénynek tartják, ezért vasszigorral kell őt kormányozni – ellenkező esetben nem lehet tudni, hogyan fog cselekedni.

Leslie Chamberlain: Talán ez a lényege az orosz lélek iránti bizonytalan csodálatnak? Az individuális spirituális mélységre, misztikumra és hatalomra érzékeny világ, szemben egy teljesen kormányozhatatlan politikai valósággal. Ön szerint mi az, amit a Nyugat átvehetne az orosz hagyományból?

Rowan Williams: A legtöbbünk számára a kérdés úgy merül fel: milyen többséget tudunk elfogadni, és azt hiszem, a tekintély gyakran a szenvedésből, a mi vagy mások által elszenvedett szenvedésből születik. Gondoljunk Nelson Mandelára. Vagy gondoljunk Gee Walkerre, a meggyilkolt liverpooli tinédzser, Anthony édesanyjára, aki megbocsátott fia gyilkosainak. A szenvedés bizonyos tekintélyt kölcsönöz. Tanulunk belőle. Dosztojevszkij gyakran mazochizmussal vádolják. Pedig nem mondja azt, hogy szenvedni jó. Csak annyit mond, hogy a szenvedésből tanulni lehet. Ezért nem kell irtóz-

ni tőle, ha megesis velünk, hogy szenvedünk. Vlagyimir Szolovjov, Dosztojevszkij barátja és kortársa egyszer azt írta, hogy egy „olyan igazságos társadalmi környezet kialakítása kívánatos, amelyben az emberi szabadságot a szeretet javára korlátozzák”.

Rowan Williams: Ez egy nagyszerű megállapítás, de ki végzi el a korlátozást?

Leslie Chamberlain: Ez az, amiről idáig beszéltünk: hogyan biztosítsunk bizonyos fajta egységet és érzelmi koherenciát az életünkben a személyes szabadság megsértése nélkül?

Rowan Williams: Megtaláljuk a választ, ha elmondjuk magunknak Isten történetét, aki önnön szabadságát korlátozta a szeretetben, amikor a világot teremtette. Abban az útban találjuk

meg, amelyen Isten a kereszten váltotta meg a világot, és nem a diadalban vagy a hatalomban. A kereszténység története eszünkbe juttat bizonyos orosz ideálokat. Az orosz hagyomány mindig nagy jelentőséget tulajdonított a megalázott és a társadalom perifériájára szorult embernek, az önzés leküzdésének.

Azt gondolom, mindketten nehéz feladat előtt állunk, amikor széles körben hirdetjük az önzésről való lemondást. A jó hír – miközben az Ön orosz könyvek rendkívül gazdag tárházát tartalmazó könyvtárában ülünk – az, hogy Ön könyvet ír Dosztojevszkijről, melyben remélhetőleg viszontlátunk néhányat a fent kifejtett gondolatokból. Nagyon köszönöm a beszélgetést.

(The Prospect)

E számunk szerzői

Bangó Jenő szociológus, Aachen

Erdélyi István ny. egyetemi tanár, Göd

Erős Vilmos történész, egyetemi docens, Debrecen

Evva Ferenc biokémikus, Vác

Gereben Ágnes tudományos főmunkatárs, Budapest

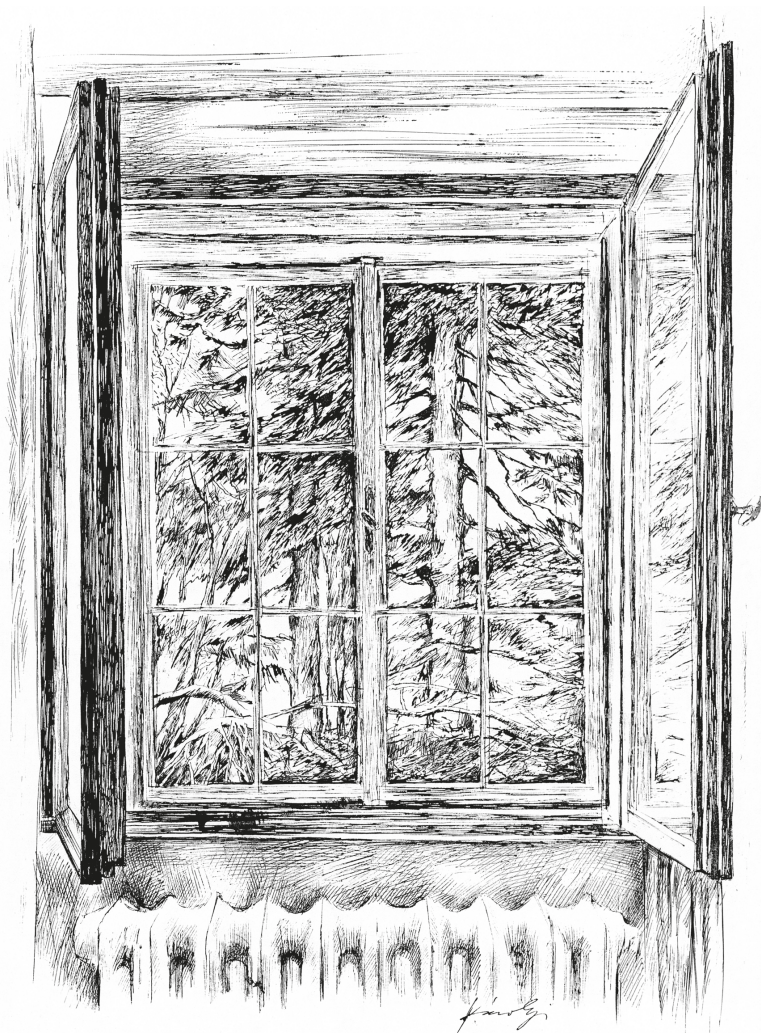
Gulyás László egyetemi docens, Szeged

Kapronczay Katalin főkönyvtáros, Budapest

Kapronczay Károly történész, Budapest

Szakolczai György professor emeritus, Budapest

Szegedi László közíró, Rimaszombat

TARTALOMJEGYZÉK

Erős Vilmos: A XIX. századi német historizmus 1

SZÁZADOK

Erdélyi István: A „kettős honfoglalás” hipotézise, és ami körülötte van 16

Kapronczay Károly: Babes Viktor és tudós családja 21

Gulyás László: Vezető csehszlovák politikusok Közép-Európa-felfogása
1914 előtt. 27

Gereben Ágnes: A második világháború frontjairól a GULÁGRA 43

MŰHELY

Evva Ferenc: Az élet keletkezése és a világnézet. 57

Szegedi László: Semmi sem jobb mint egy sztár halála
(A bulvár sikertörténete) 70

Bangó Jenő: A vízparadigma. 85

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Szakolczai György: A gyarlóság kora: Soros György új könyvének
ismertetése. 94

Kapronczay Károly: A megtorlás történetéből: koncentrációs táborok 105

Kapronczay Katalin: Kölcsey Ferenc emberképe 107

A Valóság 2007. évi tartalomjegyzéke. 109

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL 114

GRAFIKÁK

Károlyi András

Ára: 644 Ft

NYERJEN KÉNYELMESEN FÉLMILLIÓT VALÓSÁG-ELŐFIZETÉSSEL

Lepje meg családját Valóság-előfizetéssel!

Érdekes előfizetnie, hiszen ha december 31-ig előfizet, akár 500.000 forintot is nyerhet!*

*A nyereményjátékban új előfizetőink vehetnek részt.

www.posta.hu

Posta
hírlap

Előfizetésben megrendelem a **Valóság** c. lapot _____ példányban

Előfizetési díj: 1/4 évre (1740 Ft), 1/2 évre (3480 Ft), 1 évre (6960 Ft)

Megrendelő (fizető) neve: _____

Cím: _____ (település) _____ (utca, út, stb.) _____ (házzszám) _____ (emelet) _____ (ajtó)

Címzett neve: _____

Kézbesítési cím: _____ (település) _____ (utca, út, stb.) _____ (házzszám) _____ (emelet) _____ (ajtó)

(Csak akkor töltsd ki, ha a megrendelő (fizető) címe nem azonos a kézbesítési címmel!)

aláírás _____

A megrendelőlapot a következő címre, borítékban szíveskedjen feladni: **„Nyerjen kényelmesen”, 1934 Budapest.** A megrendelés igényelhető még telefonon: **06-80-444-444**, e-mail-en: hirlapelofizetes@posta.hu, valamint személyesen valamennyi postán. Megrendelés esetén csekkel küldünk, majd a befizetés beérkezését követően postázzuk a kiadványt. Az adatkezelés száma: 00127-0024